

Мирмахмуд МИРСАЙДУЛЛАЕВ

**БОБУРНИНГ КАСАЛЛИК
ТАРИХИ**

ИСТОРИЯ БОЛЪЕЗНИ БАБУРА

**THE HISTORI OF ILLNESS
OF BABUR**

**Тошкент
“MUMTOZ SO‘Z”
2013**

УДК 894.375 (Бобур)
КБК 63.3(5Ў)

Олий тоифали кардиолог, тиббиёт фанлари доктори Мирмаҳмуд Мирсайдуллаевнинг ушбу рисоласида Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ муҳим воқеалар, унинг табиати, наботот оламига бўлган муносабати, кишиларни соғлом турмуш тарзида яшашига чорлаши каби масалалар ҳақида мушоҳада юритилган. Шунингдек, китобда, асосан, тарихий манбалар ва замонавий тиббиёт нуқтаи назаридан илк бор Бобурнинг касаллик тарихи ҳақида маълумот берилган.

Рисола тарихчилар, филологлар, тиббиёт ходимлари ва кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир – Неъматулла Отажонов
филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар – Неъматжон Мамасолиев,
тиббиёт фанлари доктори, профессор

Носиржон Улуқов,
филология фанлари доктори, профессор

63.3(5Ў)

M-53

Мирсайдуллаев, Мирмаҳмуд.

Бобурнинг касаллик тарихи / Мирмаҳмуд Мирсайдуллаев; масъул муҳаррир Неъматулла Отажонов. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2013. – 176 б.

УДК 894.375 (Бобур)
КБК 63.3(5Ў)

ISBN 978-9943-398-825

© Мирмаҳмуд Мирсайдуллаев, 2013
© “MUMTOZ SO‘Z”, 2013

МУАЛЛИФДАН

Ўзбекистоннинг истиқлолга эришиши мамлакатимизда миллий кадриятларни ҳолис ва илмий ўрганиш, уларни тадқиқ этиб, чанқоқ ўқувчиларга етказиш бахтига муяссар бўлишимизга сабаб бўлди. Шундай буюк алломаларнинг бири, тарихчи, адиб, шоир, адабиётшунос ва “Бобурнома”да 30 дан ортиқ фанларга оид юксак даражадаги илмий маълумот берган муаллиф, айти пайтда, подшоҳ, саркарда, давлат ва жамоат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобурдир.

Бобур ижодини ўрганиш мустақилликка эришгандан кейин юксак поғонага кўтарилди. Бунга Президент Ислам Каримовнинг алоҳида аҳамиятга молик қуйидаги фикрлари диққатга молик: **“Заҳириддин Муҳаммад Бобур номи билан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Ўзбек халқининг доврўғини дунёга таратган улуғ аждодларимиздан бири ўлароқ, ул зот бизни тарихимизни қадрлашга, келажакка буюк ишонч билан қарашга ўргатади... Бобур Мирзо номи билан аталми Миллий боғнинг, шоир рамзий мақбараси ҳамда “Бобур ва жаҳон маданияти” музейининг барпо этилиши – халқимиз тарихида янги, озодлик замониға қадам қўйилганидан яхши бир муждадир. Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби мумтоз инсонларни дунёға берган халқ ҳеч қачон хор бўлмайди, муқаррар тарзда саодатға эришади. Қадимий Андижон аҳлининг бу каби савобли ишлари қўпайсин ва бошқа ватандошларимизға ибрат бўлсин. Бобур Мирзо бобомизнинг сиймосини абадийлаштиришға қўл урган инсонларға самимий миннатдорчилик билдираман”¹.**

Биз бу мўъжазгина китобимизда имкон қадар қисқа тарзда буюк шахсининг табиат ва наботот оламиға бўлган муносабати, иломий ақидаларни мукаммал билиши, инсонларни соғлом турмуш тарзида яшашға чорлаши каби хайрли ишлари ва касаллик тарихи ҳақида маълумот беришға интилдик. Ҳозир ватанимизда Бобур ва

¹ Бобур ва Бобурийларнинг жаҳон маданияти тарихида тутган ўрни / Халқаро илмий анжуман материаллари. – Тошкент: Фан, 2005. Б. 5-6.

унинг жаҳон бўйлаб шуҳратини билмайдиган киши топилмаса керак. Шу билан бирга ҳозирги кунгача улуғ адиб таржимаи ҳоли, ҳаёти ҳақида талайгина ханузгача ўрганилмаган жиҳатлар борки, эндиликда уларни тадқиқ этиб, талабчан мухлисларга етказиш вақти келди.

Шундай илмий ҳаракатлардан бири Заҳириддин Бобурнинг ҳаёти давомида бошидан ўтказган касалликлари, заҳарланиши ва ўлимига сабаб бўлган ҳолатлар, унинг сабабларини бугунги кун ўқувчиси аниқ тасаввур қилиши учун замонавий тиббий ташҳисини белгилаш ва тақдим этишни лозим деб билдик. Бу мавзу фақатгина Бобур шахсияти мухлислари учун эмас, биз учун ҳам Ғарб мутахассислари учун ҳам жумбоқ бўлиб келаётгани, адиб беморлигининг тарихи изчил ўрганилмаганлиги сабабли дастлабки марта бу ишга кўл урдик.

Ушбу ишни якунига етказишга бизга бевосита ҳамкорлик қилган, қимматли маслаҳатларини дариғ тутмаган устозларимиз филология фанлари доктори, профессорлар Ҳасан Қудратуллаев, Маҳмуд Ҳасаний, Неъматулла Отажонов, тиббиёт фанлари доктори, профессор Неъматжон Мамасолиев, филология фанлари номзоди, доцент Дилдора Ҳошимова, олий тоифали фтизиатр – пульмонолог Собир Пўлатов, олий тоифали ЛОР шифокор Тождин Жалолиддинов, тиббиёт фанлари номзоди Зокиржон Абидов, тиббиёт фанлари номзоди Алишер Қаҳҳоров, олий тоифали травматолог Неъматжон Юсупов, олий тоифали невролог Баҳодир Султанов, токсиколог Улуғбек Ғофуржанов ва бошқа мутахассисларга самимий миннатдорчилик билдирамиз.

Ушбу китобни падари бузургворим Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган тиббиёт ходими, соғлиқни сақлаш аълочиси ва курортология соҳаси аълочиси, бир неча орден ва медаллар соҳиби, меҳнат фаолиятини Наманган вилояти туман ва шаҳар шифоналариде бош шифокор, шаҳар соғлиқни сақлаш бошқармаси бошлиғи, “Чортоқ” сихатгоҳи бош шифокори бўлиб хизмат қилган, **Мирсайдуллаев Миршоҳид ҳожига бағишлайман.**

Сўзбоши ўрнида

Мана беш асрдан ортиқ вақтки, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ҳаёти ва ижоди жаҳон афкор оммаси: тарихчилар, адабиётшунослар, этнограф ва географлар, хуллас, ўттиздан ортиқ фан соҳаси олимларининг диққатини ўзига ром этиб келмоқда. Бу қизиқишлар натижасида жуда кўп илмий ишлар яратилди, бу ишларнинг айрим баҳсли томонлари ҳозир ҳам Ғарб ва Шарқ олимларининг тортишувига сабаб бўлмоқда ва буларнинг ҳаммаси асослидир. Бобур 47 йил умр кўрган бўлса ҳам ўзининг мураккаб, айти пайтда шу мураккаблик билан бобурийлар салтанатини яратган, ўзининг дилбар ғазаллари билан туркий адабиётнинг хазинасини бебаҳо гавҳарлар билан тўлдирган, “Бобурнома”дек наср тарихида жаҳон аҳлини лол қолдирган шоҳ асарни биз авлодларга тақдим этган, исломшунос олим сифатида “Мубаййин”ни яратиб, ислом дини асосларини баён этувчи, ўзбек тилининг шираси ва бойлигини тўлалигича акс эттирувчи, диний ва бадий адабиётнинг ёрқин намунаси, “Аруз рисоласи” билан шеършунослик тарихига ҳайкал қўйган ва бошқа бундан кам бўлмаган ёзишмалари ҳам бу нодир шахснинг буюклигини исботлайди, кишини лол қолдиради.

Бобур ҳаётининг энг мураккаб томони – унинг қисқа умр кўргани ва шу қисқаликда, “Бобурнома”да ўзи таъкидлаганидек, бошидан ўтказган касалликни, охир-оқибат бу беморлик уни бу бевафо дунёдан нариги дунёга рихлат этишига сабаб бўлганидир. Ҳозиргача дунё бобуршунослари унинг ҳаётига оид жуда кўп тадқиқот ишлари олиб борган бўлсалар ҳам, беморлигининг амбулатор даражасидаги тадқиқини – касаллиги тарихи билан ҳамда ўша даврда шоҳ Бобурнинг шахсий табиби ташхиси ва буни Шарқ табobati ташхислари билан қиёси Ғарб олимлари ва Шарқ мутафаккир, бобуршунослари томонидан етарлигича тадқиқ этилмаган.

Ушбу масалага том маънода ойдинлик киритиш, дастлабки изланиш бўлганлиги боис бу мавзунини ўрганишга киришиш учун Республика шошилинич тиббий ёрдам илмий маркази Наманган филиали, терапевтик блок раҳбари, олий тоифали кардиолог, тиббиёт фанлари доктори, Мирмаҳмуд Мирсайдуллаевнинг олиб борган бу тадқиқотини жасорат даражасида табриклаш мумкин. М.Мирсайдуллаев Бобур ижодининг чинакам мухлиси сифатида

анча йиллардан бери бу буюк шахс ҳаёти ва ижоди билан жиддий шуғулланиб келади. Бобурнинг ҳар бир ихлосмандида пайдо бўлганидек, Мирмаҳмудда ҳам бу алломанинг бунча кам умр кўргани, “Бобурнома”даги муаллифнинг иқрори бўйича сурункали турли касалликлар билан бетоб бўлгани, аммо бу касалликнинг қайсиси доминантлик вазифасини адо этиб, Бобур умрига зомин бўлганлигини англаш ва аниқлаш, тинчлик бермай келган. Унинг тинмай изланишларидан кейин мазкур рисоланинг дунёга келиши, бизнинг назаримизда, ҳозиргача ўрганилмаган, сир бўлиб келаётган, турли тахминларга чорловчи, жавоби аниқ бўлмаган саволларга жавоб топганки, улар асосан қуйидагилардир:

– Бобурнинг “Бобурнома” асарининг 22 ўрнида қайд этилган касаллигига алоҳида ўша давр табибларининг ташҳиси ва ҳозирги тиббиёт ташҳиси билан қиёсан тадқиқ этилган; касалликнинг кечиши, давоси баён этилган, муаллифнинг шахсий хулосалари бугунги замонавий медицина ютуқлари заминида қуйидагича ўз ифодасини топган;

– Захириддин Бобур касаллигининг тўла ташҳиси берилган ва ўлим сабаблари аниқланган;

– Ҳиндистонда Бобурга берилган захар таркиби, номланиши аниқланган ва таърифи берилган;

– Бобурнинг тўнғич ўғли Ҳумоюннинг жиддий бемор бўлиб қолганида унинг беҳушлик сабаблари изоҳланган

Булардан ташқари Мирмаҳмуд ҳозиргача биз билмаган Бобур Мирзонинг қиличини, портретини, тангаси ва муҳрини дунё музейларидан топиб, аслият кўринишида чиздириб ясаттирди.

Мирмаҳмуд Мирсайдуллаевнинг “Бобурнинг касаллик тарихи” монографияси Бобур ҳаётини ўрганишда, беморлиги тарихини тадқиқ этишда дастлабки қадамдир. Шунга қарамасдан, бу монографияни яратган муаллифни табриклаш жоиз, чунки асар мутолаасидан биз фақатгина Бобур беморлиги ҳақида эмас, ўша даврда аждодларимизнинг табобат усули, тарихи, ташҳис қўйиш тарзи, таъбир жоиз бўлса, ўша даврда ҳам тез тиббий ёрдам кўрсатиш юксак йўлга қўйилганлигига оид мисоллардан хабар топганимиз муҳимдир. Бу манбалар мамлакатимиз тиббиёти тарихини ўрганишда ҳам асқотади.

*Ҳасан Қудратуллаев,
филология фанлари доктори, профессор*

I боб. БИЗ БИЛГАН БОБУР МИРЗО

Ўзбек адабиётининг ёрқин сиймоларидан бири, Алишер Навоийдан сўнг мумтоз адабиётимизни наср, назм, адабиётшуносликнинг нодир намуналари билан бойитган Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзидан буюк мерос қолдирди. Бобур томонидан қолдирган бебаҳо адабий, тарихий ва адабиётшунослик, ислом қоидаларига оид асарлар, айниқса, унинг “Бобурнома”си ҳозиргача ҳам кенг олимлар диққатини ўзига тортиб келмоқда.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур давлат арбоби бўлиши билан бирга маданият, адабиёт ва тил соҳаларида ҳам замонасининг етук шахси сифатида дунё тарихидаги алломаларнинг энг пешқадамлари сафидан муносиб жой олди. Бобур асарлари тарихимиздан тортиб то тилимизгача бўлган сатрларни қамраб олган туркий тилни мумтоз ҳолга келтирган улуғ сиймолардан биридир. Унинг асарлари биргина Чиғатой адабиётидагина эмас, балки бутун туркий хонлар адабиёти ва тилининг шоҳ асарларидандир.

Адабиётшунослигимизда ҳали “Бобурнома” муаллифининг реал ҳаётни тасвирлашдаги юксак адабий-эстетик қарашлари ҳам бадий тасвир маҳорати деярли тадқиқ қилинмаган. Ўрта асрлар тарихий воқелигининг “Бобурнома”да нақадар аниқ акс этгани ва Бобурнинг адабий-эстетик қарашларига мос талқинини замондошлари асарлари билан кенг миқёсда таққослаш орқали унинг юксак бадий салоҳиятини ёритиш ҳам мавзунинг долзарблигини белгилайди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” қомусий асари мумтоз адабиётимизнинг энг нодир насрий намунаси сифатида ҳаётни ҳаққоний акс эттиргани, ўзига хос услуби билан алоҳида кадрлидир.

1.1. Бобур таржимаи ҳолига бир назар

Тарих зарварагини кўздан кечирар эканмиз, бир асрда кўпи билан инсоният тарихида юксак из қолдирган, кейинги авлодларга ўзининг жамиятдаги мавқеи, қолдирган илмий, бадий мероси билан ибрат бўла оладиган 5-6 нафар шахс дунёга келади. XV-XVI

аср ўзбек халқи, адабиёти, маънавияти тарихида Алишер Навоий ва Заҳириддин Бобурни бемалол ана шундай шахслар силсиласига киритиш мумкин.

Биз мазкур рисоламизда Заҳириддин Бобурнинг касаллиги тарихи ҳақида фикр юритар эканмиз, муҳтарам китобхонларга бу алломанинг ҳаёти ва ижодига ҳам мухтасар тўхталишни лозим билдик. Чунки Бобурнинг қисқа умридаги яшаш тарзи, одамларга бўлган муносабати, кишилардан камчилик излаш эмас, шу камчиликлари орқали бошқаларни тарбиялашни асос билган турмуши, аниқроғи, ҳаёт фалсафаси мана беш асрдирки замондошларимизга ибрат сабоғи бўлиб келмоқда. Биз бугун умумтаълим мактаблари, олий ва ўрта махсус таълим муассасаларида таҳсил олаётган шогирдларимизга ҳам бу шахс ҳаётини ўрганишни, унинг фикрларидан маъни қидиришни ва амал қилишни, асарларини мутолаа этиб, ватанга муҳаббат, она замин қадрига етиш, мардлик, жасурлик ва аёл зотига эҳтиром дарсини англаб оламиз, ҳаётда ростгўй бўлиб, мушкулликларга тикка қараб яшашга одатланиш сабоғини ўзимизга сингдирамиз. Бобур қисқа 47 йиллик умри давомида ана шундай инсоний хислатларга эришди, бир қатор ёшлик пайтидан бошлаб, умрининг охиригача касалликлар ва азиятларни жисмида кўтариб юрди, бобурийлар салтанатига асос солди, ўзидан буюк ном қолдирди, қатор асарлар яратиб, мумтоз адабиётимиз ганжинасини бебаҳо бойликлар билан тўлдирди.

У Шайбонийхон ва Фарғона бекларидан бири Аҳмад Танбал билан муҳораба ва урушлар олиб борди, аммо бу стратегик жиҳатдан муҳим, темурийлар салтанатининг фаҳри бўлган шаҳарни қўлда ушлаб тура олмади. Бобур ўзининг 250-300 нафар лашкари билан Ҳисор тоғлари орқали бугунги Афғонистон ҳудудига ўтиб, бу ердаги энг йирик шаҳарлар: Кобул ва Ғазнини эгаллади ҳамда марказлашган давлат қурди.

Бобур йигирма беш ёшида Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон, Бангладеш мамлакатларининг аксарият қисмини эгаллаган улкан салтанатга асос солди. Унинг мамлакатдорлик сиёсати, ҳарб илми асрлар давомида жаҳон ҳукмдорлари учун ибрат мактаби бўлиб хизмат қилди. Шу сабабли унинг бу борадаги ноёб тажрибалари Атилла, Юлий Цезарь, Бонапарт Наполеон, Амир Темур сингари мумтоз давлат арбобларининг номлари билан бир қаторга қўйиб

ўрганилади². Бобурнинг Афғонистонда яратилган “Боғи вафо”, “Боғи шахроро”, “Боғи жаҳоноро”, “Ўрта боғ” каби масканлар, назири йўқ бу шахснинг борган еридаги ўлкаларга ихлос қўйгани, ўзининг эстетик диди ва қарашларини амалга татбиқ этганлигининг гувоҳидир. Унинг Кобулда марказлашган давлат барпо этганлиги бу ерлардаги майда феодаллик ва ўзаро низоларни бартараф этишга кўп жиҳатдан ёрдам берди, йўлларда хавфсизлик чоралари кўрилиб, савдо-сотик, ҳудудлараро алоқалар рисоладагидек тикланди.

Бобурда Ҳиндистонни ўз тасарруфига киритиш фикри бирдан пайдо бўлмаган. Унинг улкан режаси ҳамиша ҳам яқин беклари ва аъёнлари томонидан қўллаб-қувватланмаган. Аммо давлатчилик ишларида каттадан-катта режаларни амалга оширишга кўзи етган, шунга яраша шижоати ҳам юксак бўлган Бобур ўз исмига яраша шиддатли курашларга шай, бақувват лашкарбошиларга ўзини тенгтўш билиб ҳаракатга кирган. Унинг табиатида жасурлик ҳамма вақт кўрқоқлик, ҳадиксираш каби киши характерида мавжуд руҳий ҳолатлар устидан ғолиб келган, у эса шиддат жангларга мардонавор кириб ғалаба қозонган.

Бобур Мирзонинг иштиёқи уни Ҳиндистонга ҳужум қилиш сари бошлади. У довюрак, жасур ва моҳир лашкарбоши эди. Рақиблари бир неча бор мағлуб қилган бўлса ҳам, у ўзини батамом мағлуб билмас эди. Бобур Мирзо шунинг учун ҳам кўзлаган мақсадига етишга ҳамиша ишонарди. У турклар, мўғуллар, шайбонийлар, форслар ва афғонлар билан бўлган жангларда жуда кўп тажриба тўплаган ва чиниққан эди. Уларнинг ҳар биридан жанг қилиш услубини ўрганар, шу билан ўзининг уруш олиб бориш тактикаси ва куроллари такомилаштириб борарди.

Бобур Мирзо шайбонийлардан урушнинг *тўлғама* усулини, мўғуллардан эса *пистирма* кўйишни ўрганди. Афғонлардан *порохли милтиқ* ишлатишни ўрганган бўлса, эронийлардан *артиллерия*ни ишлатишни, турклардан эса *кўчма суворийлар* кўшини (кавалерия)ни унумли ишлатишни ўрганди. Бобур Мирзо турк зобитлари бўлмиш Устод Али ва Мустафолар ёрдамида кучли артиллерия кўшинини тузди ва шу туфайли Ҳиндистондаги ашаддий душманлари бўлмиш Иброҳим Лўдий ва Рона Сангалар устидан ғолиб келди.

² Хайридин Султон. Бобурийнома. Тошкент: Шарқ НМАК, 1997. Б. 4.

1519 йилдан то 1526 йилгача, яъни Панипат жангигача Бобур Мирзо бир неча маротаба Ҳиндистон заминида ўз душманларини жангда синаб, жангчиларини ушбу жангга мослаб, иқлимга ўргатиб, жанг тактикасини обдан ўрганиб олади ва натижада ғолиб чиқади.

Инглизлар Ҳиндистонни босиб олиш учун қилган биринчи юришлари муваффақиятсизликка учраганларидан сўнг тарихга назар солиб, Бобур Мирзонинг тактикасини қўллайдилар ва ғалаба қозонадилар. Инглизлар бундай ғалаба келтирувчи жангни тарихда **“Бобурнинг жанг услуби”** деб атаганлар³.

Бобур Мовароуннаҳр, Ҳиндистон ва Афғонистонда фақатгина қурилиш ва ободончилик ишлари билан шуғулланибгина қолмасдан, туб ислоҳчилик ишларини ҳам олиб борган. У Ҳиндистонни ўз тасарруфига киритар экан, биринчи навбатда, Хуросон ва Афғонистон ҳамда Мовароуннаҳр билан алоқани тиклаш, маълумот ва хабарларни имкон қадар тезлик билан етказишни мақсад этади. Ҳақиқатдан ҳам **“Бобурнома”**да Бобур ўғли Ҳумоюн билан бир-икки йил давомида кўришмаганини, унинг чопарлари ҳатто икки йилда ҳам Аграгача етиб келмаганини, Кобул, Ғазни, Андижон ва Ҳисордан маълумотлар жуда кеч етиб келишини ўқиймиз. Бобурнинг Ҳиндистондаги давлатчилиги, каламравидаги ўлкалар ва ундан ташқаридаги алоқани имкон қадар талаб даражасида йўлга қўйиш, алоқани яқинлаштириш унинг фаолиятининг энг муҳим жиҳатларидан ҳисобланган. Шу боис унинг бевосита раҳбарлиги ва ташаббуси билан бугунги истилоҳ билан айтганда, Шарқда биринчи марта том маънодаги *почта хизмати* йўлга қўйилди (тарихда **“Бобур почта хизмати”** бўлиб қолди)⁴. Бобур бунда фақатгина ихтирочи эмас, балки мазкур алоқа хизматини ҳам муҳандис, ҳам ҳисобчи, ҳам техник ходим, ҳам озиқ-овқат муаммоларининг ечимини топадиган мутахассис ва албатта, юрт подшоҳи сифатида режа тузган, ҳисобини олиб харажатларигача баён этган.

“Бобурнома”да ўқиймиз: *“Панжшанба куни рабиул охир ойининг тўртида мундоқ муқаррар бўлдики, Аградин Кобулгача Чақмоқбек Шоҳий тамғочининг нависандалиги била таноб ургай.*

³ Ходжасва Л.У., Отажанов Н. История узбекско-русских литературных связей (на материале переводов «Бабурнаме» на русский язык). Ташкент, 1988. С.10-11.

⁴ Қудратуллаев Ҳ. Бобурнинг давлатчилик сиёсати ва дипломатияси. Тошкент: Шарқ НМАК, 2011. Б.77.

Ҳар тўққуз куруҳ манор қўпоргайларким, манорнинг баландлиги ўн икки қари бўлгай. Устида бир чордара қўпоргайлар. Ҳар ўн секкиз куруҳда олти ём оти боғлагайлар. Ёмчи ва сайисга улуфа ва отларга алиқ таъйин бўлгай. Андоқ фармон бўлдимки, бу ём оти боғлатур ер агар бир холисага ёвуқ бўлса, бу мазкур бўлгонларни андин саранжом қилсунлар, йўқ эрса, ҳар бекнинг парганасига воқий бўлса, анинг уҳдасида қилсунлар. Ушбу кун Чақмоқ била Шохий Аградин чиқтилар. Бу куруҳларни мил била мувофиқ таъйин қилилди”⁵.

Мазкур матнга эътибор берсак, Бобурнинг бу кашфиёти Шарқда ягоналигидан ташқари, бу соҳада хизмат қилувчиларнинг маошидан тортиб, уларнинг хавфсизлиги, манзилга зудлик билан етиб боришлари, ҳар бир тўхташ жойларидаги барча муаммоларни ҳал этиш чоралари белгиланиши Бобурнинг давлат бошқарувидаги ноёб маҳоратидан дарак беради.

Назаримизда, Бобур даврида бир манзилдан иккинчи манзилга маълум хабарни етказиш, айниқса, муҳим бўлган маълумотдан мумкин қадар тезроқ иккинчи томонни огоҳ этиш стратегик аҳамиятга эга масала ҳисобланган. Бобурнинг Ҳиндистонда салта нат юргизаётгани, Мовароуннаҳр ва Хуросондан маълумотларнинг келиши давлат аҳамиятига моликлиги боис унинг беҳатарлиги ва зудлигини таъминлашнинг аҳамияти ҳақида айтмаса ҳам бўлади.

Шарқшунос олимларнинг диққатини Бобур шахсининг кўп қирралилиги жалб этади. Бобур шахсида ҳарбий раҳнамолик, адолатпарварлик, ҳақгўйлик, илм-фан ва санъатга муҳаббат сифатлари жам бўлган. У фақатгина ўзининг ҳарбий ютуқлари билангина эмас, балки чуқур билимдон олим, етук жамоат арбоби, дипломат сифатида ҳам шуҳрат қозонди.

Бобур ташқи сиёсатга ҳам катта аҳамият берган. Жумладан, Ҳиндистон ва Россия билан савдо-сотик ва дипломатик алоқаларни ўрнатишга ҳаракат қилди. Бобур Мирзо Москва князи Василий III саройига элчи қилиб Муҳаммад Хожа Ҳусайнни юборди. Бобур элчисининг номаси архивларда сақланиб қолмаган. Муҳаммад Хожа Ҳусайн савдо марказларида кўп вақт қолиб кетганлигидан, Москвага Бобур Мирзо ўлимидан 2 йил кейин етиб келади, ху-

⁵ Бобур. Бобурнома. Тошкент: Шарқ НМАК, 2002. Б.244-245 (Бундан кейинг ушбу китобдан олинган иқтибосларнинг кавс ичида келадиган саҳифалари келтирилади).

сусан, айрим манбаларга қараганда уни Хоразмда тунашгани, барча нарсалару пулларини олиб қўйишгани, ўзи рус князига ёзилган номани сақлаб, қочиб қолгани ёзилади. Муҳаммад Хожа Ҳусайн Москвага етиб келгандан сўнг ҳам Улуғ княз олдига анчагача кира олмайди. Кийимларининг хароблиги, тилни яхши билмаслиги бунга сабаб бўлади. Хуллас, у рус подшоҳи олдига киришга муяссар бўлади ва Бобурдан келтирган дипломатик номани топширади. Бунда шундай ёзилади: “Улуғ княз Василий билан дўстлик ва осойишталикда яшаши, халқларимиз бир бирларига савдо алоқаларида бўлиши...” Улуғ княз Василий Иванович Бобур ўз давлатида подшоҳми ёки оддий ҳокимми билмаганидан келган элчига унча эътибор қилмайди. Бу ҳинд савдогарларини Москвага жуда кам борганликларидан, Ҳиндистон ҳақида маълумотлар камлигидан дарак беради. Акс ҳолда, у Бобур Мирзо кимлигини яхши билган бўлар эди. Аммо ўзини Ҳиндистон савдогари деб танитган номада “Бобур подшоҳ” деб қайд этилгани бунинг яққол далилидир⁶.

Бобурнинг саъй-ҳаракати вақтлар ўтиб ўз ечимини топади. Россия билан Ҳиндистон ўртасида алоқалар ўрнатилади. Натижада Волга бўйида ҳиндистонлик савдогарлар жойлашиб оладилар. Астраҳанда ҳинд карвонсаройи барпо этилади, ҳинд усталари, шу жумладан, тўқувчилар Москвага таклиф ҳам қилинадилар. Бобурнинг дўстлик тўғрисидаги ғояси Ҳиндистонни Россия, Ўрта Осиё ва Шарқнинг бошқа давлатлари билан боғлайдиган омиллардан бирига айланади⁷.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Россия билан дипломатик алоқаларни ўрнатишга ҳаракат қиларкан, юз йиллар давомида унинг “Бобурнома”си Россияда энг кўплаб ўқиладиган ва ноёб адабий асар бўлиб қолишини ҳатто хаёлига ҳам келтирмаган. Бобур Мирзо билан Россия ўртасидаги алоқаларни афсонасига И.С.Тургеневнинг “Пунин ва Бабуриин” қиссаси мисол бўлади. Н.А.Островский билан суҳбатда Тургенев, асар қаҳрамонини тирик тимсоли бўлганини айтган. И.С.Тургенев Бобуринни “шарқ типисидаги киши, қорасоч, қорачадан келган, юзи кенг, қошлари қалин, кўзлари маъюс ва осойишта боқувчи киши” деб таърифлайди. Кўзларининг кулранг

⁶ Отажонов Н., Ҳошимова Д. Бобурнома – шарқ элчиси. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2010. Б.4.

⁷ Мирзаев И. Бобур маърифати. Тошкент, 1996. Б.54.

бўлгани унинг шарқона юзига унча тўғри келмаган деб ўйлайди. Қиссада Бабуриinning келиб чиқишини қуйидагича изоҳлайди: “Парамон Семенович Бабуриinning келиб чиқиши ҳинд шоҳи Бобурга бориб тақалади”⁸.

Бобур ўз даврининг тарихчиси, этнографи, ўлкашуноси, биолог, географ, диншунос олими сифатида, шариат асосларини мукамал билган, давлатчиликда вақт меъёрларини қайта ишлаб чиққан, почта тизимини ихтиро этиб, давлат ва дипломатик ишларни қулай амалга ошириш йўлларини қидирган ва уни назарий жиҳатдан исботлаган, ҳаётлик пайтидаёқ амалга тадбиқ этишга киришган ва яна қанчадан-қанча ислохотларни амалга оширган, борган ерида ободончилик, боғ-роғ барпо этган, Мовароуннаҳр тараққиётини Шарқда, айниқса, Афғонистон ва Ҳиндистонда тарқатган буюк шахсдир.

1.2. “Бобурнома” – буюк асар

“Бобурнома” XV асрнинг охири XVI асрнинг биринчи ярмига оид насрий асарларга хос бўлган, ёзилиши содда, равон, барча даврларнинг ўқувчисига тушунарли тилда яратилган. Бу асар мумтоз адабиётимизда қомусий асар сифатида жуда кўп фанлар учун тадқиқот манбаи эканлиги маълум.

“Бобурнома”да баён қилинган воқеалар содир бўлиш ўрни ва вақтига кўра учга: Мовароуннаҳр (1494-1504), Афғонистон (1504-1524) ва Ҳиндистон (1525-1530)да Бобур ҳукмронлик қилган даврларга бўлинади⁹. Биринчи қисмда 12 ёшли Бобурнинг Фарғона тахтига ўғирлиши (1494)дан бошлаб, унинг отаси ва авлодлари, темурийлар ўртасида авж олган ўзаро урушлар (XV асрнинг 90 йиллари), Самарканд тахти учун Шайбонийхонга қарши олиб борган жангу жадаллари (1497-1501) ва барча саъй-ҳаракатларнинг беҳуда кетиб, Кобулга юз тутишигача (1504) бўлган воқеалар кенг ёритилади. Иккинчи қисмда Кобулни забт этиб, бу ерда марказлашган давлат тузиш учун кураши, ички тартиб-интизом ўрнатиши, мамлакат тараққиёти ва ободончилиги учун олиб борган саъй-ҳаракат-

⁸ Қаранг: Ходжаева Л.У., Отажанов Н. История узбекско-русских литературных связей. Ташкент, 1988. С.10-11.

⁹ Ходжаева Л.У., Отажанов Н. История узбекско-русских литературных связей. Ташкент, 1988.С.10-11.

лари, Исмоил Сафавий билан иттифоқ тузиб, Самарқанд тахтини эгаллаши (1511), лекин шайбонийлардан енгилиб (1512), яна Кобулга қайтиши ва Ҳиндистон юришига тайёргарлик кўриши билан боғлиқ воқеалар ҳикоя қилинади. Учинчи қисми Бобурнинг Панипат жангида Деҳли султони Иброҳим Лўдийни енгиб, Ҳиндистонни эгаллагани, Рана Сангани мағлубиятга учратиб, Шимолий Ҳиндистонни ҳам ўзига бўйсундиргани (1527) ва Бобурийлар давлатини барпо этгани ҳақидаги маълумотлардан иборат¹⁰.

“Бобурнома”да тарихий воқеалар Бобур томонидан Шарқ тарихчилари каби қуруқ ва баландпарвоз, жимжимадор эмас, балки содда ва мазмундор услубда, жонли ва ҳаётий ёритилган. Натижада бу ажойиб асарда замоннинг ижтимоий-сиёсий ҳодисалари, илмий ютуқлари ва муаллифнинг эсдаликлари сўз санъати билан узвий равишда чатишиб, ғоят мароқли, содда ва маънодор қиссани ташкил қилади. Бобур асосли далилларга суянган ҳолда баъзан ҳаётни бадиий ўзлаштиришга интилади. У айрим ҳолларда тарихий воқеаларни қуруқ баён қилмасдан, киши характерини, образини яратиш, хилма-хил ҳаёт ва табиат манзараларини чизиш орқали акс эттиришга муваффақ бўлади. “Бобурнома” оддий тарихий асардан бадиий мемуар даражасига кўтарилади. Асар бадиий хусусиятларининг ранг-баранглигини биз кишилар кўриниши ва таърифини беришда қўлланган содда ва равон, жозибали бадиий услубда, бадиий-тасвирий воситаларнинг ишлатилишида яққол кўрамиз.

“Бобурнома” дунёга келган даврда Ўрта Осиё ва Хуросонда аксар тарихий ва бадиий асарларни форс тилида ёзиш ҳамон кенг тарқалган эди. Гарчи Лутфий, Саккокий, Атойи ва буюк Навоий каби сўз санъатининг йирик намояндалари ўз асарларини ўзбек тилида ёзиб, ўзбек адабий тилининг афзалликларини ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан исбот қилган бўлсалар, форс тилида асар яратишга интилиш кучли эди. Лекин шеърятда Алишер Навоий йўналишини давом эттирган Бобур ўз насрий асарларини ҳам Навоий тилида ёзади. У умрининг катта қисмини ҳарбий юришларда, ўз она юртидан узоқларда ўтказган бўлса ҳам она тилини унутмайди.

Бобур Мирзо “Бобурнома” асарини ўзбек тилида ёзиб, бу тилнинг соддалигини, ифодаларга бойлигини, аниқлигини амалда ис-

¹⁰ Очилов Э. Бобур. Тошкент, 2011. Б.21.

ботлайди. Муаллиф наср тилини ҳеч бир кўрилмаган даражада юқори боскичга кўтаради. Бобур ҳамма вақт бадий ифоданинг содда бўлиши, ўқилиши равонлиги учун курашади, ўз услуби билан кишини ҳайратда қолдиради.

Асарда маънонинг аниқлигига халақит берадиган ортикча тасвирлар, мужмал жумлалар қўллашни қоралабгина қолмай, атрофдагиларни ҳам шунга чақиради. Ўз ўғли Ҳумоюнга ёзган хатларидан бирида унга насиҳат қилиб шундай ёзади: “...бу хатларингни битибсен ва ўқумайсен, не учунким, агар ўқур хаёл қилсанг эди, ўқуйолмас эдинг. Ўқуйолмагандин сўнг албатта таъйир берур эдинг. Хатингни худ ташвиш била ўқуса бўладур, вале асру муғлақтур. Насри муаммо ҳеч киши кўрган эмас. Имлонг ёмон эмас. Агарчи хейли рост эмас, илтифотни “то” била битибсен. Кулунжни “ё” била битибсен. Хатингни худ ҳар тавр қилиб ўқуса бўладур, вале бу муғлақ алфозингдин мақсуд тамом мафҳум бўлмайдур. Ғолибо хат битирда қоҳиллигинг ҳам ушбу жиҳаттиндур. Такалуф қилай дейсен, ул жиҳаттин муғлақ бўладур. Бундин нари бетакалуф ва равшан ва пок алфоз била бити; ҳам санга ташвиш озроқ бўлур ва ҳам ўқуғучига” (Б.243-244).

Бобур XV асрда Хуросон ва унинг пойтахти Ҳиротдаги адабий-маданий ҳаётнинг ривожига катта ўрин тутган Абдурахмон Жомийга юксак баҳо беради: “Ҳар кишинингким бир ишга машғуллуғи бор эди, ҳиммати ва гарази ул эдиким, ул ишни камолга теғургай. Бу жумладин бир Мавлоно Абдурахмон Жомий эдиким, зоҳир ва ботин улумида ул замонда ул миқдор киши йўқ эди. Шеъри худ маълумдур. Муллонинг жаноби андин олийроқдурким, таърифқа эҳтиёжи бўлғай. Ғояташ хотирга кечтиким, бу муҳаққар ажзода таяммун ва табаррук жиҳатидин аларнинг отлари мазкур ва шаммае сифатларидин мастур бўлғай” (Б.137). Муаллиф бу ўринда Абдурахмон Жомийнинг асарларини санаб кўрсатмайди, унинг бадий жиҳатдан ёки ғоявий томондан қай даражада эканлигини кўрсатади. Аммо бу шахснинг шоирликда қобилияти ҳар қандай мақтовдан ҳам юқори: “Муллонинг жаноби андин олийроқдурким, таърифқа эҳтиёжи бўлғай” (Б.137) туради дейиш билан Жомий ижодининг характерини очади, унинг қобилиятига қойил қолганлигини билдиради. Албатта, Жомий бу даврда яшаган ва ижод этган шоирларнинг “саромади ва сардафтари” эди, деб таърифлаши бе-

жиз эмасдир. Бу ҳам унинг ижодий қобилиятига, адабий-маданий тараққиётда ўйнаган роли, тутган мавқеига нисбатан берилган самимий, юксак баҳодир.

Бобур, айниқса, ўзбек мумтоз адабиётининг отахони, ўз ижоди ва илмий-адабий фаолияти билан жаҳон адабиёти хазинасига ўлмас дурдоналар қўшган буюк Алишер Навоий ҳақида завқ ва шавқ билан гапиради. Унинг Навоий ҳазратларига берган таърифи бетакрордир: *“Яна Алишербек Навоий эди, беги эмас эди, балки мусоҳиби эди, кичиклигида ҳаммактаб (Хусайн бойқаро билан – М.М.) экандурлар. Хусусият бисёр экандур... Алишербекнинг мизожи нозуклук била машҳурдур. Эл назокатини давлатининг гуруридин тасаввур қилур эдилар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибилий экандур. Самарқандта эканда ҳам ушмундоқ нозук миждоз экандур. Алишербек назари йўқ киши эди. Туркий тил била то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас”* (Б.132).

Алишер Навоийнинг асосий асарларини санаб ўтиб, Бобур давом этади: *“Аҳли фазл ва аҳли ҳунарға Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмашиш бўлғай. Устоз Қулмуҳаммад ва Шайхий Нойи ва Хусайн Удийким, созда саромад эдилар, бекнинг тарбият ва тақвияти била мунча тараққий ва шуҳрат қилдилар. Устоз Беҳзод ва Шоҳ Музаффар тасвирда бекнинг саъй ва эҳтимоми била мундоқ машҳур ва маъруф бўлдилар. Мунча бинойи хайким ул қилди, кам киши мундоққа муваффақ бўлмиш бўлғай”* (Б.132-133).

Бундан кўринадики, Бобур Мирзо шоирлар ҳақида гапирганда, уларга таъриф берганда, ушбу шахснинг адабиёт ва санъатнинг ривожланишига қўшган ҳиссасини, бу соҳадаги қобилиятини, маданий тараққиёт йўлидаги хизматларини ёритишга ҳаракат қилади ва шу жиҳатдан баҳо беради. Муаллиф ўзи характерлаётган шоирларни тасвирлаганда, улар ижоди учун муҳим томонларини очишга интилади.

Бобур вақти ҳам, имконияти ҳам бўлмаганига қарамай, ободончилик ишлари билан фаол шуғулланади, Ҳиндистонда рассомчилик миниатюра санъати мактабига асос солади ва ривожлантиради, назм ва насрда самарали ва салмоқли ижод қилади. Машҳур рассом Беҳзоднинг асарлари билан яхши таниш бўлган. У олим ва санъаткорларни кадрлар ва ҳомийлик қиларди.

Бобур шу даврда яшаган машҳур рассомлар ижодига таъриф берганда, уларнинг санъатидаги муҳим нуқталарни, асосий сифатларни очишга интилади. У ўз даврининг улуғ рассоми, “Шарқнинг Рафаэли” Бехзоднинг тасвирий санъатдаги маҳорати ҳақида ҳаяжон билан гапиради: *“Мусаввирлардин Бехзод эди, мусаввирлик ишини бисёр нозук қилди. Вале сақолсиз элнинг чехрасини ёмон очадур. Ғабгабини кўп улуғ тортадур. Сақоллик кишини яхши чехра кушойлик қиладур”* (Б.139). Бу ўринда Бобур Мирзо Бехзоднинг рассомлик санъатидаги нозик иқтидорини, соқоллик кишиларни тасвирлашдаги маҳоратини юксак баҳолаш билан бирга унинг жузъий нуқсонларини ҳам кўрсатиб ўтади. Бошқа бир буюк рассом Шоҳ Музаффар ҳақида гапириб, унинг санъатидаги энг муҳим бўлган икки хусусиятни алоҳида таъкидлаб кўрсатади: *“Яна Шоҳ Музаффар эди, тасвирни кўп нозук қилур эди. Ташъирни худ гузаро нозук қилур эди”* (Б.139).

Шоҳ Музаффарнинг тасвирий санъатдаги характерли томонларидан бири унинг нозиклиги бўлса, иккинчиси, расмда одамларнинг сочларини жуда яхши акс эттиришидир. Бобур рассом истеъдоди табиатидаги ана шу икки муҳим томонни кўрсатиш билан Шоҳ Музаффар ижодининг характерли хусусиятини белгилай олади. Ёзувчининг кишилар характерини тасвирлаганда у ёки бу санъаткор учун характерли бўлган томонларини тасвирлашга интилиши созандаларга берилган таърифда ҳам учрайди. Шунини айтиш жоизки, Бобур созандаларни ёки ашулачиларни таърифлаганда, уларнинг камчилик томонларини холисона ҳажв қилади¹¹.

У машҳур Ҳусайн Удийнинг қобилияти ва санъатидаги маҳоратини инкор қилмаган ҳолда, бундай шахс учун муносиб бўлмаган хатти-ҳаракатни, беъмани одатни қоралайди: *“Яна Ҳусайн Удий эди. Удни мазалиқ чолиб, мазалиқ нималар айтур эди. Уднинг торларини якка қилиб бу чолибтур. Айби бу эдики, бисёр ноз била чолур эди, Шайбонийхон бир навбат соз буюрур, такаллуф қилиб ҳам ёмон чолур, ҳам ўз созини келтурмай, ярамас соз келтурур. Шайбонийхон фаҳмлар, буюрурким, суҳбатдаўқ галаба гарданига урарлар. Шайбонийхоннинг оламда бир яхши ишиким бор будур, филвоқиъ хўб бордур. Ушмундоқ нозук мардакларга мундин кўпрак сазо керак”* (Б.140).

¹¹ Жамалов С., Отажанов Н. Бобур ижодини ўрганиш. Ўқув қўлланма. Тошкент, 1990. Б.80-92.

Демак, бу ўринда Бобур Мирзо Ҳусайн Удийнинг соз чалиш ва кўшиқ айтишдаги маҳоратини мақтайди, шу билан бирга унинг характеридаги ноз қилиш, сертакаллуфлик каби ярамас хусусиятларни қоралайди, бундай хусусиятнинг ярамаслигини ҳажв қилади. Бундай ҳажв тасвирланаётган шахснинг энг муҳим характерини очишга ёрдам беради.

Катта истеъдод соҳиби Бобур мусикага ҳам жуда қизиққан, баъзи мусиқий асбобларда яхши куйлар чалганлиги тўғрисида кўп маълумотлар бор. Бобур мусиқа санъати тўғрисида асар ёзганлиги маълум бўлиб, қанақа асар ёзганлиги яқингача аниқ эмас эди. Сўнги йиллардаги изланишлар ва тадқиқотлар Бобурнинг “Асрори мусиқий” (“Мусиқа сирлари”) номли асари бўлганлигидан далолат беради¹².

Маълум бўлишича, Бобур истеъдодли бастакорлар, шоирлар, созандалар, хонандалар, рассомларни қадрлаган, уларнинг санъатини улуғлаган. “Бобурнома”да Мовароуннаҳр ва Хуросонда яшаб ижод этган шоирлар, ёзувчилар, илм-фан, санъат аҳллари таърифланар экан, уларга берилган таъриф у ёки бу санъаткорнинг илмий ёки ижодий фаолиятига тааллуқли бўлган шу шахснинг ўша давр маданий ҳаётида тутган ўрнини белгилайдиган томонларини ёритишга интиланган ва бу соҳада муваффақиятга эришган.

1.3. Бобур – тилшунос ва адабиётшунос олим

XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI асрнинг бошларидаги адабий муҳитнинг ўзига хос хусусиятларидан бири ўша даврдаги адиблар ижодига танқидий ёндашишдир. Мумтоз адабиётшунослик бу даврда турли йўллар билан ривожланиб, ўзига хос хусусиятга эга бўлган. Айниқса, буни биз Алишер Навоийнинг “Мажолисуннафоис” тазкирасида, Заҳириддин Бобурнинг “Аруз рисола”си ва “Бобурнома”да, Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг “Бадойиъус-саноиъ”, Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Бадоеъул-афкор фи саноеъул-ашъор” асарларида кўпроқ кўрамиз. Шулар қаторида эпик достонларнинг кириш ва хотима қисмларида, насрий асарларнинг матнида, иншо, муншаотларнинг ёзилиш қоидалари ҳақидаги назарий ишларда ҳам адабий танқидга оид фикрларни учратиш мумкин. Ана шундай катта адабий жараёнда муносиб фикр билдириш, ҳеч

¹² Ҳошимов И. Ҳиндистонлик бобурийлар сулоласи салтанати. Тошкент, 1996. Б.98.

кимдан ҳадиксирамайдиган шоҳ Бобур учун, албатта, юксак масъулият ва фавқулодда истеъдод талаб қиларди. Бемалол айтиш мумкинки, Бобур бу вазифани юксак даражада бажарди ва ўзидан шуҳрат тўла хотира қолдирди.

Бобур Мирзо ўз умри мобайнида шеърлар девони тузди, “Мубаййин”, “Рисолайи волидийа” номли шеърӣ асарлар яратди, жаҳонга машҳур комусий асар “Бобурнома”ни ёзди, “Хатти Бобурий” деб аталган янги алифбо тузди, аруз, қофия, мусиқа ва ҳарб ишига оид рисолалари билан илмга катта ҳисса қўшди.

Олмон адабиётшуноси, тасаввуф ва руҳшунослик илмининг жаҳон тан олган олимларидан бири Аннамарие Шиммел Фаҳрий Ҳиравийнинг “Султон ва шахзодалар ашъори ҳақида”ги кичик бир рисоласида Бобур подшоҳнинг шеърӣятга муносабати ҳақида гапириб, олима Истанбулдаги Холис Афанди кутубхонасида 3743-рақам остида сақланаётган Бобур шеърларининг қўлёзмаси ҳақида фикр юритиб, “у асл нусха бўлиб, Бобуршоҳ шеърларини тўла қамраб олади. Муаллиф ўзи тартиб берган табаррук нусхадан ҳеч бир воқитасиз нақл этилган асл нусхадан ўгирилган” деган фикрларни беради. Қўлёзмада 118 ғазал, 8 маснавий, 104 рубоӣй, 52 муаммо, 18 қитъа, 15 туюқ, 75 муррадот, 29 шеърӣй мусанно (туркийда), “Рисолайи волидийа”нинг туркий таржимаси, 3 ғазал, 1 қитъа ҳамда форсча 18 рубоӣй мавжудлигини қайд этиб, охири саҳифалари йўқолганлигини таъкидлайди¹³.

Яқинда адабиётшунос олима Шафиқа Ёркин Туркиядаги Истанбул университети кутубхонаси туркий қўлёзмалар бўлимида 3743 рақам остида сақланаётган Бобур девонидаги унинг ҳозиргача нашр этилган тўпламларига кирмаган ўзбек тилидаги 5 ғазали, 9 қитъаси, 5 рубоӣйси, 9 маснавий шеъри, 10 тўртлиги, 2 туюғи, 40 дан ортиқ фардлари, қатор маснуъ шеърлари, 1 маснуъ таржеъбанди, 2 номасини эълон қилди¹⁴.

Бобурнинг бизгача етиб келган лирик мероси 4000 мисрага яқин бўлиб, улар ғазал, рубоӣй, туюқ, қитъа, фард ва маснавийлардан иборат.

Бобурнинг ўзбек ва форс тилларидаги шеърларидан таркиб топган қатор қўлёзмалар мавжуд бўлиб, улар ҳозирги кунда Франция, Ҳиндистон ва Эрон кутубхоналарида сақланмоқда.

¹³ Саломов Ғ., Отажонов Н. Жаҳонгашта Бобурнома. Тошкент, 1996. Б.334.

¹⁴ Очилов Э. Бобур. Тошкент, 2011. Б.12-14.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзбек адабиётида лирик жанрларнинг ривожига катта ҳисса қўшди. Бу жанрнинг ҳажми унча катта бўлмаса-да, мавзусининг кенглиги, ғоявий моҳияти ва шаклий такомилли билан ажралиб туради. Бобур лирикаси маълум даражада шоирнинг ўтмишидир. Унинг ўйноқи ва таъсирчан, содда ва раво услубдаги шеърлари ҳаётий ҳодисалар ҳамда турмуш воқеалари заминида намоён бўладиган шоирнинг қалб тугёнларини ифода этади.

Ўзининг мураккаб ҳаёти давомида ўтказган ташвишлари, яқинларининг хоинликлари, яхшиликни кўп қилиб яхшилик кўрмаганлиги, тақдир тақазоси билан мусофирликда кўп юргани боис қалб тугёнларини қоғозда ифода этган бўлса ажаб эмас¹⁵.

Бобур тушунчасидаги севги-садоқат, вафодорлик, олижанобликдир. Шоир ишқ-муҳаббатни молу дунё, мансаб ва дунёдаги барча ҳузур ҳаловатлардан юқори қўяди. Бобур ўзининг ажойиб ғазалларида таҳсинга лойиқ бадийий воситалар орқали маҳбуба киёфасини маънавий гўзал, мазмунан бой, зоҳиран мислсиз чиройга эга қилиб тасвирлайди:

*Жонима ўт солди ул рухсорайи зебо яна,
Кўнглума ул зулф бўлди мойи савдо яна.*

*Кўрсатиб рухсору зулфин ул пари пайкар манга,
Жону кўнглумни қилибдур волаву шайдо яна.*

*Ёр кўйиндаги том сенсен манга пушти паноҳ,
Сояйи лутфунгни сол, чун санга келдим то яна.*

*Шодликнию фарозатни қўюб ошиқ бўлуб,
Меҳнату гамни қилибмен ўзума пайдо яна.*

*Ёрга қулмен дегач Бобурни расво айлади,
Тенгри мендек бандасини қилмасун расво яна.¹⁶*

¹⁵ Ҳасанов С. Бобур. Тошкент: Ўзбекистон, 2010. Б.10.

¹⁶ Бобур. Маҳрами асрор топмадим... Тошкент: Ёзувчи, 1993. Б.12

Бобурнинг аксарият шеърларида она диёрга мухаббат, юрт соғинчи, айрилиқдан ўкинч ҳислари ифода этилади.

*Гурбатта ул ой ҳажри мени пир қилибтур,
Ҳижрон била гурбат менга таъсир қилибтур.*

*Мақдур борича қилурман саъи висолинг,
То Тенгрини билманки, не тақдир қилибтур.*

*Тақдирдур ул ёну бу ён солгучи, йўқса
Кимга ҳаваси Санбалу, татйир қилибтур.*

*Бу Ҳинд ери ҳосилидин кўп кўнгул олдим,
Не судки, бу ер мени дилгир қилибтур.*

*Сендин бу қадар қолди йироқ ўлмади Бобур,
Маъзур тут, эй ёрки, тақсир қилибтур.*

Адибнинг “Бобурнома” асари, энг аввало, ҳаётий тасвирлар, кишини лол қолдирадиган табиат ҳодисалари ва ундаги ҳайвонот олами, набототдаги мўъжизаларни ўзида акс эттиргани билан турли мамлакат олимлари диққатини ўзига жалб этиб келмоқда. Энг муҳими шундаки, бу манзараларнинг ҳар бири ўз жонлилиги, ўша давр нафасини бизгача етказиши билан киши диққатни тортади.

Қуйидаги сатрларда буюк Бобурнинг адабий-эстетик нигоҳи, ҳаётини шеърятсиз тасаввур қилә олмаслиги, май лаззати, ҳаёт ишрати ва ёз гўзаллиги қатори шеър баҳси ҳам шоир умрининг завқи, мазмуни ва қувончи эканлигининг тараннум этганлигини кўрамиз:

*Ёз фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати,
Шеър баҳси, ишқ дарди, боданинг кайфияти.*

*Дўстларнинг суҳбатида не хуш ўлгай баҳси шеър,
То билингай ҳар кишининг табъи бирла ҳолати.*

*Гар бу уч ишни мувофиқ топсанг ул уч вақт ила,
Мундин ортиқ бўлмагай, Бобур жаҳоннинг ишрати.*

Бобур бутун умри давомида нимани кўзлаган бўлса, асосан, унга эришди. Энг муҳими, бобоси Амир Темур салтанатини яна яхлитликка олиб келди, бошқарди. “Бобурнома”дан тортиб шеъринг девонлари, илмий, диний, ахлоқий асарлари армонларининг изҳори, муродига етганлигининг шукронаси. Мана бу рубоий – фахрияда ўз ижодидан завқ олиш, умр мазмунида шеърдек мусаффолик жой олиб, мухлислари дардига даъво бўлишининг изҳори – Бобурнинг ижод фахриясидир:

*Ашъорингким шеър оти то бўлгай,
Таъб аҳли анга волау шайдо бўлгай,*

*Ҳар лафзи дурру баҳри маъони анда,
Ким кўрди дуреки, анда дарё бўлгай.*

Бобур бир умр ана шу муроди – эзгулик, яратувчанлик даргоҳининг, илоҳий карам меҳмонхонасининг кайвониси бўлди. Албатта, унинг ушалмаган армонлари қолди. У ўз муродига етиш учун тинмай курашган, ўз оромини енгиб шиддат билан ишлаган, ижод этган, жангу жадалларда ғолиб келган:

*Кўнгил тилаган муродга етса киши,
Ё барча муродларни тарк этса киши.*

*Бу икки иш муяссар ўлмаса оламда,
Бошини олиб бир соризга кетса киши.*

Захириддин Муҳаммад Бобур ҳаётни васф этган ғазалларида инсонни, чин муҳаббатни куйлаган, ошиқона мисралари ёрга муҳаббат, унинг ички изтироблари билан тўлган ҳаяжонни ифодаллагани боис, шеърлари севиб ўқилади, санъаткорлар буларга куй басталаб, асрлар оша куйлаб келмоқдаларки, бу шоир буюклигининг тимсолидир.

Умуман, Бобур шерияти ўзининг жанр хусусиятлари, мавзу доираси, ҳаётинг фалсафаси ва бадий жилоси билан ўзбек адабиётининг нодир намуналари қаторидан фахрли ўрин эгаллайди. Уларда ҳаёт ва инсонни кадрлаш, гўзалликдан баҳраманд бўлишга ин-

тилиш ҳақида ошиқ ва ориф инсоннинг, балки муаллифнинг шахсий қарашлари ҳам ўз аксини топган. Шу боис Бобур шеърятини ўша мураккаб даврнинг ўзига хос бадиий кўзгуси дейиш мумкин.

1.4. Бобурнинг қўлёзма мероси

Ўзбек мумтоз адабиётининг улуғ адиби, қомусий илм соҳиби Заҳириддин Муҳаммад Бобур бизга бой мерос қолдирган. Унинг шеърӣ девони, “Бобурнома”, “Аруз рисоласи”, “Хатти Бобурий”, “Мубаййин”, “Рисолайи волидиййа” ва бошқа илмӣ ва бадиий етук асарлари жаҳон адабиёти, маданияти ва санъати хазинасига бекиёс ҳисса бўлиб қўшилди.

Бобурнинг авлодларга қолдирган бой ва бебаҳо илмӣ-адабий мероси ичида унга шуҳрат келтирган асари, шубҳасиз, “Бобурнома” дир. Бу асарнинг ўзбек тилидаги бир неча қўлёзма нусхалари мавжуд. Форсий тилдаги таржималари янада кўпроқ. “Бобурнома”нинг қўлёмалари Ҳиндистондаги Саларжанг музейи, Шотландия Миллий кутубхонаси, Британия музейида сақланмоқда. Улар кўп мартаба ўрганилган бўлишига қарамасдан, “Бобурнома”нинг муаллиф каламига мансуб энг ишончли матнини яратиш ишлари илгари ҳам олиб борилган, бундан кейин ҳам янги топилган нодир қўлёмалар ҳисобига амалга оширилиб борилиши бобуршуносликда табиий бир ҳол деб қаралмоқда. Чунки бу ноёб асар матни қайта-қайта чоп этилганига қарамай, жаҳон фондлари ва кутубхоналарида сақланаётган Бобур ҳаёти ва ижодига оид янги топилмалар уни янгидан нашр қилиш заруриятини туғдиради ва “Бобурнома”нинг янги ҳамда аслиятга янада яқинроқ бўлган матнини яратиш муаммолари кўндаланг бўлиб тураверади.

Маълумки, Бобур меросини ўрганиш узоқ тарихга эга. Айниқса, унинг қўлёмма меросини излаш борасида сўнгги йилларда амалга оширилган ишлар алоҳида таҳсинга сазовор. Бобурнинг шу кунгача ўзбек ва форс тилларидаги шеърларидан таркиб топган Париж миллий кутубхонаси, Истанбул университети кутубхонаси, Тўпқопи сарой Реванд кутубхонаси, Ҳиндистондаги Рампур Навоби кутубхонасида сақланаётган девонларининг нусхалари асосида шоир шеърларининг мукамал матни яратилмоқда. Маданий меросимизни излаш, тўплаш ва тадқиқ қилиш борасидаги тинимсиз изланишлар натижасида Бобур девонининг янги қўлёмма нусхалари топи-

либ, улар илмий истифодага киритилмоқда. Хусусан, Ҳайдарободдаги Саларжанг музейи хазинасидан шу кунга қадар умуман бирор-та каталогда қайд этилмаган Бобур қўлёзма девонининг XVII-XVIII асрларга мансуб янги иккита қўлёзма нусхаси бунга мисол бўла олади.

Бобур рисоласининг Париж қўлёзмаси турли сабабларга кўра илм аҳлига, айниқса, ўзбек адабиётшуносларига маълум эмас.

“Аруз рисоласи”нинг қўлёзмаси ҳақида аниқ маълумот Е.Блоше каталогда берилган.

Бобур ижодида “Мубаййин” асари ҳам алоҳида ўрин тутади. Уни ўрганиш ишлари истиқлолдан сўнг рўёбга чиқа бошлади. Бу асар Бобурнинг ўғиллари Ҳумоюн ва Комрон учун фикҳий қўлланма сифатида ёзилган. У маснавий шаклида бўлиб, беш қисмдан иборат: “Эътиқодиййа” деб номланган биринчи қисмида иймон асослари, “Китобу-с-салот”да – намоз ўқиш қоидалари, “Китобу-с-савм” да рўза тутиш йўл-йўриқлари, “Китобу-з-закот”да закот беришга оид тавсиялар, “Китобу-л-ҳаж”да – ҳаж арконлари ҳақида шеърӣ усулда қисқа, тушунарли маълумотлар берилади. “Бобурнома”нинг 1525 йил воқеалари баёнига бағишланган бобида “бу фурсаттаким, “Мубаййин”ни назм қиладур эдим” дейишидан маълум бўладики, асар 1525-1526 йилларда ёзилган. Бу асар Бобурнинг Куръони карим, ҳадиси шариф, ислом асослари ва диний адабиётларни чуқур билишини кўрсатади.

Ҳозиргача фанга маълум бўлган Бобур шеърларининг мукамал нусхаларидан бири Туркия нусхасидир. Котиби ва кўчирилган йили номаълум бўлган бу нусха Холис афанди кутубхонасида сақланаётгани ҳақида турк олими Фуод Кўпрулузода “Миллий татабуълар мажмуаси” тўпламида хабар қилади. Бу нусхага “Рисолайи волидиййа” асарининг Бобур томонидан ўзбек тилига қилинган таржимаси, ўзбек форс тилида ёзилган шеърлари, ўзбек тилида наср ва назм билан битилган мактуби, форс тилида ёзилган мактубдан парча, “Аруз рисоласи” асаридан лавҳалар киритилган. Бобур томонидан таржима қилинган “Рисолайи волидиййа”нинг хотима-сида айтилишича, у муаллиф таҳрир қилган мўътабар қўлёзма нусхадан кўчирилган. Демак, китоб бу таржима асарни кўчиришда Бобур девонининг Рампур нусхасидан фойдаланган¹⁷.

¹⁷ Ҳасанов С. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Тошкент: Ўзбекистон, 2011. Б. 34.

Бобур Мирзодан нафақат қўлзма мерос, балки тошга битилган байтлари ҳозиргача сақланиб қолган. Унинг Олой тоғларидан ошиб, Масчо ва Оббурдан (Обибурдан) қишлоқларига келганида катта тошларга ўйма хат ёздиргани маълум. Бу ҳақда “Бобурнома”-да бундай дейилган: “...Оббурдан добони била Масчо кўҳистонига оштук. Масчонинг қўйиги кенти Оббурдандур. Бу Оббурдандин қўйироқ бир чашма тушубтур, бу чашма бошида мазоредур. Ушбу чашмадин юққори Масчо дохилидур. Қўйи Палғарга тааллуқдур. Ушбу чашма бошида, чашма ёқасидаги тошида қазиб, бу уч байт-ни сабт эттим:

*Шинидамки, Жамшиди фаррухсиришт,
Ба сарчашмае бар асанге навишт:
Бар ин чашма чун мо баса дам заданд.
Барафтанд то чаши барҳам заданд.
Гирифтем олам ба мардию зўр,
Ва лекин набурдем бо худ ба гўр.*

Хирра Бобур, 917¹⁸

(Эшитдимки, қутлуғ табиатли Жамшид бир булоқ бошида тош устига шундай деб ёзган экан: бу булоқ тепасида бизлар сингари кўп кишилар келиб ўлтурдилар, кетдилар ва йўқ бўлдилар. Оламини мардлик ва зўрлик билан олдик, лекин ўзимиз билан гўрга элтмадик).

Ул кўҳистода бу расмдурким, тошқа қазиб абёт ва нималар битирлар” (Б.88).

Бобур халқаро жамғармаси аллома ҳаёти ва ижодини ўрганиш бўйича қатор хорижий давлатларга муваффақиятли экспедициялар уюштирди. Бобурнинг Машҳад музейида сақланаётган ва Бобур ихтиро қилган хат билан ёзилган Қуръони каримнинг нусхасининг ватанимизга келтирилиши маданий ҳаётимизда катта воқеа бўлди.

Хулоса қилиб айтганда, маданий меросимизни излаш, тўплаш ва тадқиқ этиш борасида ҳали тинмай изланишимиз керак. Ҳозирча Бобур меросининг чет эллардаги мавжуд қўлзмаларининг бир қисмигина қўлга киритилди. Эрон, Туркия, Ҳиндистон, Хитой ва бош-

¹⁸ 917-ҳижрий ҳисобда, милодий 1512 йилга тўғри келади. “Бобурнома”да эса бу ҳодиса “янглишиб”, 1501 йил воқеалари орасига киритилган.

қа хорижий мамлакатларнинг китоб хазиналарида сақланаётган кўлёмаларнинг катта қисми билан танишмоқ, уларни суратга тушириб ватанимизга олиб келмоқ зарур.

1.5. Бобур – саховатпеша подшоҳ

Заҳириддин Бобурнинг давлат арбоби сифатидаги фаолиятида кўпчиликнинг диққатини тортган жиҳати – унинг саховатмандлиги ва ҳимматпешалигидир. Бобурнинг одам зотига мурувват ва шафқати шунчалик кенгки, унинг сарҳадини белгилаш амри маҳол. Айниқса, унинг ота сифатида ўз фарзандлари, фарзанд сифатида отонаси, саркарда сифатида ўз лашкари, беклари, оддий фуқароси, ҳатто шоҳ сифатида ўз душманларига кўрсатган муруввати бу бағри кенг инсоннинг юксак одамийлигидан далолат беради.

Бобурнинг Самарқандни 15 ёшида эгаллашга жазм қилар экан, ғалабадан кейин кўл остидагиларга инъомлар беради, вазифа рутбаларини кўтаради, хуллас, ўзининг атрофида куч йиғади, уларнинг ишончига киришга ҳаракат қилади. Ана шулар орасида андижонлик бек Аҳмад Танбал ҳам бўлган. Бобур бу рақибининг нокаслигини билса-да, “ёмонга яхшилик билан бор” мақолига амал қилиб, Танбалга қилич ҳадя этади. Не ҳасратки, вақти келиб муҳорабаларнинг бирида айнан шу қилич билан Аҳмад Танбал Бобурнинг бошига зарба туширади. Ёш Заҳириддин Бобур кейинроқ бу хатосини афсус билан тилга олади, бундан кейин ҳаммага ҳам меҳр кўрсатиш, унинг ёнига киришни одат қилмасликка ҳаракат қилади. Аммо унинг қонида бўлган инсонларга ёрдам кўлини тутиш фазилати умрининг охиригача бардавом қолган. Бунга мисоллар бисёр. Бобурга бир эмас, ўн бир марта хиёнат қилган беги Боқи Чағониёнийни кечиради. Катта энаси Шоҳбегим Бобурга қарши Кобулда исён кўтарганида унга зуғум қилмайди.

Саройидаги мунажжим Муҳаммад Шариф элни ваҳимага солиб: “ҳозир Бобурнинг жангга киришини сайёралар жойлашуви маъқул кўрмаяпти”, деб даъво қилади. Бобур аламини ичига ютиб урушга отланади, бу жангда ғолиб келса ҳам мунажжимга танбех бермайди, аксинча, етарлича бойлик бериб саройидан рухсат бергани ва бошқа яна кўплаб мисолларда унинг кишиларга нисбатан меҳр дунёсининг нақадар кенглиги, ҳиммати баландлигидан далолатдир.

Бобур Ҳиндистонни забт этиб, ўзининг душмани, рақиби Иброҳим Лўдий устидан зафар кучади. Унинг Ҳиндистондаги жанглардан қўлга киритган хазинасининг чеки бўлмаган. Буни у “Бобурнома”да жуда аниқ, кенг ёритган. Бобур мамлакат ҳукмдори бўлиб ўз яқинлари, тарафдорлари қатори ҳатто душманларига ҳам жуда катта миқдорда инъомлар улашадики, бу ҳам ҳимматнинг бир намунаси. Ана шундай катта миқдордаги инъомни Ҳиндистон султонини у томонидан мағлуб этилганда, унинг онасига лозим кўради. Бобур шу қатори ўзига қарши курашган ҳинд рожалари, сарой аҳлини ҳам хангу манг қилиб инъомлар берар экан, “...аларнинг муддаосидек иноят ва шафқат қилиб, жамиъ жиҳотларини ўзларига-ўқ маоф туттук”, дейди. Бобурнинг сўзларига эътибор беринг! Ҳатто душманининг муддаоларини инобатга олиб, барча шароитни ўрганиб, мулкларини бошқаришни ўзларига қолдирган: “Иброҳимнинг отасига етти лаклик паргана нақд иноят бўлди. Бекларига ҳам ҳар қайсига парганалар берилди. Иброҳимнинг отасини байрилари билан чиқариб, Аградин бир курўҳ сув қуйи юрт берилди” (Б.194-195).

Бобур Иброҳим Лўдий устидан ғалаба қилар экан, унинг ўлиги жанг майдонида ётгани хабарини етказишганда ғалаба ифтихори қатори руҳан қийналади, рақибини барча эҳтиромлар билан дафн этишни буюради. Унинг онасига юқоридагидек катта тухфалар бергани қатори меҳрибонлик ва ғамхўрлик кўрсатади. Унга ўз саройидан катта жой ажратади, ҳисобсиз маблағ, хизматкорлар тайинлайди. Бироқ Бобурнинг бу мурувватига аёл тескари иш кўради. Фарзанди вафотини унутмаган она Бобурнинг таомига захар солишни буюради.

Ҳар қанча меҳр кўрсатмасин, Бобур мурувватини писанд қилмаган, унинг қўшинлари сафида туриб ҳам унга хиёнатларни раво кўрган Боқи Чағониёнийдир. Бобур бу бегига кўп кўмаклар беради, ёмон йўлдан қайтишини, ахлоқи покликка интилишини таъкидлайди. Аммо Боқи Чағониёнийдаги очкўзлик, шафқатсизлик, мол-мулкка ўчлик Бобурнинг барча интилишларини барбод қилади: “...бовужудким мени подшоҳ кўтариб эди, нақорасини ўзининг эшигида чолдурур эди. Ҳеч ким била соф эмас эди, ҳеч кимни кўра олмас эди. Кобулнинг ҳосиликим бор тамгадиндур, тамгани олиб ва Кобулнинг доругалиги ва Панчҳир ва Кадий Ҳазора ва Кўшак ва эшик ихтиёри тамом анда эди...” (Б.125).

Ҳиндистонни тасарруфига киритган Бобур ҳинд рожаси Ғозихонга кўп мурувват кўрсатади, уни юқори маош билан таъминлаб, катта ер, имкониятлар билан тақдирлайди. Бунинг эвазига Ғозихон икки кўлига икки қилич олиб, тўшига яна икки қилич осиб, Бобурга қарши курашга киради. Бобур уни мағлуб этар экан, ўз ҳузурига чақиради ва суҳбат қилади. Ушбу суҳбатда ҳам юқоридагидек, ўз қариндошларига қилган меҳр ва шафқатини намоён қилади. Суҳбат мазмунидан биз раҳмдил Бобурга ачинамиз, унинг инсонийлиги хусусияти ҳамиша ҳам кўнгилдагидек натижа бермагани, одам табиати гоҳида шафқатни қабул қилмаслигини кўрамыз: *“Илғари ўлтурғузуб, бир ҳиндустоний билур кишига буюрдумким, бу сўзларни бирор-бирор анга хотир нишон қила айтқил, мундоқ дегилким, мен сени ота дедим, таъзим ва эҳтиромингни ул тариққим, сенинг хотиринг тилар эди, андин яхшироқ қилдим. Ўзунгни ва ўғлонларингни, балужларнинг дарбадарликларидин қутқордим. Хайлхоналарингизни ва ҳарамларингизни Иброҳимнинг бандихонасидин халос қилдим. Уч карўр Татархоннинг вилоятини санга иноят қилдим. Сенинг ҳаққингда ёмон бордиммуким, тўшунг била белингга икки қилич боғлаб, черик тортиб, бизнинг вилоятларнинг устига келиб, мундоқ шўр ва фитна солурсен”* (Б.188).

Бобурнинг фарзанди Ҳумоюн Мирзонинг тўсатдан қаттиқ касал бўлгани, Бобурнинг унинг атрофида парвона бўлиб, дардини ўзига олишни Оллоҳдан истагани ҳақида олимларимиз томонидан кўплаб фикрлар билдирилган. Бу “Бобурнома”да ҳам кенг берилган. Биз ота, шоҳ, юксак инсон Бобур томонидан кўрсатилган бу чексиз меҳр хусусида Гулбаданбегимнинг “Ҳумоюннома” асаридан бир парча келтирмоқчиман. Бунда нафақат Бобурнинг муруввати, балки меҳр-шафқатни ҳам кузатамиз. Ана шу матн замирида Бобур гарчи давр ҳукмдори, подшоҳ бўлса ҳам, хотинларининг ўзаро низолари, оилавий муаммолари замирида қолганлигини ҳам кўрамыз. У ҳатто ана шу масалада ҳам тўғри йўл топа олган, ўзининг тўнғич ўғли Ҳумоюнга тириклигидаёқ салтанатни топшириб, Шарқ давлатчилигида мисли кўрилмаган, ўзига хос ибрат дарсини берган. Бобур барча фарзандлари орасида Ҳумоюнга кўпроқ эътибор қаратган, уни беҳисоб бойликлар билан сийлаган. Шунга қарамасдан, Ҳумоюннинг онаси ўз шаҳаншоҳига ўринсиз танбех берган. Бобур эса унга жуда усталик билан аниқ жавоб бериб, барчага маъқул

хукм чиқарган: “Ҳазрат (яъни Бобур) келиб касални (Ҳумоюнни) кўришлари биланоқ нуроний чехралари кулфат ва хафаликка кўмилди ва борган сари қаттиқ хафаланар эдилар. Шу вақтда онам ҳазратлари: “Сиз менинг фарзандимдан бепарвосиз, чунки подшоҳсиз, нима ғамингиз бор, сизнинг бошқа фарзандингиз ҳам бор, мен ғамдаманки, битта якка-ю ягона фарзандим бор,” дедилар. Подшоҳ унга жавобан гарчи менинг бошқа фарзандларим бор бўлса-да, лекин уларнинг ҳеч бирини сенинг Ҳумоюннингдек яхши кўрмайман, шунинг учун ҳам бутун бор давлатимни, салтанатимни жаҳонда ягона, нодири замон севимли, бахтли ўғлим – Ҳумоюнга бағишламоқчиман, бошқаларга эмас”, дедилар¹⁹.

Ҳақиқатан Бобур Ҳумоюнни бошқа фарзандларидан кўра кўпроқ яхши кўришида, унинг (Ҳумоюннинг) ўзига бўлган меҳрини ҳам сезар эди. Бу масалада Аҳмад Ёдгорнинг қуйидаги ҳикояси фикримизга далил бўла олади. “Бир куни оқшомда подшоҳ ҳазратлари ўз хужраларида ўтириб, Муҳаммад Ҳумоюнни ҳузурларига чорладилар. Бу навқирон подшоҳзода ичкарига кирганида, олий ҳазрат бошларини ёстиққа қўйганча, уйкуга кетган эдилар. Шаҳзода бўлса, турган жойида кимирламай, бир сўз демай қўлларини қовуштирганча туриб қолдилар. Тун ярмидан ўтиб, подшоҳ ҳазратлари уйғонгач, кўрдикки ўғиллари қаршиларида тик турарди: “Сиз қачон келдингиз?”, деб сўрадилар у киши. “Сизнинг амрингизни эшитибок”, деб жавоб берди шаҳзода. Подшоҳ ҳазратлари шунда унга киши юборганини эслаб, ўғли билан фахрланиб кетиб, деди: “Агар сизга салтанатим ва тожимни берсам, иниларингизни ҳеч қачон ўлимга юборманг, аксинча, уларга қаттиқ ғамхўрлик қилинг”. Бу гапларни эшитиб, шаҳзода бош эгиб таъзим бажо келтирдилар ва онҳазратларининг ўғитларига амал қилишга сўз бердилар”.

Бобурнинг меҳр ва муруввати хусусида жуда кўп мисоллар келтириш мумкин. Бу инсоннинг меҳр-шафқати, одамийлиги фақатгина ҳар бир кишига берган инъом ва мурувватида кўринмайди. Бобур томонидан Мовароуннаҳр, Хуросон, айниқса, Ҳиндистонда қурилган беҳисоб боғ-роғлар, иморатлар ва иншоотлар, мадраса, масжид, ҳаммом, саройлар ҳамон элга хизмат қилмоқда. Бу ҳам меҳр ва муруватнинг ёрқин мисолидир. Зеро, шафқат, меҳр-муруват тушунчалари, энг аввало, инсонларнинг бахт-саодати, одам қал-

¹⁹ Гулбаданбегим. Ҳумоюннома. Тошкент, 1959. Б.39.

бида яхшилик билан ном қолдиришда белгиланади. Бу жихатда Бобур шахсияти катта ибрат мактабидир.

Бобурнинг давлатчилик ва юксак ҳарбий маҳорати Шарқ ва Ғарб олимлари, тарихчилари томонидан тан олинган. Бу борада тарихчи Паве де Куртейлнинг қарашлари фикримизга далилдир: “Ҳар қандай синовга бардош бера олувчи, ирода ва матонатни ўзида мужассамлаштирган бу зот ҳарбий хийла ва жасоратни уйғунлаштира олар, зарур бўлганда жазолашга ҳам ва афв этишга ҳам қодир эди: у истеъдодли ҳарбий арбоб ва ишнинг кўзини биладиган, кўшинларни маҳорат билан бошқара оладиган, уларнинг ишончини қозона олган саркарда эди”.

Заҳириддин Бобур давлат бошқарувида аёл шахсиятига юксак эътибор билан қараган. У аёллар қадр-қимматини жойига қўйган, иззатини бажо келтирган, зарур бўлганда Қутлуғ Нигорхоним, Эсон Давлатбегим, Хонзодабегим ва бошқа аёллар билан давлат бошқаруви муаммоларига оид масалаларни бамаслаҳат адо этган, уларнинг фикрини инобатга олган. Бобурнинг қизи Гулбаданбегим “Ҳумоюннома” асарида ёзишича, Бобур Аграда давлат ишлари билан банд бўлган пайтда Кобулдан хотини – Ҳумоюннинг онаси Моҳим бегимни келаётганини ва у аллақачон саройга яқинлашиб қолганлиги хабари Бобурга етказилади. Шунда Бобур барча юмушларини қолдириб, хотинини қарши олади. У аёли келаётган қарвонни кўриб, отидан тушиб, хотини томон ошиқади, уни отидан тушириб, ўз отига миндиради ва от жилловини олиб, ўзи яёв, саройгача етаклаб келади. Подшоҳнинг бу ҳаракати сарой аҳлининг айримларига ёқмайди ва уларнинг эътирозларига сабаб бўлади. Шу далилнинг ўзи ҳам Бобур ўз давридан анча илгарилаб кетганлиги, оилавий муносабатда самимият устунлиги англатиладики, бу ҳозирги ёшларимизга ибратдир.

1.6. Бобур – фикҳшунос олим

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ислом динига зўр эътиқод қўйган буюк зотдир. У, энг аввало, Аллоҳга, сўнгра Расули Муҳаммад алайҳиссаломга, чаҳорёри босафоларга ва исломият оламининг пирри тариқларига, валийларга чин дилдан ихлос қилар эди. Улардан астойдил мадад тилар, уларнинг маърифати ва марҳаматларига ноил бўлар эди. Бобур кўп дуоларни ёд билар ва мушкулларини

дуолар кучи билан осон қиларди. У мусулмонликни беш фарзини адо этган, рўза тутган, намоз ўқиган, закот берган, ҳалол яшаган, таҳорат билан юришга одатланган. Шоир асарларида унинг ислом динига бўлган эътиқоди кўзга яққол ташланади²⁰. Қуйидаги рубоийда Бобур умр бўйи Худодан умидвор бўлиб яшаганлиги таянчим этилган:

*Дунё бариси манга мусаххар бўлса,
У бода даги худой ёвар бўлса,
Бу дур тилагим икки жаҳонда ҳақдин,
Ҳар не тиласанг, бари муяссар бўлса²¹.*

Юқорида айтиб ўтилганидек, Бобур ҳаётнинг энг оғир кунларида Худодан мадад тилар эди: *“Неким азалда Тенгри тақдир қилибтур, андин ўзга бўлмас. Агарчи аларни ҳам айб қилиб бўлмас, ҳақ алар жониби эди”* (Б.192).

Бобурнинг “Мубаййин” рисоласи ислом дини асосларини шеърӣ услубда баён қилишга бағишланган йирик асар бўлиб, бу асар хусусида кўпгина шарқшунос ва адабиётшунос олимлар турли йилларда ўз фикр-мулоҳазаларини баён этишган.

“Мубаййин” 1522 йилда ёзилган, беш қисмдан иборат. Унда, асосан, ислом динининг беш фарзи баён қилинган. Асарнинг кириш қисми Тангри таолога ҳамду сано билан, сўнгра саййиду-л-мурсалин, яъни жаноб Муҳаммад пайғамбар саллалоҳу алайҳи васалламнинг нақллари билан бошланади. “Мубаййин”нинг биринчи Китоби “Эътиқодиййа” деб аталиб, аввал унда беш фарз: иймон, САЛОТ, закот, савм ва ҳаж ҳақида қисқача маълумот берилади. Сўнгра биринчи фарз, яъни иймон муфассал шарҳлар билан келтирилади. Бобда иймон шароити ва натижаси, хотимада “Эътиқодиййа” қисми (биринчи қисм) тугалланганлигидан Аллоҳга ҳамду санолар ўқилади.

“Мубаййин”нинг иккинчи қисми “Китобу-с-салот”дир. Рисолада бу бобдан кейин намознинг вожиботлари баён қилинади. Бобур уларни йигирма иккита деб қайд қилади. Сўнгра муаллиф яна 15 вожиботни бирма-бир санаб ўтади.

²⁰ Мирзаев И. Бобур маърифати. Тошкент, 1996. Б. 42.

²¹ Бобур шеърятдан. Тошкент, 1982. Б.112.

“Мубаййин”нинг учинчиси “Китобу-з-закот” деб номланган. Ундан айрим парчалар 1958 йили нашр қилинган “Бобурнинг танланган шеърлари” китобидан ўрин олган.

Бобур бу китобда қимматли ва диққатга сазовор мулоҳазалар юритади. “Китобу-з-закот”да закот шароитлари, закот молларининг баёни, чорвачилик ва тижорат молларидан тўланадиган тўловлар, деҳқончиликдан олинадиган хирожлар, уларни сарф қилиш йўллари ҳақидаги қоидалар баён қилинади.

Бобур даврида солиқлар тўрт қисмга бўлинган: биринчиси нақд пулга эга бўлган кишиларнинг *нақдина* закоти дир. Бу тур закотни тилла ва кумушга эга бўлган кишилар тўлаши вожиб бўлган.

Иккинчиси *савойим*, яъни уй ҳайвонлари ҳисобидан тўланадиган закот дир.

Учинчиси *тижорат* молларидан тўланадиган закот. Бу закот турида барча турдаги савдо-сотик моллари, олтин-кумуш буюмлари, кийим-кечак, ижара моллари ва ҳоказолар киради. Булардан пул ҳисобида олинган фойда нақд пулга чақилиб, нақдина закоти қоидаларига риоя қилган ҳолда тўланади.

Тўртинчиси *ушур хирож*, ер ҳосилотларидан тўланадиган закот. Бу тур солиққа ер ҳосилотлари – мева, полиз экинлари, асал, тоғ экинлари, гул ва ҳоказолар киради. Бу закот турида ҳосилот фойдасининг ўндан бири ҳисобидан закот тўланган. Шунингдек, сув ҳамда қуруқ ерни ижарага бериш орқали кўриладиган фойдадан хирож олинган. Хирожнинг қиймати ҳам тушган фойданинг ўндан бирини ташкил этган. Хирож, ўз навбатида, икки қисмга бўлинган. Бири *муқосама*, яъни ҳосилдан хирож тўлаш. Бу тур хирожда ер ҳосилдорлигига қараб ўндан икки бўлагидан тортиб ярмигача тўланган. Иккинчи тури *муваззаф* деб аталиб (хирожни ер ҳажмига нисбатан бериш), ер ҳажми жариб (бир жариб 60х60 газ) ҳисобида ўлчаниб закот тўланган. Сабабсиз экилмаган ерлардан ҳам закот тўланиши кўзда тутилган.

Бобур закотни саккиз тоифадаги кишиларга бериш вожиблиги ҳақида ҳам кўрсатиб ўтади, булар: фақирлар (озгина нарсалари бор бўлганлар), мискинлар (ҳеч нарсаси йўқлар), садақа йиғувчилар (Бобур уларни “омил”, яъни иш юритувчи деб атади), кўнгилларни исломга ошна қилувчилар (Бобур уларни “муаллафаи қулуб” деб номлайди ва у яшаган даврда уларнинг мавжуд эмаслигини айтиб,

бу тоифага кимлар киришига шарҳ бермайди), буйинларини (кулларни) озод қилишга (бу тоифадагиларни Бобур “мукотаб” деб атайди ва улар маълум муддат хожаларига хизмат қилганларидан кейин озод этилишини қайд этиб ўтади), қарздорларга, Аллоҳ йўлида жиҳодга кетаётганлар ва ниҳоят, ғарибларга (Бобур бу тоифага ватанида бой бўлса ҳам мусофирликда қийинчилик билан кун кечирадиган кишиларни киритади).

Бобур закот китобида, закот берилиши лозим бўлмаган шарт-шароитларни баён қилади. У бундай ҳолларни иккига, уларнинг биринчисини аслий, иккинчисини фаръий қисмларга бўлади. Аслий қисмида закот берувчи закотни ота-онаси ва ундан юқори аждодларига бериб бўлмаслигини қайд этади. Фаръий қисмида болалари, набиралари ва авлодларига закот бериш жоиз эмаслиги таъкидланади. Шунингдек, эр ўз хотинига закот бермайди. Закот берувчи ўз закотини кулига бериши ҳам дуруст эмас.

Бобур асарида закотни куфр элига бериш ножоиз эканлигига ҳам алоҳида тўхталиб ўтган. У закотни тўғри ёки хатолигига гумон қилинган ўринларда закот берувчининг закоти ҳисобга ўтиш-ўтмаслиги ҳақида ҳам ўзига хос шаръий талқинларни келтиради. Бобурнинг таъкидлашича, закотни беришда уни олган кишининг бунга ҳаққи борлиги шубҳа остига олиниб, сўнгра бу одамнинг бой ёки кофир, ёки закот олишга муносиб эмаслиги маълум бўлса, бу закот ҳисобга ўтмас экан ва уни қайтадан бериш вожиб экан. Бобурнинг айтишича, юқорида қайд этилган ва янглиш берилган закотни қайтариб олиш ҳам ўринли ҳисобланмас экан.

“Мубаййин”нинг тўртинчи китоби “Китобу-с-савм”дир. Ушбу китобда Бобур шоирона услубда ва юксак бадий савияда савм, яъни рўза тутиш шароитлари ҳақида қисқа, лекин мазмундор фикрларни баён қилади. Бобур рўза тутишнинг моҳиятини очиб беради. Олим биринчи бобда рўзанинг фарзу нафли ва ниятларини равшан очиб беради.

Рўза учга бўлинади: фарз (1), нафл (2) ва вожиб (3). Рамазон ойида бир ой рўза тутиш фарзга киради. Рўза ақл-ҳуши жойида, хайз-нафоси ва ҳомиладорликдан қутулган, рўза тутишга қодир, соғ-саломат ва муҳими, истиқомат қилувчи кимсалар учун вожибдур. Иккинчи бобда рўзанинг ҳисобга ўтмайдиган жиҳатлари баён қилинади. Қуйидаги узрлик сабабларга кўра оғиз очилса, оғиз очил-

ган кунлар учун бошқа вақтда рўза тутиб берилади. Сафарда, беморлик, ҳомиладорлик туфайли, эмизикли бола бўлса, ҳайз ва нифос ҳолатида бўлганлик, беҳуш ва сархуш бўлиб қолинган кунлари бадалига тутиб берилади. Бундай казо рўзалари ҳайит кунлари, уч кун ташриқ кунлари тутилмайди. Ташриқ кунлари Зулҳижжа ойининг 11-, 12- ва 13- кунларидир.

“Мубаййин” китобига кирган бешинчи ва энг охири асар бу “Китобу-л-ҳаж”, ҳаж арконлари ҳақидаги китобдур. Бобур ҳаж Каъбани тавоб қилишдан иборатлигини таъкидлаб, бу рукн вожиб, мустаҳаб, суннатлардан иборатлигини баён қилади. Сўнгра ҳаж вожиблари шароитининг баёни, яъни биринчи бобнинг тафсилотига ўтади. Ҳажга боришнинг шарт-шароитларидан бири ҳажга борувчи киши сиҳат-саломат бўлмоғи керак. Иккинчиси, ўзи ва оила эҳтиёжларга бўладиган харажатлардан зиёд маблаққа эга бўлиши талаб қилинади. Бундан ташқари, ҳажга бориб келиш учун йўл озуқаси ва миниладиган бирорта ҳайвон бўлиши, ҳажга борувчи инсон озод киши бўлиши, йўлнинг бехатарлиги ҳам муҳим, ҳаж ойининг мувофиқлиги ҳам ҳажнинг асосий шартларидандир. Ҳаж ойдан бошқа муддатда қилинган сафар умра, яъни кичик ҳаж дейилади. Кейинги боб ҳаж адоси шароитининг баёнига бағишланади. Ҳаж адо қилувчилар вақтидан илгари эҳром (яъни ҳаж кийимлари) боғламасликлари керак.

Рисолада Бобур ихсор баёни ва турли ҳажлар ҳақида ҳам гапириб ўтади. Ҳаж китоби “Мубаййин” асарига хотима яшаш билан якунланади. Хотимада Бобур ислом дини асосларини баён қилишда ўзининг бор билими ҳамда шоирлик маҳоратини намойиш қилганлиги ва бунинг асосий боиси Ҳақ таолога холислик эканлигини қайд этади²².

Юқоридагилардан шу нарса маълум бўладики, “Мубаййин” маснавий жанрида ёзилган ислом асосларига оид қўлланмадир. Албатта, бу мақсадда яратилган асарнинг мазмуни билан ўқувчиларни осон таништириш мақсадида Бобур ўзининг бор шоирлик маҳоратини намойиш қилиб, уни назмда яратди. Бу асар фикҳ илми мутахассислари учун муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Албатта, ушбу китобдан руҳланган, ўзлигини англаган ва имонини таниганлар кейинчалик Бобур Мирзо ҳаққига доимий дуода

²² Ҳасанов С. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Тошкент: Ўзбекистон, 2011. Б. 78.

бўлиш мақсадида унга атаб масжид қурадилар. Бобур масжиди ёки “Бабри масжид” Ҳиндистоннинг сиёсий масалалари билан таниш мусулмонларга машҳурдир. Бабри масжид Уттар Прадеш штатининг Айодхья шаҳрида жойлашган. Бу масжид XVI асрда Заҳириддин Муҳаммад Бобур – Ўрта Осиёлик давлат арбоби, Ҳиндистонни забд этган буюк темурийлар авлоди шарафига қурилган.

Бобур масжиди тарихда айтилишича, подшоҳ Бобур Ҳиндистонга юриш қилишидан аввал Кобулдан қамбағал кийимида ҳинд ерига келган. У ердаги бир неча оқсақол-мискинлар билан, шу жумладан, эндиликда Бобур масжиди жойлашган тепаликдаги ҳоким Жалолоддин билан учрашиб, унинг ғалабасига дуо қилиб туришларини сўраган. Ўз навбатида, улар Бобурдан, агар унинг орзулари амалга ошса, шу тепаликда масжид қуришни сўраганлар.

Географик нуқтаи назардан шаҳарнинг бошқа туманларидан анча баландлиги, атрофинини кенглиги туфайли масжид мусулмонларнинг ҳам намоз ўқиш, ҳам турли йиғилишлар ўтказиш жойига айланган. Бобур масжиди жойлашган Файзобод тумани миршаб ёрдамчисининг фожиали ўлиmidан сўнг 1538 йилдан 1949 йилгача 400 йил давомида ҳар куни беш вақт намоз бу масжидда қанда бўлмаган.²³

1.7. Бобурнинг икки буюк фармони

Бобур давлат бошқарувида кўпгина халқона амру фармонлар эълон қилган. Уларнинг энг намуналисидан *икки азиму-ш-шаън* фармонлари бўлиб, бу икки фармондан бири Бобурнинг давлатчилик мароми, подшоҳ сифатида етукликка эришгани, энг муҳими, қаламравидаги фуқароларнинг ким, қайси миллат, дин нажот ва тери рангига мансуб бўлишидан қатъи назар тамға солиғидан озод этилгани бўлса, иккинчи фармони вафотидан икки йил олдин бутун салтанатида шароб ичишни қатъиян ман этилганига оиддир. Бобурнинг бу икки фармони халқпарварлиги, инсон манфаати, унинг соғлиқ ва ахлоқий баркамоллик каби хусусиятларини шахс характерида мужассамлашишига қаратилганлиги бугунги кунда ҳам қимматини йўқотгани йўқ.

Биринчи фармонда голиб подшоҳ – Бобурнинг ғалаба нашидаси, фаҳрияси бор. Унда исломий таълимот – Оллоҳга шукур қи-

²³ Бобур сайтдан. Интернет маълумоти.

лиш масаласи юксак тарбиявий оҳангда ўз ифодасини топган. Бунда Бобурнинг астойдил шукр дейишга асоси бор эди. Ахир ўз юртида ўзига қондош темурийзодаларнинг юртга эгалик боис тохта талашликлари, сарсон-саргардонликдан сўнг тақдир унга Ҳиндистондек буюк давлатни ўз тасарруфига киритишни насиб этди, бу мамлакатнинг йирик шаҳарлари қарийб курашсиз унга бўйсунди. Шу боис Бобур фармонга *“ҳар неъматга бирор шукр лозим ва ҳар шукрга унинг кетидан бирор неъмат”* деган ҳикматнамо фикрни киритади. Бемалол айтиш мумкинки, Бобурнинг бу фикри бугунги мустақиллигимизнинг ҳар бир неъматини, ютуғига шукроналар қилишимиз лозимлигини уқтиради. Чунки бугунги шукримиз ортидан келгусида йирикрок “бирор неъмат”нинг келиши аниқлиги ҳам тайин. Бобур ўзининг бу фармонида шукр мавзуига янада чуқурроқ кириб боради. Қаламравида бўлган зобиту аскарлари, бегу шаҳзодалар, баъзан мулойим, гоҳида яккаш зодагон хонимларни инсофга чақириш, Ҳинд ўлкасининг диккинафас иқлимига чидам бериш, Оллоҳ насиб этган юксак зафарлар шукронаси боис Бобур салтанатга садоқат билан хизмат қилиш руҳиятини сингдиришга ҳаракат қилади. Бобур бу лаҳзада аниқ тасаввур этганки, кўл остидагиларга зулм, ситам, жазо ва қистовлар ўтказиш билан уларни Ҳиндистонда олиб қолиш мумкин эмас. Шунинг учун Рона Санга устидан ғалаба қилиш учун фақат лашкар сафини жипс-лаштириш, хиёнат, сотқинлик ва айниқса, қочқинликка йўл бермасликнинг ягона йўли маънавий таъсир орқали иш кўриш деб билади ва шукр тушунчасига яна урғу беради: *“Шукр шундай бир неъмат муқобилида бўлсаки, дунёда ҳеч бир бойлик ундан буюкроқ ва охирадда бирор яхшилик ундан гўзалроқ бўлмаса”* (Б.270).

Заҳириддин Бобурнинг ўткинчи дунёда яратувчилик билан яшаш қатори Оллоҳ берган неъматларнинг шукронасини адо этиш, сабр ва чидам билан мақсад сари интилиш, юртга садоқат билан хизматда бўлиш каби қарашларини ҳам кузатамиз.

Бобурнинг бу фармонида унинг давлатчилик сиёсати, ўша даврдаги тасарруфига кирган юртларга темурийлар салтанатининг қонун-қоидаларининг кириб бориши, унинг амалда ишлаши ёки берилган фармонларга хилоф иш тутиши, солиқлар низомига риоя этиш ва этмаслик каби саволларга ҳам аниқ жавоб оламиз.

Бобурнинг “азиму-ш-шаън”, яъни иккинчи фармони бевосита биринчи фармон билан чамбарчас боғлиқ. Аниқроқ қилиб айтсак,

бу фармон хронологик ва тарихий воқеаларни акс этиши жиҳатидан юқоридаги фармондан олдинроқ юзага келиши керак эди. Бирок Бобур Рона Санга билан бўладиган йирик муҳорабага тайёрланар, бу умрининг мазмуни ва максадларининг гултожи бўлган жангга астойдил киришганлиги боис мазкур фармонни бериш маълум муддатда орқага сурилган эди.

Саодатман шох, армонли шоир Заҳририддин Муҳаммад Бобур умри мобайнида кечган фурсат дамларида кўп яхши-ёмон кунларни бошидан ўткарди, чархнинг жабру жафосини ҳам, ҳаёт нашъаси ва қувончларини ҳам обдан тортди. Ва ниҳоят, умр шундай бир манзилга етиб келдики...

Бу воқеа ҳижрий 933 (1527) йили содир бўлди. Бобур ўша йили Ҳиндистонни забт этиб, порлоқ оламшумул зафар кучди. Худди шу йили у яна бир буюк ғалабага эришди. Бу улуғ зафарнинг номи тавбадир²⁴: *“Душанба куну жумоду-л-аввал ойининг йигирма учиди сайр қила отландим. Сайр асносида хотиримга еттиким, ҳамиша тавба дағдағаси хотиримда бор эди, бу номашруъ амр иртиқобидин аладдавом кўнглумда губор эди, дедимким, эй нафс:*

*Чанд боши зи маосй мазакаш,
Тавба ҳам бемаза нест бичаш.*

*Неча исён била олудалигинг,
Неча хирман аро осудалигинг,*

*Неча нафсингга бўлурсен тобеъ,
Неча умрунгни қилурсен зоеъ.*

*Нияти гавз илаким юрубсен,
Ўлмакингни ўзунга кўрубсен,*

*Кимки ўлмак ўзига жазм этар,
Ушбу ҳолатта билурсенки нетар,*

*Дур этар жумла маноҳидин ўзин,
Аритур барча гуноҳидин ўзин,*

²⁴ Хайриддин Султон. Бобурийнома. Тошкент: Шарк, 1997. Б.108.

*Хуш қилиб ўзни бу кечмакликтин,
Тавба қилдим чоғир ичмакликтин.*

*Олтуну нуқра суроҳию аёқ,
Мажлис олоти тамомин ул чоқ,*

*Ҳозир айлаб борини синдурдум,
Тарк этиб майни, кунгул тиндурдум.*

Бу синдурулгон олтун-кумуш суроҳий ва олотни мустаҳиқларга ва дарвешларга улашилди. Ул кишиким, тавбада мувофақат қилиб эди, асас эди. Соқол қирмоқта ва қўймоқта мувофақат қилиб эди, уч кечаси ва тонгласи беклардин ва ичкилардин ва сипоҳийлардин ва гайри сипоҳийдин уч юзга яқин киши тавба қилдилар. Ҳозир чоғирларни тўктуруб, Бобо Дўст келтурган чоғирларни буюрдукким, туз солиб, сирка қилгайлар. Чоғирларни тўккан ерда бир “вайн” қоздурулди. Ният қилдимким, бу вайнни тош била қўпортиб, бу вайннинг ёнида буқъайи ҳайре қилгайлар...” (Б.221)

Бобур Мирзо бу ғалабани ўз шахсий ҳаёти ва салтанат ҳаётидаги беқиёс аҳамиятини теран англади. Шу сабабдан мазкур улут зафар муносабати билан бобурийлар салтанати бўйлаб махсус фармони олий эълон қилинди. Агар Бобурнинг бу фармони бошида Оллоҳ томонидан берилган ризқ ва имкониятларга шукроналик баён этиш асос қилиб олинган бўлса, асосий қисмида инсон тарбиясининг яна бир жиҳати – Куръонда ва ҳадиси шарифда қайта-қайта зикр этилган нафси тийишга бағишланади. Мазкур фармоннинг бош ғояси ва шоҳ Бобурнинг мақсади ҳам бутун салтанати ҳудудида май, шароб ва инсонни сархуш этувчи ичимликлар ва воситаларни ман этиш, ҳеч қаерда, ҳар қандай шароитда уни истемол этмаслик фармони эди, бу: “...инсон табиати ўзининг яратилиши бўйича нафс лаззатларига мойилдир, завқ келтирувчи ёқимли нарсаларни тарк этиш Худонинг тавфиқ беришига ва осмоний кўмакка бозлиқ. Башар нафси ёмонликка майл этишдан узоқ эмас” (Б.269).

Захириддин Муҳаммад Бобур фармони куйидагича бошланади: *Сабаблар сурати инъикосининг тўпланиш жойи ва садоқат, тўғрилиқ инжулари нақшининг хазинаси бўлган ақл эгаларининг*

фикр ойнаси бу маъни чечаклари жавҳарининг нақшини ўзига олурки, инсон табиати ўзининг яратилиши бўйича нафс лаззатларига мойилдир, завқ келтирувчи ёқимли нарсаларни тарк этиши Худонинг тавфиқ беришига ва осмоний кўмакка боғлиқ. Башар нафси ёмонликка майл этишдан узоқ эмас”. Нафсимни поклай олмадим, чунки нафс ёмонликка амр этгучидур”. Ундан қайтиши бағишловчи Маликнинг лутф-марҳаматидан бошқа мумкин эмас. Бу Оллоҳнинг эҳсонидир, кимга хоҳласа, бахш этади, Оллоҳ катта эҳсон эгасидир (Б.269).

Бу сўзларни ифодалашдан ва бу гапларни баён қилишдан ғараз шуки, инсонлик тақозоси, подшоҳлар расм-русмуми, подшоҳлик лавозими, мансабдорлар одати бўйича шоҳдин тортиб сипоҳийгача гўзал ёшлик кунларида шариат манъ қилган баъзи нарсаларга ва айрим ўйин-кулгиларга ружу қилинарди. Бир қанча вақтдан кейин пушаймонлик кунлари келиб, уларни битта-битта тарк қилинар ва чин тавба билан уларга қайтиш эшиги ёпилар эди. Аммо мақсад, матлабларнинг муҳими ва буюги бўлган ичкиликдан қайтиш тавбаси “ҳар иш вақтига боғлиқ” деган нарса остига бекиниб, юзини кўрсатмас эди, токи бу яхши саодатда зўр ғайрат билан уруш эҳромини боғлаб, шавкатли ислом аскарлари ёрдамида кофирларга қарши жанга киришганимизда ғайб илҳомчиси ва ҳақиқат жарчисидан “имон келтирганларга вақт келмадимики, қалбларини Оллоҳнинг зикри билан юмшатсалар?” мазмуни эшитилиб гуноҳ ва саркашлик асбобини илдизидан кўпориб ташлаб, тавба эшикларини тўлиқ жиддият билан қоқдик, тавфиқ йўловчиси “Кимки астойдил эшик қоқса, киради” мазмунига мувофиқ иқбол эшигини очди ва бу урушни нафсга қаршилиқ кўрсатишдан иборат бўлган зўр уруш билан бошлашни буюрди²⁵. Алқисса, “Эй раббим, нафсларимизга гул қилдик”ни ихлос тилига келтириб, “Сенинг олдинда тавба қилдим ва мен мусулмонларнинг биринчисиман” деган гапни дил лавҳасига нақш қилдик. Кўнгил хазинасида махфий қолган ичкиликдан қайтиш тавбаси истагини юзага чиқардик.

Зафар нишонли ходимлар муборак ҳукм юзасидан кўплик ва зийнатда юксак юлдузидек бўлган, гўзал мажлисни безаб турган олтин ва кумушдан ясалган май идиш ва қадахлар ва бошқа асбоб-

²⁵ Қудратуллаев Ҳ. Бобурнинг давлатчилик сиёсати ва дипломатияси. Тошкент: Шарк, 2011. Б. 294.

ларни ерга уриб, Худонинг буйруқ ва қайтаришларига бўйсуниб, чекинувчилар ҳолига қадар тўда-тўда бўлиб, соат сайин шу саодат билан бахтиёр бўлмоқдалар. Умид шуки, “*Яхшиликка ундовчи киши – яхшилик қилган кишидай*” деганлари каби бу ишларнинг савоби хушбахт подшоҳнинг ҳаётига оид бўлғай ва бу саодат баракатидан олға босиш ва ғалаба кундан-кунга орта борғай.

Бу орзу ва бу осойишталик тўла-тўқис охирига етгандан кейин, олам бўйсунуши лозим бўлган фармон ижро шарафига эришдики, тинчлик сақланган мамлакатда (Худо офат ва хавфлардан омон қилсин) мутлақо ҳеч бир киши ичкилик ичишга уринмасин, уни ҳосил қилишга тиришмасин, ичимлик ясамасин, сотмасин ва олмасин, ўзида сахламасин, элтмасин ва келтирмасин.

Бу ғалабанинг шукронаси ва бу чин тавбанинг қабул даражасига эришмоғининг садақаси учун, подшоҳликнинг бахшиш дарёси жўш уриб, олам ободонлиги ва кишилик обрўйи бўлган карам тўлқинларини пайдо қилди: бутун мамлакат бўйлаб, ўтган султонлардан қолиб келган ва даромади ҳаддан ортиқ кўп бўлган *тамгани*, ўзи ҳам шарият қоидаларидан ташқари бўлгани учун мусулмонлар устидан олиб ташлаб, фармон содир бўлдики, ҳеч шаҳар, қишлоқ, йўл, кўча, гузар ва бандарларда тамға олмасинлар ва ундирмасинлар, ҳам бу ҳукмнинг қоидаларига ўзгартиш киргизмасинлар: “*Кимки буни эшитгандан кейин ўзгартирса, гуноҳи ўзгартирувчиларга бўлади!*”

Подшоҳнинг меҳрибончилигига сиғинган турк, форс, араб, ажам, ҳинд фуқароси ва сипоҳ – бутун миллатлар, ҳамма инсон тоифалари бу мангу бахшишга суяниб, умид тутиб, абадийликка бириккан, давлатимиз дуосига машғул бўлсинлар ва бу ҳукмлар ижросидан ташқари чиқмасинлар ва бурилмасинлар, фармонга мувофиқ иш олиб борсинлар. Бу ҳукм улуғ подшоҳ имзоси билан етишса, эътимод қилсинлар.

Амри олий билан 932 (ҳижрий) йили жумоду-л-аввал ойининг 24-кунда ёзилди. Тавба ва унинг хосияти ана шундоқ яқун топди.

Бобур фармонидан келиб чиқадиган ҳолатни ҳам яхши тасаввур этган. “Ичкиликдан қочинглар, шоядки нажот топсангиз” деган жумла Бобур фармонинг мазмуни, турмуш мушкулларининг ечим топишига ичкиликни тарк этиш катта ёрдам беришини англатадики, такрор айтамыз, бу ундов ва таълимот бизнинг давримизда

ҳам жуда муҳим ва аҳамиятлидир: “Бу орзу ва бу осойишталик тўла-тўққис охирига етгандан кейин олам бўйсунishi лозим бўлган фармон ижро шарафига эришдики, тинч сақланган мамлакатда (Худо офат ва хавфлардан омон қилсин) мутлақо ҳеч бир киши ичкилик ичишига уринмасин, уни ҳосил қилишига тиришмасин, ичкилик ясамасин, сотмасин ва олмасин, ўзида сақламасин, элтмасин ва келтирмасин: “Ичкиликдан қочинглар, шоядки нажот топсангиз”²⁶.

²⁶ Қудратуллаев Ҳ. Бобурнинг давлатчилик сиёсати ва дипломатияси. Тошкент: Шарқ, 2011. Б.304.

II боб. МЕН СИЗДАН ШИФО ТОПДИМ

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг қисқа умри мобайнида бир неча хил касалликларга чалиниб, душманлари томонидан заҳарланиб, касалликларни тез-тез хуружини матонат, сабр-бардош ва ихлосу эътиқод билан енга олган инсон. Ўз руҳиятини табиатга боқиб кўтара олиши, ўсимликлар дунёси, мева ва сабзавотларни доривор гиёҳлар сифатида кенг ёритганини “Бобурнома”нинг бир неча ўринларида мутолаа қиламиз. Муаллиф табибларнинг буюрган муолажаларини ўз вақтида бажарган ва табобат билан табиатни бир-бири билан боғлиқ ҳолда кўриш лозимлигини уқтирган. Бобур “Бобурнома”да дардни бергувчи ва давосини ҳам айтувчи Яратганининг ўзи эканини ихлос билан айтар экан, улуғларнинг назаридан ўтиш ҳамда уларнинг дуосини олиш ҳам дарддан халос бўлишнинг бир йўли эканини исботлаб кўрсатади. Бу борада Бобур шайх Жалолиддин Румийнинг *“Яратганга мени шундай касалим бор деб ҳасрат қилгандан кўра, касалликка қараб мени дардларга даво бергувчи яратганим бор”*, деган сўзларини қалбига жо этган кўринади. Бобур Мирзонинг фикрича, Яратганга, шайхулислом ва улуғларга, Тангрининг неъматини ҳисобланган табиат инъомларининг барчасига эътиқод билан қаралса, шуларнинг ўзи ҳам дардга даво экан.

2.1. “Бобурнома”да шаҳарлар ва табиат тавсифи

“Бобурнома”да уч минтақа – Мовароуннаҳр, Афғонистон ва Ҳиндистон ҳақида батафсил маълумот берилган. Бобур Фарғона водийсини тасвирлар экан, бу ўлканинг хоҳ унумдор ерлари, хоҳ Андижон, Ахси, Косон, Марғилон, Ўш, Ўзган, Конибодом сингари шаҳарлари тўғрисида бўлсин, алоҳида меҳр билан фикр юритади.

Андижон. Бобур Мирзо ўз асарини қадрдон гўшаси Андижонни таъриф этишдан бошлайди. *“Етти қасабаси бор: беши Сайхун сувининг жануб тарафида, иккитаси шимол томонида. Жанубий тарафидаги шаҳарлардан бири – Андижон, ўртада жойлашган, Фарғона вилоятининг пойтахтидир. Ғалласи мўл, меваси кўп, қовун ва узуми мўл бўлади. Қовун пишигида полиз бошида қовун сотмоқ расм эмас. Андижоннинг ношвотисидан яхшироқ ношвоти бўлмас”* (Б.35).

Қадимги Буюк ипак йўлининг масканларидан бўлмиш Андижон 2500 йиллик тарихга эга бўлган қадимий шаҳардир. Бобур ўз аса-рида Мовароуннаҳрда Самарқанд ва Шаҳрисабз кўрғонидан кейин Андижон кўрғонига тенг келадиган кўрғон йўқлигини ёзади, яъни Фарғона водийсида бундан катта ва мустаҳкам қалъа йўқлигини таърифлайди: *“Уч дарвозаси бор. Арки жануб тарафида жойлашган. Шаҳарга тўққиз тарнов сув киради. Ажабки, бирор ердан ташқарига чиқмайди.*

Қалъанинг теваарак-атрофи – хандақ. Унинг ташқариси – тош тўкилган катта кўчадир. Қалъанинг атроф-айланаси тамоман маҳаллалар билан қуришган” (Б.35).

Кўй-далалари кенг бўлган Андижон шаҳар атрофларида ов учун қушлар кўп бўлган: *“Қирғовуллари беҳад семиз бўлади. Шундай ривоят қиладиларки, бир қирғовул гўштини тўрт киши еб тугатолмаган”*.

“Бобурнома”да муаллиф ўша даврдаги Андижоннинг кенглиги, гўзаллиги, қишлоқ хўжалигидаги ютуқлари билан бир қаторда Фарғона водийсининг илм-фан ва маданияти ривожланган пойтахтнинг салобати ҳақида фахрланиб ёзади.

Аҳси. “Бобурнома”да муаллиф Аҳси ҳақида қуйидаги тарихий маълумотни келтирган: *“Сайхун суйининг шимоли тарафидаги қасабалардан бири Ахсидур. Китобларда Ахсикат битирлар. Нечукким, Асириддин шоирни Асириддин Ахсикатий дерлар. Фарғонада Андижондин сўнгра мундин улуғроқ қасаба йўқтур.*

Андижондин зарб сори тўққуз йигоч йўлдур. Умаршайх мирзо мунди пойтахт қилиб эди. Сайхун дарёси кўрғонининг остидин оқар. Кўрғони баланд жар устида воқиф бўлубтур. Хандақининг ўрнига амиқ жарлардур. Умаршайх мирзоким, мунди пойтахт қилди, бирикки мартаба ташқарироқдин яна жарлар солди. Фарғонада мунча берк кўрғон йўқтур. Маҳаллоти кўрғондин бир шаръий йироқроқ тушубтур. “Деҳ кужову дарахтон кужо” масалини голибо Аҳси учун айтибтурлар” (Б.36).

Ёки: *Қовуни яхши бўлур. Бир навъ қовундурким “Миртемурий” дерлар, андоқ қовун маълум эмаским, оламда бўлғай. Бухоро қовуни машҳурдур. Самарқандни олгон маҳалда Ахсидин ва Бухородин қовун келтуруб бир мажлисда кестурдум, Аҳси қовунининг ҳеч нисбати йўқ эрди.*

Ови қуши бисёр яхши бўлур. Сайхун дарёсининг Аҳси тарафи дашттур. Оқ кийиги бисёр бўлур. Андижон тарафи жангалдур. Бугу – марал, қирзовул, товушқони кўп топилур, асру семиз бўлур” (Б.36).

Тарихга назар солсак, IX-X асрларга келиб Фарғона Сомонийлар давлати таркибига киради. Бу давлатларда Аҳсикат ва унинг атрофида (ҳозирги Наманган тумани)ги катта ҳудудда деҳқончилик, суғориш тармоқлари жуда ривожланган бўлиб, буғдой, кунжут, узум, пахта ва бошқа экинлардан мўл ҳосил етиштирилган. Турли хунар ва касб-кор, бинокорлик санъатининг ривожланиш даври бўлган. Шаҳарларда савдо-сотик марказлари, работлар вужудга келган. Аҳсикат шаҳрида бундай иншоотларнинг теваараги баланд деворлар билан ўраб олинган. Ал-Мақдасийнинг ёзишича, “Фарғонада жомеъ масжидига эга қирқта кент мавжуд бўлган, улар ўзининг катталиги билан ажралиб турган”. IX-X асрлардаги шаҳарлар водийнинг текислик қисмида вужудга келган бўлиб, қадимий Шарқ савдо йўли айнан шу жойлардан ўтган. Ўша пайтларда Аҳсикат, Косонга борадиган катта карвон йўлларининг бир қисми ҳозирги Наманган туманидан ўтган.

Умуман олганда, IX-XII асрлар Аҳсикат ва унинг атрофидаги жойларнинг энг гуллаган, илму фан ҳамда санъат ва маданияти ривожланган давр бўлган. Мана шу даврларда Аҳсикатдан Абу Рашод Аҳсикатий, Абул Вафо Аҳсикатий, Асириддин Аҳсикатий ва Абул Қосим Муҳаммад ибн Муҳаммад Сўфий сингари олимлар, шоирлар, мударрислар ва бошқа қатор илму фан вакиллари етишиб чиққанлар. Бу даврларда Аҳсикат воҳаси аҳолисининг фарзандлари билан бир қаторда бошқа ўлкалардан келган толиби илмлар ҳам Аҳсикат мадрасаларида етук, билимдон мударрислардан сабоқ олганлар. Бобурнинг таърифи бўйича, Аҳсикат атрофларида бепоён кўм-кўк экинзор далалар, ўт-ўланларга сероб, адоғи кўринмас воҳалар, аҳолиси кўп ва жуда гавжум қишлоқлар мавжудлиги, бу гўзал воҳада етиштирилаётган меваларнинг ниҳоятда ширин ва лаззатли эканлиги тўғрисида ҳамда бу ерларнинг мевасига ўхшаш мазали мевалар бошқа жойларда бўлмаслиги ҳақида қизиқарли маълумотларни беради²⁷.

²⁷ Мирзаалиев Э. Аҳсикент. Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2009. Б.23.

Қалъа ичида сув иншоотлари ўша вақтларда мавжудлиги, қолаверса, канализация тизими ишлагани ўша даврларда Ахсикат шаҳри цивилизациянинг юкори чўккида эканлигидан далолат беради.

Ўрта Осиё шаҳарлари орасида эрамиздан аввалги III асрдан эрамизнинг V асригача ҳарбий-сиёсий ва иқтисодий марказ сифатида танилган шаҳарлардан бири **Косондир**. Қадимги Фарғонанинг пойтахтларидан бўлган Косон Кушон империяси даврида анча юксалган. Академик В.В.Бартольднинг ёзишича, V асрларда ҳам “Фарғонанинг асосий шаҳри бўлган Косоннинг айланаси бор-йўғи 4 ли (4 ли 1,5 км.га тенг – М.М.) эди”. Профессор А.Н.Бернштам томонидан текширилган қадимги Косон шаҳри ҳақиқатдан ҳам Кушон династиясининг (мил. аввалги I асрда) Шимолий Фарғонадаги пойтахти бўлган. Хитой манбаларида Кэсай деб аталган Косон Турк хоқонлиги даврида турк амалдорларининг қароргоҳи бўлган. Турк хоқонлиги ҳалокатга учраганда ҳам у бутун водийнинг маркази бўлиб қолган²⁸.

Бобур Косон ҳақида фикр юритар экан, фавқулодда маҳоратини намоён этади. Ҳар бир сатрда муаллифнинг юртга меҳри, унинг хуш ҳавоси, мувофиқ жуғрофий ўрнидан фахрланиш, ҳузурланиш кайфиятини кузатамиз. Ҳар бир иборада, жумладан, шаҳарчанинг гўзаллиги аниқ-тиниқ очилиб, ўқувчини ўзига ром этиб, Бобур суйган бу юртни ўз кўзи билан кўришга ошиқади. Косон тасвири ниҳоясида ўқувчини Бобурнинг навбатдаги жумласи (“*Сафо ва ҳавода Ўш билан Косон элининг таассуби бор*”) ҳайратга солади. Бобур Фарғона водийсида Косон сингари жойлар кўплиги, эли эса ўз юрти табиати, Ватани билан фахрланиши, унинг гўзаллигини оламга кўз-кўз қилишга қодирлиги, ҳатто бу қасабаларнинг қайси бири чиройлилиги борасида ўзига хос баҳслар бўлганини мамнуният билан кайд этади: “*Яна бир Косондур, Ахсининг шимолида тушубтур. Кичикроқ қасабадур. Нечукким, Андижон суйи Ўшдин келур, Акси суйи Косондин келур. Яхши ҳаволиқ ердур. Сафолиқ боғчалари бор. Вале сафолиқ боғчалари тамом сой ёқасида воқиб бўлгони учун, “пўстини пеш берра” дебтурлар. Сафо ва ҳавода Ўш била Косон элининг таассуби бор*”.

Бобурнинг Косонга бўлган муҳаббати балки унинг пири Маҳдуми Аъзам Косоний туфайли ҳам бўлиши ҳам мумкин. Шу

²⁸ Қаранг: Юсупов И. Наманган шаҳри тарихидан лавҳалар. Наманган, 2010. Б.8.

боис Заҳириддин Бобурнинг устозига бир умр қалбан миннатдор бўлибгина қолмай, кейинчалик ҳам Ҳиндистондан туриб устозига ҳадялар жўнатиб турган.

Фарғона водийсининг қайси шаҳар, қасаба ёки қишлоғини таърифламасин, Бобур бу элнинг саҳийлиги, меҳмондўстлиги, гўзал табиати ҳақида гапиради. Айни пайтда, имкон қадар шаҳарларнинг бир-биридан фарқланиб турадиган жиҳатларига эътибор қаратади. Масалан, у **Марғилон** ҳақида сўзлар экан, унинг пурнеъматлиги, айниқса, анор ва ўриги “асру кўп”лигини таъкидлайди. Марғилон ўриқларининг олий сифатлилигини айтибгина қолмай, марғилонликларга хос ўрик қуритиш усули ҳақида завқ билан маълумот беради: “*Яна бир жинс ўрук бўлурким, донасини олиб, ичига мағз солиб қурутурлар, “субҳоний” дерлар, бисёр лазиздур*” (Б.35). Қолаверса, подшоҳ Бобур диққатидан Марғилон элининг жасурлиги – ботир аскарга хос хусусияти ҳам четда қолмаган: “*Жангаралиқ расми Мовароуннаҳрда шойиъдур, Самарқанд ва Бухорода номдор жангаралар аксар Марғинонийдур*”.

Заҳириддин Бобурнинг табиат ва борлиқни тасвирлашида кишига завқ берувчи манзаралар талайгина. “Бобурнома”ни мутолаа қилган бугунги ўқувчи ҳам уларнинг жозибасига, ҳаққонийлигига тан бермасдан иложи йўқ. “Бобурнома”даги лолалар ва уларнинг хиллари ҳақидаги маълумотлар фикримизга далилдир. Ўқувчи беихтиёр Дашти Шайх Парвонинг “*бир парча еридагина*” ўсадиган “*садбарг лола*”ни ўз кўзи билан кўриш иштиёқи туғилади. Лола адибнинг асосий тасвир мавзуи бўлиб, унда Бобурнинг ҳаётга меҳри, табиат мўъжизасидан лаззатланиши ва илмий хулосалари мужассам. Айни шу каби мушоҳадалар “Бобурнома” шухратини оширган, муаллиф услубининг ўзига хослигини таъминлаган. Муаллиф дастлаб “*ранго-ранг*”, “*ҳар навъ*” лола ҳақида гапиради. Бир қараганда, бу икки ибора синонимга ўхшайди, аслида эса – бошқача. Биринчи ибора лоланинг турли рангларини, иккинчиси – унинг навини англатмоқда. Бобур эринмай лола навларини санаб чиқади ва улар “*ўттиз икки – ўттиз уч навъ*”, деган хулосага келади. Бу хулосадан ўқувчи бир хил нав, аммо турли рангдаги лолалар сони кўпайтириб кўрсатилган, деган фикрга бормаслиги учун: “*ғайримукаррар лола*” иборасини илова қилади. Демак, лолалар нав жиҳатидан айнан бир хил эмас, балки бетакрордир. Санал-

ган ўттиз уч навга кирмайдиган яна бир нав бор – “лолаи гулбўй”. Бобурнинг бу навни ажратиб таъкидлаганининг боиси шундаки, ҳар қандай лола хушбўй ҳидга эга эмас. “*Лолаи гулбўй*” эса ўзгача гул каби хушбўй. Бобур ва унинг ҳамроҳлари бу навни шундай аташган. Садбарг лола ҳамма жойда ўсавермайди, Дашти Шайхдаги мўъжазгина ерда унади²⁹. Хуллас, бу парчада Бобурнинг табиатни теран идрок этиши яна бир қарра намоён бўлган: “*Бу домана (Дашти Шайх)да ранго-ранга ҳар анвоъ лолалар бўлур. Бир қатла санаттим, ўттуз икки – ўттуз уч навъ гайри мукаррар лола чиқти. Бир навъ лола бўлурким, андин андак қизил гул иди келур, лолайи гулбўй дер эдук. Дашти Шайхта бир парча ерда бўлур, ўзга ерда бўлмас. Яна ушбу доманада Паравондин қўйироқ садбарг лола бўлур, ул ҳам бир парча ерда Ғурбанд тангисининг чиқишида бўлур*” (Б.112).

Худди шундай ҳолатларда, шубҳа йўқки, шоир табиатдаги борлиққа севиниб, ҳаёт нашидасини суриб, ўткинчи умрни имкон қадар хуш ўтказиш лозим деган кайфиятда ғазаллар битган:

*Ёз бўлдию бўлди яна жаннат каби ёзи,
Хуш ул кишиким айи ила ўтгай қишу ёзи.*

*Дутора уни айшу фароғатни берур ёд,
Мутрибга қулоқ тутки, не дер нағмада сози.*

*Чун қиблам эрур ёр, қилай қошида сажда;
Носиҳ сўзин найлай, эмас сўзи намози...*

2.2. Шифобахш ўтлар таърифи

Заҳириддин Муҳаммад Бобур “Бобурнома” асарида доривор ўсимликларга бамисоли фармацевт мутахассис сифатида фикр юритади, ҳар бир ўсимлик кўриниши, ранги, дориворлигини кенг ва тушунарли қилиб таърифлайди.

Адиб учун юртнинг ҳар бир гиёҳи қадрлидир. Айниқса, Фарғона водийси ҳақида сўз юритар экан, Бобур унинг тоғларидаги яйлоқларидан ҳам ўлканинг афзаллигини, ўзига хослигини билдирувчи аломатларни кўради. Ҳар бир ўт-ўланларни алоҳида таъриф-

²⁹ Қудратуллаев Ҳ. Бобур армони. Тошкент: Шарқ, 2005. Б.130.

лаб, уларга имкон қадар илмий шарҳ беради. Маълумки, Мовароуннаҳр, алхусус, Ўзбекистон тоғлари азалдан шифобахш гиёҳларга бой. Бугунги кунда ҳам халқ табиблари бу гиёҳлардан унумли фойдаланиб, беморларни даволамоқдалар. Қадимда олим ва табибларни, хаттоки Заҳириддин Бобур диққатини ҳам шифобахш ўсимликларнинг хосияти қизиқтирган. Улар орасида меҳригиё деб аталувчи алоҳида мўъжизакор гиёҳ борасида кўп ривоятлар бор. Таъкидлашларича, ҳар ким меҳригиёни топиб истеъмол қилса, қаримас, ёшликдаги қуввати сақланар ва узок-умр кўрар экан. Бугунги кунда ҳам бу сирли ўсимликни кўрган, истеъмол қилган кишилар ҳақида бот-бот эшитиб қоламиз. Бироқ масаланинг мураккаб томони шундаки, меҳригиё тоғ чўққиларига яқин жойларда ўсар, жуда камёб, уни қўлга киритиш мушқил эмиш. “Бобурнома”да муаллиф меҳригиёнинг арабча номини *ябруҳ ус-санамни* келтириб, уни ўзи кўрмаганини, китобларда ўқиганини ёзади. У ўқувчисини ноумид қилмаслик учун Еттикент тоғларида ўсадиган “айиқ ўти” меҳригиё эканини айтади ва бу фикрда холис қолиш учун “*эл бу от била айтурлар*”, дейди: “*Баъзи китобларда битибтурларким, ябруҳ ус-санам (меҳригиёҳ) бу тоғлардадур, вале бу муддатта ҳеч эшитилмади. Бир гиёҳ эшитилдиким, Еттикентнинг тоғларида бўлур, ул эл “айиқ ўти” дерлар, меҳригиёҳ хосиятлик, голибо меҳригиёҳдур, ул эл бу от била айтурлар*” (Б.36).

Нуриддин Муҳаммад Шерозий ўзининг “Алфози адвия” китобида меҳригиёҳни “инсондаги барча касалликларга даво бўлган ўт” деб билиб, уни номини ўз асарида “мандрагора” деб атайди³⁰.

“Бобурнома”ни немис тилига ўгирган Клапрот “меҳригиёҳ”га “куёш ўти” деб изоҳ берган. Клапрот “айиқ ўти”ни ҳам қуйидагича талқин қилади: бу “айиқ – ҳайвон номи эмас, балки айқ – хушёр, бардам дегани”, – деб изоҳлайди. М.Салье “ябруҳу-с-санам”ни “мандрагора, южное ядовитое травянистое растение из семейства паслёновых с широкими листьями и толстым длинным корнем” (мандрагара, жанубда ўсадиган заҳарли ўтсимон ўсимлик; паслён оиласига мансуб бўлиб, барглари кенг, йўғон узун илдизли бўлади) деб таъриф беради. Д.Хербелот “айиқ ўти”ни бошқача таърифлаб, қуйидагича изоҳлайди: “айқ ўти” бу “узок умр кўриш” ўтидир,

³⁰ Отажанов Н. Из истории перевода узбекской классической литературы на иностранные языки. Ташкент, 1985. С.74-75.

дейди. Бундан ташқари, бу ўт “ит ўти” ҳамдир, бу сўзнинг лексик маъносидан келиб чиқади, – дейди у давом этиб. Айтишларича, “агарда бирор кимса бу ўтга тегса, ўша заҳоти ўлади, шунинг учун унинг илдизларини жуда эҳтиёткорлик билан ковлаб олинади”.

“Ябруху-с-санам” икки йўл билан олинган. Биринчиси, илдиз атрофини эҳтиёткорлик билан дастаси узун кетмонда ковлаб олгач, арқоннинг бир учини илдизга боғлаб, иккинчи учи итнинг бўйнига боғланади. Ит илдизни тортиш жараёнида анча ҳаракатланади ва тортгандан сўнг ўлади. Иккинчи йўл, паррак қилиб кесилган лаҳм гўшти меҳригиёҳни шоҳларига ташланади. Уч кун овқат берилмаган итни гўшт олдига қўйиб юборилади. Ит гўшти шоҳдан ажратиш учун қаттиқ ҳаракат қилади ва гўшт билан шоҳни тортганда илдизи билан тортиб олади. Кўп ўтмай ит ўлади. Илдиз танадан ажратиб олинади ва шифо сифатида ишлатилади. Манбаларда, кўпинча, меҳригиёҳни тортган итнинг юраги ёрилиб ўлади, деб ёзилади. Ҳар қалай, бу шифобахш ўт меҳригиёҳ *ябруху-с-санам*, *айиқ ўти*, *айқ ўти*, *мандрагора*, *муҳаббат ўти*, *ит ўти*, *қуёш ўти*, *заҳарли ўт*, *жикин тола ўти* номлари билан адабиётларда келтирилади, таъриф тавсифланади.

2.3. Бобур дардига шифо – унинг эътиқоди

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Хожа Аҳрор Валий шахсияти ёрдамида ўз ички дунёси, эътиқоду қарашларини бир мезонга солибгина қолмай, балки ижодида ҳам унинг руҳидан мадад олиб, марҳаматидан баҳраманд бўлган. Бобур “Қасидаи Бурда”нинг муаллифи ўз асарини яратганидан сўнг фалаж касаллигидан қутилганини ёзади. Шу боис, беморликка учраган Бобур ҳам Хожа Аҳрорнинг “Волидиййа” рисоласини туркий тилга таржима қилади ва таржима тугаши билан касалликдан фориғ бўлганлигини ёзади. Таржима жараёнида фақат Хожа Аҳрорга эмас, Абдурахмон Жомийга ҳам ихлос билдиради, зимдан у зотдан ҳам шифо тилайди. Шу боис, Жомийнинг “Субҳ” қасидаси таржимаси учун “бахри рамали мусаддаси махбун, арзуз ва зарбгоҳи махбуни маҳфуз” вазнини танлайди. Бобур: “*Тенгри инояти била, ҳазратнинг ҳимматидин, панжшанба кунини, ойнанинг йигирма тўққузидан андаке афсурда бўлди, ўзга бу оризадин ҳалос бўлдум*” (Б.242), дейди. У тез тузалганини аввало Аллоҳ, сўнгра пири Хожа Аҳрор шарофатидан

деб билади, пирининг мўъжизакор хислатга эгалигига ўқувчини ҳам ишонтиришга ҳаракат қилади ва: “*Ўтган йил ва балки ҳар маҳал мундоқ оризаким бўлди, ақали бир ой-қуриқ кунга тортди*” деб, ўтган йилги касаллигининг чўзилганини кейинги сафар тез соғайгани билан қиёслайди. Ёки: “*Фатҳномада тузронинг остида бу рубоийни битидим:*

*Ислом учун овориай ёзи бўлдум,
Куффору ҳунуд ҳарбсози бўлдум,
Жазм айлаб эрдим ўзни шаҳид ўлмоққа,
Ал-миннату лиллаҳки, гозий бўлдум” (Б.229).*

Шоир қалбига мусулмонларнинг худога шукроналар айтишдек одатлари сингиб кетган. У мағлубиятга учраган пайтларда ҳам, зафар қозонганида ҳам, иссиқликка ҳам, совуқликка ҳам шукур қилади:

*Юз шукур де, Бобурки, карими гаффор,
Берди санга Синду Ҳинду мулки бисёр.*

*Иссиқлигизга гар санга йўқтур тоқат,
Совуқ юзини кўрай десанг Ғазни бор³¹.*

Шуни таъкидлаш жоизки, Бобурнинг динга бўлган эътиқоди кучли эди. Халқ орасида “Эътиқоди борнинг иймони бор, иймони борнинг эътиқоди бор” деган ҳикмат бор. Бу жиҳатдан қараганда, Бобур ҳам эътиқодли, ҳам иймонли шахс эди. У ғайридиндагиларни исломий эътиқодга киришига сабаб бўлгани учун *гозий* унвони соҳиби бўлган.

Маълумки, XV асрдан бошлаб нақшбандийлик нафақат Мовароуннаҳр ва Хуросон халқлари, балки Ҳиндистон ва араб давлатлари ўртасида ҳам кенг тарқалган руҳий-маънавий тариқатга айланган. Хожагон тариқати пири сифатида машҳур бўлган Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий (1404-1490) нақшбандийлик тариқатининг етук намояндаларидан Мир Саййид Қосим Анвар, Шайх Зайниддин Хавофий, Мавлоно Саъдиддин Кошғарий, Хожа

³¹ Бобур шериятидан. Тошкент, 1982. Б.111.

Муҳаммад Порсо, Яъқуб Чархий, Баҳоуддин Нақшбанд хизмати ва суҳбатида бўлган. Отасининг исми Хожа Маҳмуд, она томонидан Шайх Умар Боғистоний авлодидан бўлиб, Тошкент вилоятининг Боғистон қишлоғида таваллуд топган. Дастлаб Тошкентда, жумладан, Шайх Зайниддин Хавофий суҳбатида бўлган.

Султон Абу Саййид Мирзо ва Султон Аҳмад Мирзо ҳукмронлиги даврида Хожа Аҳрор халқ манфаатлари ҳимоячиси сифатида донги таралиб, халқ орасида катта мартабага эга бўлган. Бунинг асосий сабаби – ўша даврда ўзини мана шу тариқат аъзоси деб ҳисоблаган ҳар бир шахсга ижтимоий жиҳатдан фойдали бўлмоғи ва мусулмонларнинг манфаатларини ҳимоя қилишда, подшоҳлар билан мулоқотда бўлиб, уларнинг ишончларини қозонишдек муҳим вазифа турган. Бунинг тасдиғи эса “Рашаҳот”даги Хожа Аҳрор (Эшон) сўзларида яққол кўзга ташланиб туради: “Агар биз шу вақт шайхлик қилганимизда ҳеч бир шайх ўзига мурид топа олмас эди, лекин бизга бошқа иш буюрилганки, мусулмонларни золимлар зулмидан саклаймиз. Бу восита билан биз подшоҳлар билан мулоқот қилиш, уларнинг қалбини забт этиш ва бу ишнинг ўртасида туриб мусулмонларни мақсадларига етказмоғимиз керак”.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам Хожа Аҳрор ҳақида сўз юри тар экан, хожагон тариқатининг асосий мақсади – фақир ва мискинларни ҳимоя қилиш, уларнинг манфаатлари йўлида хизмат қилишдан иборат эканлигини алоҳида таъкидлайди. Дарҳақиқат, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор деҳқон, хунарманд ва умуман, фуқаролар муаммоларини тинчлик йўли билан ҳал қилиб берарди. Шу боис Самарқанд халқи Султон Аҳмад Мирзо даврида фаровон, маъмурилик ва осойишталикда ҳаёт кечиргани ҳақида Бобур шундай дейди: *“Самарқанд аҳликим, йигирма-йигирма беш йил Султон Аҳмад мирзонинг замонида рафоҳият ва фарогат била ўтқариб эдилар, аксар муомала ҳазрати Хожа жиҳатидин адл ва шаръ тариқи била эди”* (Б.47). Яна бир ўринда эса Бобур шундай деб ёзади: *“Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳнинг мутааллиқларизаким, бурун харж ва таҳмилларда кўп фақир ва мискин аларнинг ҳимояти била зулм ва тааддидин халос бўлурлар эди”* (Б.46).

Бобур замонасидаги бирор кишига баҳо берар экан, аксарият ҳолларда унинг Хожа Аҳрорга бўлган муносабати ёки Хожа Аҳрорнинг шу шахсга бўлган муносабатини асосий мезон қилиб олади.

Жумладан, падари бузруквори Умаршайх Мирзонинг феъл-атворини таърифлаб келиб: *“Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳга иродати бор эди, суҳбатларига бисёр мушарраф бўлуб эди, Ҳазрат Хожа ҳам фарзанд деб эдилар”* (Б.37-бет) дейди.

Табиийки, Бобур ёшлигиданоқ нақшбандийлик тариқатининг йўл-йўриқларини, айниқса, Хожа Аҳрор сулуки асосларига амал қилишга катта ижтиҳот боғлаган ва Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор шахсияти Бобур ҳаёти ва ижодида маънавий пир сифатида катта из қолдирган. Шу боис “Бобурнома”да Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор шахсияти ва унинг насл-насаби ҳамда ижтимоий-сиёсий фаолияти, унинг маънавий ҳаётидаги беқиёс ижобий жиҳатлари ҳақида тўлқинланиб гапиради³².

“Бобурнома”дан бизга маълумки, Бобурнинг пири ва устози Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг муриди, Хожа Мавлоно Қози бўлган. Унинг устозлигида Бобур нақшбандийлик таълимоти асосларини мукаммал эгаллаган. Бобур Хожа Мавлоно Қозининг вафотидан кейин тариқат пешвоси Маҳдуми Аъзам Косонийни хожагон тариқати намояндаларидан бири сифатида каттиқ ҳурмат қилган ва ўзининг руҳий пири деб билган, ва ўз навбатида, Хожа Аҳрорнинг “Рисолайи Волидийя” асарини туркий тилга назмда таржима қилиб, Ҳиндистонда ёзилган рубоийларини “Девони Бобур”га қўшиб, Маҳдуми Аъзамга тақдим этган. Шундан сўнг Маҳдуми Аъзам ҳам ўзининг “Рисолайи Бобурия” рисоласини Бобурга атаб ёзган. Бу асар буюк саркарда, тарихчи, олим ва мутафаккир шоир сифатида тан олинган шавкатли Бобур Мирзо учун кўнгил шикастликларидан қутилиш малҳами ҳам бўлган, десак адашмаймиз. “Рисолайи Бобурия”да Маҳдуми Аъзам Бобур Мирзога, у орқали барчага адолатга, ҳалолликка, сабру қаноатга, кўл, кўнгил ва нафс тозалигига, бировнинг ҳаққини емасликка, халқ манфаати йўлида фидоийликка чақиради³³. Жумладан, рисоланинг муқаддимасида шундай дейилди: *“Ушбу нусхаи шариф ёзилишига сабаб шу эдики, Ҳақ йўлида бўлган дарвешларга нисбатан ихлос ва ақида кўрғазиб, улар тамонидан чин кўнгилдан севилган подшоҳ хазратлариким, жон ичида ўрин тутгани учун унинг номини тилга олиш адабдан эмас, йирик дин арбоби ва илмнинг яқин йўлчиси, факир эркинлигига тушунган*

³² Хайриддин Султон. Бобурийнома. Тошкент: Шарқ, 1997. Б.131.

³³ Ҳасанов С. Захириддин Муҳаммад Бобур. Тошкент: Ўзбекистон, 2011. Б.74

Хожса Убайдуллоҳ Аҳрор Худо нури орқали назар қилган экан, шунинг натижаси сифатида у кишида талаб дарди топилиб, оромсизлик ва қарорсизликка сабаб бўлган экан. Мазкур дардни бартараф этиш ушбу тоифадан бошқаларга муяссар эмас. Шунинг учун ҳазратнинг “Рисолайи волидийя” рисоласини назмда таржима қилиб, ўз рубоийлари билан бирга бизга юборган эканлар. Шунга биноан камина бир нусха ёзишга уриндим. Худо хоҳласа, умид борки, муборак хотираларига таскин бериб, ушбу саодат сармойеси бўлган талаб дардининг кўпайишига сабаб бўлмай...”

Бобур даврига келиб туш ва унинг таъбири ҳақида жуда кўп маълумотлар бор эди. Унинг ота-боболари ҳам тушга жуда қаттиқ ишонган ва албатта, унинг таъбирини ўрганишган. Чингизхоннинг аждодларидан бири Тумана ҳақида айтилишича, унинг эгизак ўғиллари бўлиб, уларнинг исмлари Қобул ва Кажули эди. Катта ўғли тушида ер билан осмон ўртасида катта ёрқин юлдузни кўради, унинг ёрқинлигидан бошқа юлдузларга соя тушарди. Кичик укаси ҳам шунга ўхшаш туш кўрганлигини айтади, лекин унинг тушидаги юлдуз акасиникидек порлоқ эмасди. Иккала ака-уканинг тушларини мунажжимлар башорат қилишди. Таъбирга кўра, катта ўғлининг насли хон ва подшоҳлар бўлиб, уларнинг ҳаммаси тахт бошқарувчилари, кичик ўғлининг авлодлари фақатгина вазир бўлишларини айтишади. Қобулнинг наслидан ҳокими мутлақ, яъни подшоҳлар чиқди, уларнинг бири Чингизхондир. Кажулининг авлодларидан эса фидокор ҳокимият хизматкорлари етишиб чиқди.

Бобур Мирзо ҳам “Бобурнома” асарида Ахсидан чиқиб Карнонга етганда, ғанимлар куршовида қолди ва ҳоли қуриб, чарчаб, икки ракат намоз ўқигандан сўнг ухлаб қолганида кўрган ажойиб тушни таъбири билан келтиради: “*Ўзумни ўлумга қарор бердим. Ўшал боғда бир сув оқиб келадур эди, вузу қилдим, икки ракъат намоз ўқудум, бошимни муножотқа қўюб, тилак тилайдур эдимким, кўзум уйқуга борибтур. Кўрадурменким, Хожса Яъқуб, Хожса Яҳёнинг ўғли, ҳазрати Хожса Убайдуллоҳнинг набиралари рўбарўйимга аблақ от миниб кўп жамоати аблақсувор билан келдилар. Дедиларким, гам емангиз. Хожса Аҳрор мени сизга йибордилар. Биз аларга истионат тегуруб, подшоҳлик маснадига ўлтургузуббиз. Ҳар ерда мушкул иш тушса, бизни назарига келтуруб ёд этсун, биз анда ҳозир бўлурбиз. Ҳоло, ушбу соат фатҳ ва нусрат сизнинг соридур. Бош кўтаринг, уйгонинг” (Б.99).*

Бобур уйғониб кетиши билан отлиқлар овозини эшитиб, душман бостириб келаяпти, деб хавотир бўлиб турган бир пайтда, ўзининг навқари Қутлуқ Муҳаммад барлос ва Бобойи Парғарий ўн беш, йигирмага яқин навқарлари билан шоҳ хузурига келишади. Бобур уларга: “*Мен дедимким, сизлар қайдин келасиз, нечук хабар топдингиз. Қутлуқ Муҳаммад барлос дедимким, Ахсидин қочиб чиқганда сиздин айрила тушганда Андижон келдимким, хонлар ҳам Андижон келибтурлар. Мен туш кўрдумким, Хожса Убайдуллоҳ дедиларким, Бобур подшоҳ Карнон деган кенттадур, боруб ани олиб келингким, подшоҳлиқ маснади анга тааллуқ бўлубтур. Мен бу тушни кўруб, хушҳол бўлуб, улуг хон, кичик хонга арз қилдим, хонларга дедимким, менинг беш-олти ини, ўғлум бор, яна бир неча йигит кўшунгиз, Карнон тарафидин бориб хабар олайин.*

Хонлар дедиларким, бизнинг хотиримизга ҳам етадурким, ўшал йўлга борган бўлғай. Ўн киши таъйин қилдилар... Ўшул сўзда эдукким Бобойи Парғарий дедимким, мен ҳам бориб истармен...” (Б.100).

Кўриб турганимиздек, Яратганни ўзи Бобур ихлос қилган Хожса Убайдуллоҳ орқали тушга аён бўлиб, уни ҳалокатдан қутқариб қолади. Аслида самовий кучларга ишонч туйғуси Бобурда ёшлигидан тақланган бўлиб, бу унинг ислом ақидаларига ҳамиша содиқ қолгани билан боғлиқ. Ислום дини билан боғлиқ қадриятларни, воқеаларни умр бўйи мулоҳаза қилиб, идрок этиб, ҳаётий тажрибаларига таяниб, теран эътиқод билан турли мўъжизалар ҳақида бошлайан хулосалар чиқарган. У Ғазна шаҳридаги бир чашма билан музокади ва бу ҳақда тугал фикр айтишдан олдин у ерни айланиб кўрди: “бу чашмадин ҳеч ким нишон бермади” дейди. Чашманинг чўмжизакорлигига ишонмаган Бобур у ҳақдаги баённи шундай мушоҳида бошлайди: “*Китобларда битибтурларким, Ғазнида бир чашма дедурким, агар нажосат ва қозуротни бу чашмага солсалар, ўшул бошон тўлгоқ ва тўфон ва ёгин ва чопқун бўлур. Яна бир тарихда заллубтурким, раайи ҳинд Сабуктигинни Ғазнида муҳосара қилкуҒа Сабуктигин буюрурким, бу чашмага нажосат била қозуротганлар. Тўлгоқ ва тўфон ва ёгин ва чопқун бўлур. Бу ҳийла била ул солгани дафъ қилур. Мен Ғазнида ҳар неча тажассус қилдим, бу чашмадин ҳеч ким нишон бермади*” (Б.114). Хондамир ҳам чашмадан “бу-с-сияр”да Ғазнадаги бу чашма тарихи ҳақида Бобур “*Ҳаётимотини келтиради ва у ҳам бу чашмадан дарак топмаганини маълум қилади*” дейди.

Майлумки, фол экстрасенслик хусусиятларидан бири бўлиб, кишининг рухияти, борлиқни қай даражада идрок этиш, қабул қилиши, ишонч ёки ишонмаслиги билан боғлиқ. Эҳтимол, ромчи унинг кўнглидаги башорат этгани туфайли Бобурда шундай ишонч ҳосил бўлгандир. Ҳар ҳолда, у фолчининг хулосасига эътироз билдирмайди, аксинча, ром очиш жараёнини қизиқиш билан кузатиб, завқ билан баён этади. Бундан ташқари, парчада халқ урф-одати, ирим санъати ҳам ўз аксини топган: *“Ғолибо зурафо орасида фоле расмдурким, ўгул бўлурму, ё қиз бўлурму экин, деб икки коғазда бирида Али ё Ҳасан битиб, яна бирида Фотима битиб, икки кулула балчиқ ичида кўюб, ул балчиқларни бир аёғ сув ичига қўярлар. Ҳар қайси бурна очилса андин истидлол қилурлар: эр келса, эр бўлур, қиз келса қиз бўлур дерлар, фол қилдилар, эр келди. Чун мужда бўлди, анинг юзидин-ўқ хат битиб йибордук”* (Б.163).

“Бобурнома”даги турли ақида ва мўъжизаларнинг жонли тасвири диққатни тортади. Айрим мазорот ва зиёратгоҳларнинг сохталигини исботлаш орқали одамларни диний жаҳолатдан асрашга интиланган Бобур дунёвий ёки илоҳий воқеа-ҳодисаларга, ақидаларга, аввало, ҳаққонийлик назари билан қараган. Ғазна қишлоқларидан бирида ҳаркатга келувчи “қабр” сирини очган Бобур уни шунчаки инкор этиш билан чекланмай, балки бу найрангнинг илмий, ҳаётий исботини келтириб, сохтакорликка қарши ҳатто жоҳиллар онгида ҳам нафрат уйғотиб, сўнг бу “зиёратгоҳ”ни бузишга амр беради. Мухими, у шоҳ сифатида шундай маънавий жасоратга қўл уради: *“Дедиларким, Ғазнининг кентларида бир мазор бордурким, салавот айтгоч, қабр мутаҳаррик бўлур. Бориб мулоҳаза қилилди, қабрнинг тебрангани махсус бўлди. Сўнгга маълум бўлдуким, мужовирларнинг тазвири экандур. Қабрнинг устига бир жулья ясабтурлар, ҳар замон жульяга тегадурлар, жулья тебрангач, қабр тебрангандек махсус бўладур. Нечукким, кемага кирмаган эл кемага кирган соҳил мутаҳаррик махсус бўлур. Буюрдумким, мужовирлар жульядин йироқ турдилар, бир неча салавот айтдилар, қабрда ҳаракате махсус бўлмади. Буюрдумким, жульяни бузуб, қабрнинг устида гунбаз қилдилар. Мужовирларни бу ҳаракаттин таҳдид била манъ қилилди”* (Б.113).

Кўриниб турибдики, Бобур халқ орасида тарқалган турли-туман афсонага йўғрилган сирли ҳодисаларга ақл мезони билан

ёндашиб, уларни обдон текширган ва шундан кейингина хулоса чиқарган. Бу билан у инсон, аввало, Аллоҳга эътиқод қилишни, пирлар мадакдор бўлишини сўрашга чақиради. Ҳар хил чашмаларга, қабрларга сиғиниш, дарахтларга латта боғлаш, парихонларга мурожаат қилишни қоралайди ва буларнинг ҳаммаси ислом таълимотига мос эмаслигини таъкидлайди.

2.4. Дардга даво “Хатти Бобурий”

Бобур Мирзонинг илоҳиятга сидку садоқати тасодифий эмас. Ҳаёт ва тақдир чорраҳаларида танг аҳволда қолган, руҳий ёхуд жисмоний жихатдан ночор ҳолатга тушган саркарда юзни самога буради, муножат ила ғойибий қудратдан мадад ва ривож тилайди. Муҳаммад (с.а.в.) қибласини топади, сидқий саждага эгилади, пешонасини раббу-л-заминга теккизиб, жаноби Расули акрамнинг марҳаматига ўзини боғлайди.

Хожа Аҳрор Валийнинг нуроний сиймосини кўз олдига келтираркан, ҳазрат башоратларининг кўмагига муштоқлигини маълум қилади. Ҳазратнинг Хожа Убайдуллоҳ қаламига мансуб “Рисолайи Волидиййа” рисоласини Бобур форсийдан туркийга таржима қилган. Буни Бобур рисола назмининг сабабидан ҳам “*отаси қилгон учун таклифе, қилди онинг отига таклифе*” деб таъкидлаб ўтган. Бобурнинг Хожа Аҳрор шахсиятига ва унинг тариқатига бўлган эътиқоди жуда кучли бўлган. Шу йўсинда у рисола кўчириб бўлгач, каромат содир бўлиб, касалликдан фориғ бўлдим, деб шукр қилади.

Давлатни одил сиёсат ва сахий қалам билан бошқарган “тож кийган дарвеш” ҳақида жаҳоннинг кўплаб мамлакатларида юзлаб тадқиқотлар юзага келган. Ўз давридаёқ Европани ларзага солган Усмонли давлати, Испания ва Франция қиролликларининг расмий муносабатларига дохил бўлган бобурийлар салтанати ҳақида оламнинг олимларию сиёсатдонлари ҳам, адибларию диншунослари ҳам ҳавас билан ушбу мавзуга қўл урганликлари улар яратган асарларнинг мундарижаси ва географиясидан ҳам маълум. Биргина Буюк Британияда Бобуршоҳ фаолияти, унинг сулоласи ва асарларига оид тадқиқотлар XVI асрдан кейин фаол бир жараёнга айлангани сир эмас. Шубҳасиз, бундай таржима ва тадқиқотларнинг бошланишида олим ва таржимон, давлат ва жамоат арбоби Уилям Эрскин ил-

мий-адабий фаолиятининг алоҳида ўрни бор. У дастлаб хизматчилик юзасидан маълумотлар тўплаб, сўнгра ўз жамғармасидаги маълумотларни дунёга етказиш билан хорижий бобуршуносликда алоҳида саҳифа очди. Тадқиқотчи ёзади: “1528 йилнинг 2 декабрида Бобуршоҳнинг саломатлиги бир оз ёмонлаша бошлади. Касални даволаш давомида мусулмон Пайғамбари (Муҳаммад с.а.в.) шаънига ғазал битишни ҳам машқ қилиб турарди”. Бундай қайдни биз маҳаллий олимларимизнинг ишларида кузатмаганмиз. Улуғ шоир нафақат соғлиги ёмонлашганда, балки доимо сарвари олам Пайғамбаримизни ёдда тутгани, унинг шафоатидан марҳамат тилаганини “Бобурнома” саҳифаларидан биламиз.

Америкалик олим С.М.Беркнинг “Акбар бобқрийларнинг энг буюғи” асарида ҳам бобуршуносликни бойитадиган талайгина тафсил ва талқинлар мавжуд. Олим ёзади: “...бир сафар у ўзи ихтиро қилган алифбо (“Хатти Бобурий” назарда тутиляпти)да Ҳумоюнга ғазаллар битиб ҳада этган эди” деган эътирофни келтиради. Лекин олим хато қилиб, дунё бобуршуносларининг кўлида “Хатти Бобурий”да кўчирилган ғазаллар ҳақида малумотлар бўлса-да, ҳозиргача бирортаси топилмаган, деган ғояни олдинга сурган.

Бобур – янги ёзув кашфиётчиси. Маънавий меросни, маданият ва санъатни кейинги авлодларга етказадиган муҳим восита – ёзув (хат)дир. Туркийлар ўз узоқ тарихларида кўплаб ёзувлардан, чунончи, турк-руний ёзувидан, араб ёзувидан, уйғур ёзувидан фойдаланганлар. Бобур араб ёзувида савод чиқарган ва умр бўйи шу ёзувда икки-уч тилда матн битган, бу ёзувнинг ифода имкониятлари, ўзлаштириш усуллари яхши билган. Шунинг учун бу ёзувни янада мукаммаллаштириш, осонлаштириш, сўзни ҳар хил ўқиш нуқсонларини бартараф этиш мақсадида янги ёзув – “Хатти Бобурий”ни кашф этди. Унинг бу жасорати, биринчидан, маънавий ва саводхонликка куюнчаклигидан бўлса, иккинчидан, ўқиш ва ёзишни осонлаштириш, қулайлаштиришга интилиши туфайли эди.

Бобурий хати ҳақидаги маълумотларга Бобурнинг девонида бир марта ва “Бобурнома”да кўплаб дуч келамиз. Шоир бир ғазалида ёзади:

*Турклар хатти насибинг бўлмаса Бобур, не тонг,
Бобурий хатти эмасдур, хатти сизноқийдур.*

Мутахассисларнинг фикрларига караганда, “Бобурий хати”-нинг амалдаги араб ёзувидан фарқи (гарчи шу ёзув асосида яратилган бўлса-да) ва афзалликлари имлода сўз аниқлиги (ҳар хил ўқилмаслиги), ёзиш ва ўқишнинг қулайлиги билан изоҳланади. Буни “Бобурнома”да келтирилган қуйидаги парча мазмунидан ҳам билиб олиш мумкинки, Бобурий хати алифбоси билан илк бор танишган киши шу ўрганиш жараёнидаёқ бир мунча сўзларни ёза олган (матн табдили): *“Мурғобта мирзолар била мулоқот қилганда, Қози Ихтиёр ва Муҳаммад Мир Юсуф била келиб мени кўрдилар, Бобурий хаттидин сўз чиқти, муфрадотни (ҳарфларини) тилади, битидим. Ўшал мажлисда муфрадотни ўқуб қавоидини битиб, нималар битиди”* (Б.138).

Матндан икки нарсани, аввало, Қози Ихтиёрнинг ўта зийраклигини, сўнгра Бобурий хатини ўқиш ва ёзишга қулайлигини билиб оламиз. Таасуфки, биз билмаган сабабларга кўра, бу ёзув ҳаётга жорий этилмасдан қолиб кетган.

Бобур жамоат фондининг Яқин Шарқ ва Арабистон ярим ороли мамлакатларида бўлиб ўтган навбатдаги экспедицияси давомида Машҳаддаги Имом Ризо мажмуаси худудида жойлашган Қуръон музейида сақланаётган хатти Бобурийда битилган Қуръони карим нусхаси ўз ватанимизга олиб келинди. Бобур араб алифбосини ислоҳ қилиб, ёзувни соддалаштириш ва осонлаштириш мақсадида уни туркий тил ва талаффуз мезонларига мослаштирган. Бобур ўзининг бир неча ғазаллари ва Қуръони каримни шу алифбода битиб, Мовароуннаҳр ва Афғонистонга, ўғиллари Ҳумоюн ва Ҳиндол Мирзога, шунингдек, Хожа Калон ва бошқаларга юборган. Айни пайтда, Қуръони каримни шу алифбода кўчириб катта ҳадялар билан Бобур Мирзо Маккаю мукаррамага жўнатади. Бобур замонида ёзувни янгилаш ёки янги хатни жорий этишга уриниш осон эмасди. Чунки араб ёзуви – Қуръони карим ёзуви эди. Шунинг учун Бобурий хатини амалиётга жорий қилиш ниятида Бобур бу хатда, аввало, Қуръони каримдан икки нусха тайёрлаб, бирини Маккага, иккинчисини Техронга жўнатган эди.

Покистонлик адиб Муҳиббул Ҳасан ўзининг “Бобур” (“Babur” Mohibbul Hasan, Mamjhar, 1985) номли рисоласида Бобур ижоди ва ҳаётига, саркардани Ахсикентдан бошлаб, Ҳиндистон давлатларида кечган қийин кунларини тилга олади. Айниқса, Бобур Мирзонинг

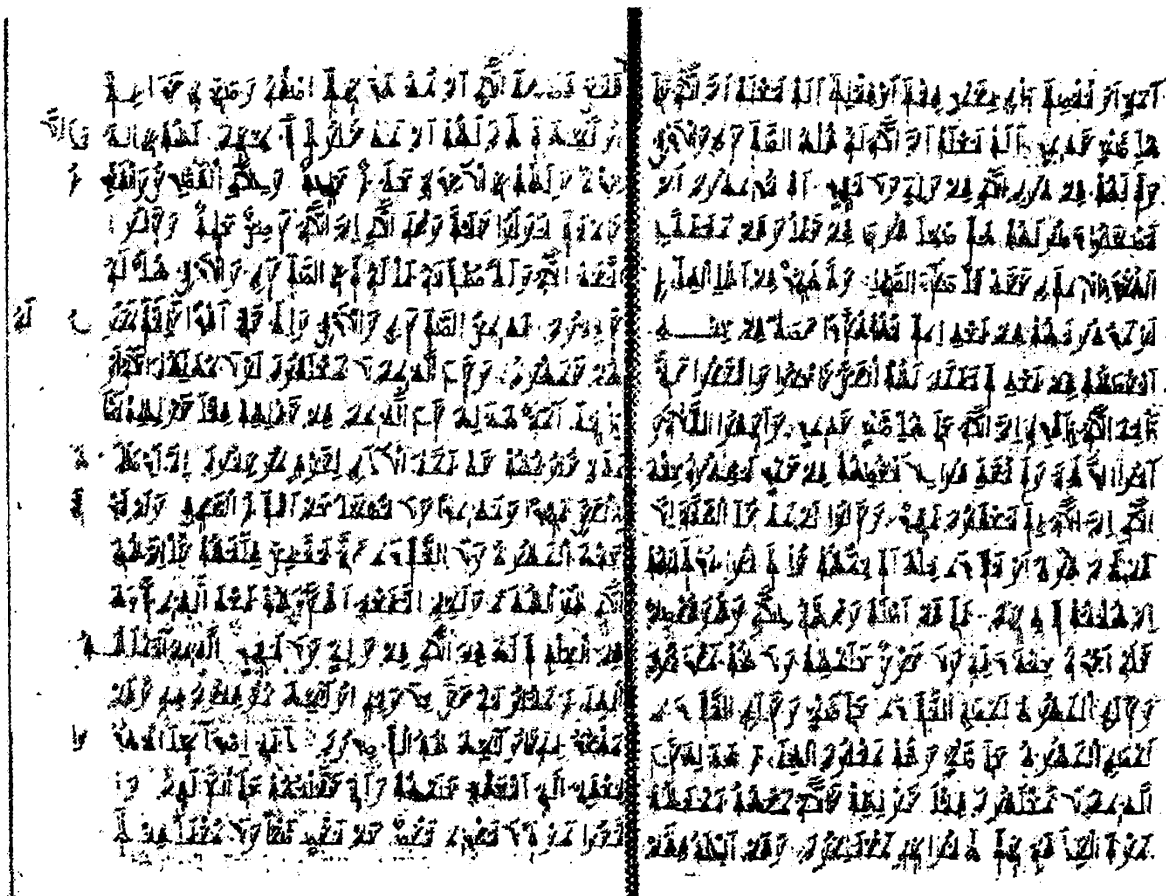
Ҳиндистонда кечган беш йиллик ҳаётига жиддий эътибор қаратади. У бобурийларга нисбатан “Мўғиллар” атамасини ҳиндистонликлар истилоҳида бобурийларгагина эмас, балки барча туркларга муносабатда ишлатилган атама эканини, бобурийларни “Буюк мўғиллар” деб аталиши нотўғри эканлигини изтироб билан қаламга олган. Рисола муаллифи Бобурни яхши хаттот бўлганлигини эътироф этиб: “Бобур Мирзони Қуръони каримни Ҳиндистонда соғлиги ёмонлашган бир пайтда устозининг тавсияси билан “Хатти Бобурий”да кўчириб чоп қилганини ва шифо топганини ёзади: “Babur was a good calligraphist, and invented a style known as “Khatti Baburi” in which he edited the Quran and after that he became well, and whose artistic rules were fixed by Qazi Iktiyarud-Din when he visited Murghab in 1506. He also excelled in Music and other arts”³⁴.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур Қуръони каримни хаста тани билан бор ирода ва иймонини мужассамлаштириб, ўз алифбосида кўчираётган экан, энг яхши қоғоз ва сиёҳлардан фойдаланган ҳолда ҳар бир оятни ёзганида Тангридан куч-қувват сўраган, тугатгандан сўнг хатми қилиб, ўтган аждоди авлодларига, пиру устозларига, жамики беморлар қатори ўзига ҳам шифо тилаганлиги шубҳасиздир.

Бобур фондининг экспедиция аъзолари Бобурнинг севимли ўғли Комрон Мирзони ҳаж сафарига боргани, ҳаж амалларини ўтаб бўлгандан бир неча кун ўтиб Маккаи мукаррама шаҳрида вафот этганини, вафот этган инсон Ҳиндистон подшоҳи Бобур Мирзонинг ўғли эканидан хабар топган ҳарам имомининг жанозани ўзи ўқиб, жасадни Жаннату-л-маъва қабристонида Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг аҳли аёли Хадича онамизларнинг оёқ томонларига дафн этишни буюргани ҳақида ёзишган. Комрон Мирзо, аввало, улуғ Бобурнинг зурриёти эди. У ўзини ҳақ деб билган ғоя ва тушунчалар учун курашган, гоҳ енгиб, гоҳ енгилиб, ҳаёти шу тариқа хотима топган. Уларнинг қилмишлари, қилган амаллари учун баҳо бергувчи – ёлғиз Аллоҳдир³⁵. Албатта, Комрон Мирзонинг ҳаётининг охири, улуғлар ётган қабристонда, табаррук инсоннинг оёқ томонидан жой топиши, илоҳий бахт бўлса керак.

³⁴ Babur, by Mohibbul Hasan, Manohar, 1985. P.192.

³⁵ Хайриддин Султон. Бобурийнома. Тошкент: Шарқ, 1997. Б.88.

“Хатти Бобурий” да битилган Қуръони каримдан айрим намуналар

2.5. Бобур даврида табобат ва шифохона

1506 йили Бобур Мирзо 20 кун давомида Ҳиротда бўлганида “Сафоия” ва “Шифоия” касалхоналарини, “Халосия” ва “Ихлосия” номли мадрасалар ва шаҳар ҳаммомларини айланиб чиқади. Ўша давр шифохоналарида аёллар ва эркаклар учун алоҳида ётоқлар ташкил қилинган. Бемор аёллар учун қаровчи ва табиб учун ёрдам берувчи ҳамширалар бўлган. Шифохонанинг бош табиби барча касалликларни назорат қилган ва тегишли муолажаларни белгилаган.

Табиблар касалларни сиҳатгоҳларда даволаш лозимлигини, юқумли касалларга алоҳида шифохона ва руҳий касалларни ташқи муҳит билан алоқа қилмаслигини таъминловчи беморхоналарда тутилган, аниқроғи, бугунги тил билан айтганда юқумли ва руҳий касалликлар шифохоналарини ташкил қилишган ва у ердаги бемор-

ларнинг ҳолати, дори-дармонларнинг таъсири, асоратларини олдини олиш усуллари билан шуғулланганлар.

Бундан ташқари, Абу Бакр Ар-Розий, шайху-р-раис Абу Али ибн Сино ва Зайниддин Абул Фазойил Журжоний Хоразмий шогирдлари ҳам ўз даврларида катта муваффақиятларга эришганлар. Уларнинг давомчиларидан бири Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг хос табиби, Юсуфий ибн Муҳаммад ибн Юсуфдир. У XVI асрнинг ўнинчи йилларидаёқ машҳур табиб сифатида ном қозонган. Жуда кўп касалликларга тўғри ташхис қўя билган ва даволашда юксак илмий ютуқларга эришган. Шу аср бошида Европадан Ҳиротга захм касаллиги тарқалади. Бедаво бўлиб кўринган ушбу касалликдан кўплар оламдан ўтиб кетадилар. Бу касалликни тадқиқ этиб, унга қарши дори-дармонлар ишлаб чиққанлардан биринчиси Юсуфий эди. Унинг даво дорисини кейинчалик Европага олиб кетиб, у ердаги захм билан оғриган беморларни муваффақият билан даволаганлар³⁶.

Ўша даврларда жарроҳлик амалиёти ҳам бир мунча йўлга қўйилган эди. Фикримиз исботи учун Восифийнинг “Бадоеъу-л-вақоеъ” асаридан қуйидаги парчани келтирамиз. Бунда мумтоз табобатимиздаги мўъжиза ўз аксини топган. Жарроҳликдаги бу амалиётни, эҳтимол, жаҳон табобати ютуғи, дейиш мумкин. Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида Муфрид паҳлавонни Мирхалил исмли ғаними атрофидагилари билан бир боғда тутиб роса калтаклашади, бу ҳам етмаганидек, баданининг 18 жойига пичоқ ва ханжар уриб, ўлар ҳолатда ташлаб кетишади. Бу аҳволдан хабар топган давр султони Ҳусайн Бойқаро энг машҳур жарроҳ билан жабрланган Муфридни ўз ҳузурига олиб келишни ва қандай бўлмасин паҳлавонни соғайтириш йўлини топишни буюради. Восифий ёзади: “Устод Шайх (яъни табиб) Муфриднинг ҳолатини кўриб, бир неча катта *извош чумоли* (чумолининг бир тури) топиб келишларини буюрадики, тезда етказадилар. Устод Муфриднинг эзилган ичакларини кесиб, икки томонидан яқинлаштиради ва извош чумолининг оғзини ичакнинг уланган жойига тутди. Чумоли нишли лаблари билан иккала ичакнинг чокидан тишлади. Устод шу захоти чумолининг бўйнини кесиб, танасини ташқарига ташлади. Шундай

³⁶ Ҳасаний М. Бобурнинг хос табиби Юсуфий табобати. – Тошкент: Фан, 1992. Б.5.

килиб, у барча узилган ичакларни тикиб чиқди. Муфрид қирқ кун деганда соғайиб оёққа турди”³⁷.

Содиқ Сайхуннинг “Наманган афросиёби” бу қадимий пойтахт Ахсикентдир” асарида шундай парча бор: “...Баҳор бошланиб қолган, аммо ҳаво совуқ эди, – дея хотирлайди Араббой ака Иброҳимов.

Бир куни Яҳё Ғуломов (академик, Ахсикент қазилмалар экспедицияси раҳбари) шогирдлари билан келиб қолди. “Юринг, Ахсикентни яна бир кўрайлик”, деди. Нима бўлдики, тупрок орасида бир нарса ялтираб кетди. Эгилиб олдим. Бош суяги экан, ҳалиги бошнинг устки қопқоғидаги айлана чоклар бир неча еридан чегаланган. Худди синган чинни идишни қадокчи қандай бутласа, шундай бириктирилган. Материал олтиндан, ялтираб турибди.

– Нима топдингиз? – деди Яҳё Ғуломов.

– Ҳеч нарса, ёлғондакам яширган бўлдим.

– Кўрай-чи, қизиқди академик.

Яҳё акани ялинтирган бўлдим-да, охири ҳалиги каллани кўлига бердим. У киши айлантириб кўргач, ёш боладай қувониб кетди, назаримда кўзлари ёнар эди.

– Ахир, бу жудаям ноёб топилма, бебаҳо далил, шошиб қолди у, – Ўзбекистон тарихи, Ахсикент ва тиббиёт тарихи, фан тарихи учун, ўзбекнинг қадимий илми учун бундан ортиқроқ ҳужжат бўлиши мумкинми? Бу каллани операция қилиб, инсоннинг бош миясидаги дардини олиб ташлай олган жарроҳ, қопқоқни қайта чегалаш учун олтиннинг энг тозасидан зангламас тўғнағич ясай олган. Бу заргар ва табиб қачон яшаган?...

– Беихтиёр фикрни биз ҳам давом эттиргимиз, ўзимизга ўзимиз савол бергимиз келади: Қаерда яшаган? Жавоб ҳам ўзимиздан: Ахсикентда! Далил эса етарли”³⁸.

Қадимда табиблар беморларни нафақат даволаш билан шуғулланганлар, балки касал бўлмасликни олдини олиш ва касал бўлганларнинг касалини шиддатланиб кетишдан муҳофаза қилиш ҳам уларнинг вазифасига кирган. Инсон, шахсий гигиенасига риоя қилиш ҳам, кўплаб касалликларни олдини олувчи профилактикадир. Бундай профилактика қилиш жойи ўз вақтида ҳаммомлар бўлган.

³⁷ Қудратуллаев Ҳ. Бобур армони. – Тошкент: Шарқ НМАК, 2005. – Б.108.

³⁸ “Тиббиёт ва замон” газетаси. Наманган, 2012. № 12. Б.6.

Академик Яҳё Ғуломовнинг Ахсикентдаги археологик қазилмаларидан топилган ҳаммомларнинг тарихини Содик Сайхун ўз асаарида кенг ёритади.

Беихтиёр ҳаммом ҳақида маълумотлар билан қизиққанимизда, унинг биринчи пайдо бўлган ватани қаерлиги ҳалигача аниқланмаган экан, лекин уларнинг бу ватани Шарқ деган асосли фикрлар устуворлигини билдик. Бунинг икки сабаби бор. Аввало, Шарқнинг иссиқ иқлимидаги одамлар тезроқ терлайди, чанг ҳам тезроқ кўтарилади, салга бадан кирланади. Ниҳоят, ювиниш эҳтиёжи кучаяди. Ибн Сино бобомиз ҳам бежиз ҳаммом ва саломатлик тўғрисида тиббий маслаҳатлар бермаган. Бу ҳаётий зарурат эканлигидан келиб чиқиб, алоҳида илмий тавсиялар яратган-да. Ахсикент эса ўз даврида нисбатан тиббий маданият ривожланган шаҳарлар сирасига кирган.

Қадимда ҳаммом фақат ювиниш жойигина эмасди. Жумладан, Римдаги ҳаммомда спектакллар намойиш қилинган, бадий кўргазмалар уюштирилган, нотиклар нутқ сўзлаган, савдогарлар савдолашган. Ахсикент ҳаммомлари ҳам шундан кеча-ю кундуз покиза ва иссиқ турган, у ерлардан ҳамшаҳарларнинг, меҳмонларнинг қадамлари узилмагани, саломатликни сақлаш масканига айлангани шубҳасиз. Ҳам эркакларники, ҳам аёлларники мавжудлиги эса икки тоифанинг теппа-тенг қадрланганини яққол кўрсатади.

Агар биз Абу Али Ибн Синонинг “Тиб қонунлари”да: “Мисли, темирли ва шўр сувлар бўғин оғриқларига, бўшашишга, нафас қишишга ва буйрак касалликларига фойда қилади, синган жойларнинг битишини тезлаштиради ва турли яраларга фойда қилади” деган тавсиялар ёзганини назарда тутсак, Ахсикентдаги ҳаммомлар фақат тозалик масканигина эмас, айна маҳалда мўъжаз шифохона вазифасини ҳам ўтаган, деган фикрга келамиз. Худди ҳозирги санаторийлардаги ванналар каби кўҳна кент ҳаммомлари ванналари ҳам шифобахш гиёҳлар солинган сувларга тўлдирилган³⁹.

“Бобурнома”да “...Улуғбек Мирзо қурган мадраса ёнида “*яхши ҳаммом солибтур*”, деб маълумот қолдирган. Мазкур ҳаммом қурилиши Бобурга ўзгача шавқ-завқ бағишлаган чоғи, ҳаммом ҳақида у икки рубоий ҳам битган:

³⁹ Кўрсатилган асар.

*Ҳаммомки қилдим кўрунгузким, айём
Ўхшатти анинг бори иши манга тамом.
Кўз ёшию кўнгул ўти бирла мендин,
Гулчеҳралар истабон юруйдур ҳаммом.*

Булардан ташқари, Бобур Ҳиндистонда жуда кўп ҳаммомлар ва доимий ювиниш ҳолатида бўлиш учун оқар сувли жойлардан тошларни териб чиқиб ғусл қилиш учун шароит яратган, маҳаллий аҳоли учун покизаликни Мовароуннаҳрдан Ҳиндистонда расмий, цивилизация ривожини кўзлаб олиб борган. Демак, аجدодларимиз нафақат касалликларни даволаш билан машғул бўлганлар, балки касалликларни олдини олиш ва профилактикаси билан ҳам шуғулланганлар.

2.6. Бобурнинг зарарли одатдан воз кечиши

“Бобурнома”даги айрим саҳифалар Бобурнинг “*чоғир мажлислари*”дан гувоҳлик беради. Шундай мажлислардан бири тасвирида унинг оддий инсонга хос руҳий ҳолати акс этган. Бобур кемада “*намоз хуфтонгача*” май ичиб, қаттиқ маст бўлади. Албатта, шароб ичган ҳар қандай одам аклий фаолиятини муайян даражада ирода қиллолмай қолиши турган ҳол. Шундай ҳолат “Бобурнома”да жонли ва ҳаққоний тасвирланган. Муаллиф ўзи ҳақида ҳеч нарсани яширмасдан – воқеа қандай рўй берган бўлса, шу ҳолида тасвирлаган. Бобур “*ғариб маст экандурмен*” дейди ва мастлик аломатлари – отга миниб, бир кўлда машғалани, иккинчи кўлида жиловни тутиб (*якжилов*) от сурганини ёзади. Унинг ўша пайтдаги руҳий ҳолатини кўрганлар эрталаб ҳикоя қилганда, эсида қолмаганини айтади: “*Намози пешин сайрга отланиб, кемага кириб, арақ ичилди, аҳли мажлис... намози хуфтангача кемада ичиб, намози хуфтан кемадин маст тоғиҳ чиқиб отланиб, машғалани илгимга олиб, дарё ёқасидин ўрдугача отнинг бу юзига эгилиб, гоҳ ул юзига эгилиб, якжилов чотиб келибтурмен, ғариб маст экандурмен. Тонгласига мундоқ машғал олиб, ўрдугача якжилов келганимни шарҳ қилдилар. Асло хотиримга келмади. Уйга келганимда хейли истиғфор қилибтурмен*” (Б.169).

Кейинроқ Бобур май ичишни ман этувчи фармон эълон қилади. Албатта, бирор-бир шахс ёки салтанат аҳлини бир фармон билан

май ичишдан тўхтатиш амримаҳол. Аммо бу фармон Бобурнинг жамият ахлоқига хушёр муносабатидан, унинг майхўрлик иллатига қарши чикқанидан далолат беради. Мазкур фармонгача унинг май ичишга рағбати борлиги, бу иллатнинг унда пайдо бўлиши сабаби оддий инсон ҳаёти, онгида юзага келувчи руҳий кечинма билан боғлиқ. Бобур ижодида унинг шаробдан бир йўла озод бўлиш, ичмасликка интилиш нақадар мушкул кечганини тасвирловчи ажойиб лавҳалар бор. Ичмасликка қанчалик аҳд этмасин, барибир, ҳаётнинг мураккаб дақиқалари, турмуш ташвишлари уни май ичишга мойил этгани, мушкулликлардан бирқадар фориғ қилувчи восита фақат май экани қуйидаги сатрларда аён кўринади:

*Май таркини қилғали паришондурмен,
Билмон қилур ишимнию ҳайрондурмен,
Эл борча пушаймон бўлуру, тавба қилур,
Мен тавба қилибмену, пушаймондурмен (Б.250).*

Шоҳнинг иродасизлиги юртнинг бузилишига олиб келишини, ваъдага вафосизлик эса киши табиатини тубанлаштиришини билган Бобур ўзини енгади, чидайди, кўникади. Қуйидаги парча унинг ички дунёси мустаҳкам ирода, руҳий тетикликка вобаста эканини яққол акс эттирган. Оддий инсон бошидан кечадиган бундай ҳолат Бобур тасвирида енгил, табиий, жонли ифодасини топган: “...*Филвоқийъ, бу ўтган икки йилда чоғир мажлисининг орзу ва иштиёқи беҳад ва гоят эди, андоққим, чоғир иштиёқидин борлар йигламоқ сарҳадига етар эдим. Бу йил, алҳамдулиллоҳ, ул дағдага тамом хотирдин рафъ бўлди*” (Б.250). Бу сатрлар Бобурнинг чоғирдан тамомла фориғ бўлгани, айна пайтда, унинг май ичишни тарк этиш жараёни гоят мураккаб кечганининг жонли тасвирини беради. Қанчалик оғир бўлмасин, Бобур ўзини енгган. Маънавий юксалиш жараёнига у тезда мушарраф бўлмаган, албатта. “Бобурнома”да ўспиринлик давридаги руҳий тугёни замирида бу жиҳат ўзининг ҳаётий, бадий инъикосини топган.

Бобур Музаффар Мирзо уйида меҳмон бўлганини тасвирлайди. Бу пайтда у ўспирин, чоғир базмларига кўп қўшилган бўлса-да, шароб истеъмол қилмаган эди. Аммо руҳиятида аҳли базмга қўшилиш, ундан баҳраманд ҳаваси кучли, у эса ичиш керакми, йўқми

деган иккиланишни енгишга уринар эди⁴⁰. “...*Нашъа бўлгунча чоғир иртикоб қилмайдур эдим, мастлиқ ва сархушлуқ кайфияти ва ҳолатини камоҳаққуҳу билмайдур эдим...*” Аммо давра аҳлининг сархушлиги, майнинг ақлга шиддатли таъсири, хуш кайфият (“*мураввақ чоғирларни мажлис аҳли ҳам ҳайвон суйидек юта кириштилар, мажлис қизиқти, чоғирлар бошқа чиқти, бу хаёлда эдиларким, манга ичиргайлар*” (Б.144)) ёш Бобурда ҳам ичишга иштиёқни кўзгайди (“*ичмоққа майлим бор эди ва бу водийни тай қилмоққа кўнглум тортар эди*”).

Эътибор берсак, “Бобурнома”даги бу парчада базм муҳити, даврадошларнинг ҳамсуҳбатга кучли таъсир ўтказишининг ёрқин манзараси акс эттирилган. Киши руҳиятида содир бўлувчи ҳар бир ўзгариш, уни камолотга ёки забунликка олиб бормасин, ҳам объектив, ҳам субъектив жиҳатдан етилгандан сўнггина амалга оширишни кўрамиз. Бу базм саҳнаси Бобурнинг йигитлик палласига кирганидан далолат беради. Биринчидан, базм ўтаётган кошона муҳташам, тарабхона Султон Абусаид мирзо буюртмасига кўра, наққошлар томонидан унинг жанглари манзаралари тасвири билан безатилган. Ёш Бобур темурий шаҳзодалар томонидан хурмат-эҳтиромда, унга энг азиз меҳмон сифатида ҳатто Музаффар Мирзодан ҳам юқоридан жой берганлар: “...*шимолӣ сарига шаҳнишинда икки тўшак солдилар, бир-бирига рўбарў, тўшакларнинг ёнлари шимол сари эди, бир тўшакда Музаффар мирзо ва мен ўлтурдук, яна бир тўшакда Султон Маъсуд мирзо ва Жаҳонгир мирзо ўлтурдилар. Музаффар мирзонинг уйида чун меҳмон эдук, мени Музаффар мирзо ўзидин юқори олди*” (Б.144).

Иккинчидан, Бобур шаробга майл бугун пайдо бўлмагани, ҳатто отаси Умаршайх ҳаётлик пайтида ҳам чоғир ичишни таклиф қилишгани, аммо ичмагани, айниқса, “*Хожа Қозининг юмни қадамидин зоҳид ва муттақий*” бўлганини ёзар экан, ўзининг сабр-бардоши, атрофидагиларнинг эҳтиромини тўла инобатга олганини баён этади. Учинчидан, Бобур у пайтда ёш йигит эса-да, уруш майдонларида тажриба орттирган, Шайбонийхондек қудратли ғанимни Самарқанддан чиқариб, шаҳарга эгалик қилган ва шаҳар берган султон эди. Ана шу руҳий кўтаринкилик, ўзига ишонч уни чоғир базмига киришга тайёрлигини билдирган.

⁴⁰ Қудратуллаев Х. Бобурнинг давлатчилик сиёсати ва дипломатияси. – Тошкент: Шарк НМАК, 2011. Б. 302.

Заҳириддин Бобур бу нодир руҳий ҳолат тасвирини давом эттираркан, яна иккиланиб қолганини – ички руҳий ҳолатини жозибали тасвирлайди. Юқорида таъкидланган сабабларга кўра, Бобур кўнглида “чоғирга майл пайдо” бўлганини ўзи ҳам сезган. Шундай бўлса-да, муаллиф яна бир неча инкор этиб бўлмас сабаблар, объектив далилларни келтириб, майхўрлар даврасига қўшилиш учун руҳан тайёрлигини зикр этади. Бироқ айна дамда яна бир монелик сезади: Бобурни билган кишилар ичмаслигидан хабардорликлари туфайли уни кистамайдилар. Унинг ўзи эса журъат этиб, ичиш истагида эканини очик билдира олмаслигини жуда аниқ, ҳаётий тасвирлаганки, эҳтимол, бу ҳолатни шарҳу изоҳларсиз мазмунлироқ ёритиб бўлмас. Шу боис парчани айнан келтирдик: “...сўнгралар йигитлик ҳавасидин ва нафс тақозосидинким чоғирга майл пайдо бўлди, таклиф қилур киши йўқ эди, балки чоғирга майлимни билур киши йўқ эди. Кўнглум агарчи мойил эди, мундоқ қилмаган амрни ўзлук била қилмоқ мушкил эди” (Б.144).

Мумтоз адабиётимиз намуналари воситасида юксак маънавий фазилатларни бугунги ёш авлодга етказиш борасида кўп гапирамиз. Бобурнинг юқорида келтирган парчадаги андишаси темурийзодалар ахлоқи, инсоний кадр-қимматга эҳтиром, атрофдагилар фикр-мулоҳазаси билан ҳисоблашишлар, жамият қонун-қоидалари барча учун, жумладан, подшоҳ Бобур учун ҳам бирдек амал қилишининг ёрқин далили эмасми?! Бобур майга қанчалик майл сезмасин, ёши катталар ва даврадошларнинг хоҳиши-истаги бўлмагани боис ўзини тияди, иродасини ишга солади, ичмайди. Айна хислат бугунги ёшлар учун, уларнинг май ва бошқа сархуш этувчи моддаларни истеъмол қилишдан тийилишларида бир ибрат, маънавий сабоқ ва-зифасини ўташи мумкин.

Чоғир базми тасвири давомида Бобур барибир май ичишга жазм этганини, бунга руҳан ҳозирлиги, базм муҳити, давр аҳли кайфияти ҳам шунга мувофиқлигини ёзади: “Хотирга кечтиким, чун мунча таклиф қиладурлар, яна Ҳирийдек ораста шаҳрига келиб туриббизким, жамиъ айш-ишрат асбоб ва олоти мукамал ва муҳайё ва бори такалуф ва танаъум ашё ва адавоти омода ва пайдо, ҳоло ичмасам қачон ичармен деб ичмакка азм қилдим ва бу водийни тай қилмоқни жазм қилдим” (Б.144).

Бобур майхўрлик жараёнидаги руҳий ҳолатини дастлабки босқичдан охиригача усталик билан тасвирлайди, воқеа ривожига аха-

мият беради – бошланиши, ривожи, ечими ва ниҳоясини аниқ кузатади. Бу мураккаб руҳий ҳолат натижасида, таъкидлаганимиздек, шарқона тарбия, тавозе устун келади ва Бобур бу мажлисда ҳам чоғир ичмасликка аҳд қилади. Бунга оддий инсоний эҳтиром туйғуси сабаб бўлади. Ҳусайн Бойқаронинг катта ўғли Бадиуззамон Мирзо уйида бу ўтиришдан олдин меҳмон бўлган Бобур мезбон кўлидан шароб ичмаган (эҳтимол, унда Музаффар Мирзо мажлисидагидек катта кўтаринкилик, ичишга интиқлик бўлмагандир). Шу боис, кўп ўтмай унинг укаси Музаффар Мирзо уйида биринчи марта шароб ичиш, Бобур назарида, катта шаҳзодага нисбатан ҳурматсизлик билан тенг. Бу нозик психологик жараён тасвирида Бобурнинг ўта сезгирлиги, ўз истак-хоҳиши, нафсини қурбон қилиб бўлса-да, темурийлар хонадони назокатига, аниқроғи, инсоний ахлоқига зиён етказмасликка интилаганини кўрамиз. Ниҳоят, “Бобурнома” муаллифининг ҳикоя санъати, воқеа хулосасини тасвир сўнгида бериб, ўқувчини ҳаяжонга солиши ва мантиқий яқунлаш маҳоратини ҳам кузатиш мумкин: *“Вале хотирга кечтиким, Бадиъуззамон мирзо огадур, анинг илигидин ва анинг уйида ичмай, инисининг илигидин ва инисининг уйида ичсам, хотирига нима келгай деб, бу тараддудимни айттим. Бу узрумни маъқул деб, бу суҳбатта чоғир таклифи қилмадилар...”* (Б.144).

Бобурнинг Ҳумоюнга ёзган мактубида Ҳиндистондан борган аскарлар беклар учун жой тайёрлашни, бу масала давлат сиёсати эканини (*“Ҳиндистондин борган черик тор ерда танқислик ҳам тортарлар, вилоят ҳам хароб бўлур”*) уқтириб, ўзи шароб ичишдан тавба қилганини, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг “Волидиййа” асарини туркий тилга таржима қилгандан сўнг бу тавбага астойдил амал қилганини билдиради. Бу сатрларда шоҳ Бобур умрининг анча вақтини чоғир базмларига беҳуда сарф этгани, май давлат бошқариш ишида катта тўсиқ эканини Ҳумоюнга насиҳат тариқасида етказмоқда.

“Бобурнома”даги маълумотларга диққат билан назар солсак, адибнинг охириги икки йиллик ҳаёти ўтган дамларининг сарҳисоби сифатида бошқа йиллар воқеалари баёнида аниқ фаркланиб туради. Унда ёшлиқда ўтказилган беҳуда дамлардан ачиниш, ҳаёт тажрибаларини фарзандлар шуурига етказиш, ўзи қилган хатоликлари, инобатга олмаган муҳим юмушларидан ўғиллари хулоса чиқаришига

даъват бор. Бобур бундай кайфиятини биз ғазал ва назм дафтаридаги сатрларида ҳам кўрамиз:

*Масту беҳудлуқ била умрунгни ўткардинг, дариг,
Эй кўнгул, мундин бери бўл бир нима ҳушёрроқ.*

*Ғафлат уйқусидин уйгон, гар тилар бўлсанг мурод,
Ким етар мақсадга ҳар ким бўлса ул бедорроқ...*

*Келмас ўхшар заҳматинг ислоҳга, Бобур, магар
Ҳар давоким қилдилар, бўлдунг дағи беморроқ.*

Макгубнинг кейинги сатрларида Бобурнинг яна бир буюк фазилати – моҳир мураббийлиги кўзга ташланади. У ўғли Ҳумоюнга май истеъмол қилишни буткул тарк этишни уқтирмайди. Бунга аста-секинлик билан етишиш ҳам мумкинлигини билдиради. Эҳтимол, бунда Бобур ўзининг қанчалик руҳий олишувлар, бир неча тавбалардан сўнг шароб истеъмол қилишдан тийилганини эслаган бўлса ажаб эмас. Бу Бобурнинг ота сифатидаги юксак руҳшунослиги, фарзанд тарбиясида ҳар бир нозик жиҳатни инобатга олгани, ўта мулоҳазакорлигидан дарак беради.

Вақти-соати келиб Бобур ичкиликни тарк этаркан, “*Душанба куни, жумодиул аввал ойининг йигирма учида сайр қила отландим. Сайр асносида хотиримга еттиким, ҳамиша тавба дағдағаси хотиримда бор эди, бу номамашруъ амр иртиқобидин алладавом кўнглимда губор эди, дедимким эй нафс:*

*Чанд боши зи маосй мазакаш,
Тавба ҳам бемаза нест бичаш” (Б.221).*

Мазмуни: Қачонгача гуноҳ ишлардан завқ оласан,
Тавба ҳам бемаза эмас, ундан ҳам тотиб кўр.

Аллоҳнинг инояти билан Бобур май ичишни ташлайди. Ўша куни беклар, хос амалдорлардан, аскар ва аскар бўлмаганлардан уч юзга яқин киши май ичишни ташлаб қасам ичдилар. Улуғ подшоҳ бир зарарли одатдан фориғ бўлди.

III боб. ДАРД, ТАБОБАТ ВА ЎЛИМ

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ҳаётга бўлган юксак муҳаббати билан одаму оламдан яхшилик ва гўзалликни кўзлаб яшаган. У қисқа умр кўрган бўлса-да, ҳаёт завқи билан яшаш, унинг гўзаллигидан баҳраманд бўлиш, табиатнинг сўлим гўшаларида сайр этиб кўнгил ёзиш дамларини бошидан кечирганлигини ҳам кўрамиз. Она юртидан узоқдаги дамларда бошидан ўтказган касалликларга мардонавор чидаб, касалликка берилиб қолмай, Яратганга ихлос билан табобат давосига бўйсуниб яшайди. Аммо ҳар хил касалликларга бир неча табибларнинг даволарини мунтазам бажаришига қарамай, касалликлар асоратлари, Ҳиндистон иқлимининг оғирлиги, атрофдагиларнинг хоинлиги, заҳарланиши, ўз юртига бўлган соғинчи Бобур Мирзо умрининг қисқаришига сабаб бўлади. Шунинг учунми вужуди дардга тўлган бир пайтда:

*Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдим,
Хаста кўнглум чекмаган дарду балоси қолдим, –*

деган бўлса ажаб эмас.

Дунёда Бобурдек подшоҳ йўқки, ўлимни тан олиб, аввалдан ўз ўрнига тахт ворисини сайлаган. У душманларини, қариндош-уруғларини, оила-аъзолари ва фарзандларини йиғиб, айтадиган васиятларини айта олган, рози-ризолик қила олган олампаноҳдир.

Бобур Мирзонинг бошидан ўтказган касалликлари ўша давр табобатининг ташхиси, давоси ҳамда ҳозирги замон ташхиси, давоси ўзига хос тарихга эга. Ҳар бир касалликларга хулосалар, асосий касаллиги, ҳамроҳ касалликлари ва уларнинг асоратлари унинг соғлигига доимий суратда зарар келтирган. Заҳарлангандаги заҳар номини аниқлаш, Ҳумоюннинг оғир бетоб бўлиб қолганида уч бора боши атрофида айланиб беҳуш бўлган ҳолати ҳам тиббий хулосага муҳтож. Албатта, 47 ёшида касалликдан вафот этиш жараёнини ёрқинлаштиришга ҳаракат қилмоқ лозим.

3.1. “Бу навбат ёмон беҳузур бўлдум”

Азалдан тарихда давлат бошлиғининг саломатлиги нафақат шу давлат фуқаролари, балки хорижий давлатлар дипломатик доиралари, жаҳон оммасининг диққат марказида турган масалалардан бири бўлиб келган. Ана шу мавзу атрофида қанчадан-қанча фитна, ифво ва хиёнатлар ҳам уюштирилганки, уларнинг ҳар бири ҳукмдорнинг ҳокимият давридаги тарихи деб ҳисоблаш ҳам мумкин. Лекин буюк салоҳият ва заковат соҳиби бўлган давлат раҳбарининг саломатлиги қай даражада бўлмасин, у ҳақда қандай уйдирмалар тўқилмасин, барибир у ўз вазифасини қатъият билан адо этаверган, ҳар қандай миш-миш ва уйдирмаларга ўзининг амалий ишлари билан жавоб берган. Бунинг ёрқин тасдиғини Амир Темур, Александр Македонский, Бонапарт Наполеон, Уинстон Черчилл, Франклин Рузвельт каби дунёга машҳур давлат арбоблари мисолида кўриш мумкин. Бундай қисматдан, ҳамиша бўлмаса-да, Бобур подшоҳ ҳам четда қолмаган.

Ёш шаҳзодада биринчи хасталик аломатлари 14-15 ёшлик даврида содир бўлган. Бу пайтда Бобур Самарқандга келиб, дастлабки зафарни кучади ва юз кун давомида бу шаҳарга ҳукмронлик қилади. Бироқ унинг ўша даврдаги пойтахти Андижондан ғанимлари бирин-кетин ҳокимиятни эгаллашга уринаётганлиги, шаҳар қамалда қолганлиги ҳақида ташвишли хабарлар келади: *“Муҳосара муддатида менинг волидаларимдин ва Хожя Қозидин муттасил бу мазмун била хатлар келур эрдиким, бизларни мундоқ муҳосара қилибтурлар. Агар келиб фарёдимизга етмасангиз иш вубол бўлгусидур”* (Б.63).

Бобур икки ўт орасида қолади. Биринчидан, не машаққатлар билан азалий орзуи бўлмиш Самарқандни эгаллади. Энди мақсадга эришдим деганда яна шаҳарни ташлаб, Андижон ҳимоясига кетиши керак. У ҳали ёш, Андижондан катта ёшлик яқинлари ва устозлари (*“...Онамнинг онаси Эсан Давлатбегим бўлғай, яна устод ва пиримдинким Хожя Мавлонойи Қози бўлғай, бу навъ хатлар келиб, мундоқ эҳтимом била тилағайлар, не кўнгул била киши турғай”* (Б.63)) маслаҳатига кўра, Андижонга отланиши лозим эди. Шу фурсатда Бобурни қажнатқич касаллик ўз домига олади. Мана шу тасвир: *“Ул фурсатта бир мартаба беҳузур бўлуб, яхши бўлуб эрдим*

(демак, бу қаттиқ касалликдан олдин ҳам Бобур енгилроқ иситмага учраган). *Нақоҳат айёмини (парҳез муддатини, демоқчи) ўбдон риюят қила олмадим, узулдум. Бу навбат ёмон беҳузур бўлдум. Андоққим, тўрт кунгача тилим тутулди, оғзимга пахта била сув томизурлар эди. Менинг била қолгон бек ва бекот ва йигит-яланг менинг тирилмагимдин маъюс бўлуб, ҳар ким ўз фикрида бўлдилар. Ушмундоқ маҳалда Узун Ҳасаннинг навкариниким, элчиликка келиб, паришон сўзлар келтуруб эди, беклар раъйда галат қилиб мени кўрсатиб руҳсат бердилар. Тўрт-беш кундин сўнг ул ҳолдин бир нима яхшироқ бўлдум. Вале тилимда калолат қолди. Неча кундин сўнг ўз ҳолимга келди*” (Б.63).

Бобурнинг юқорида келтирилган сўзларида давлат аҳамиятига молик катта масалалар ўз аксини топган. Матнда Бобурнинг отаси Умар Шайх даврида нуфузли беклар қаторига кирган Узун Ҳасан номи келтирилган. Андижондан Самарқандга Бобур ҳузурига юборилган элчи шу Узун Ҳасаннинг навкари бўлган. Матндан маълум бўлишича, у жосус сифатида келган бўлиб, Бобурнинг хасталиги хабарини Андижонга жуда бўрттириб етказган. Узун Ҳасан гарчи Бобурнинг беки бўлса ҳам, доимо уни тахтдан ағдариш, Андижонни Аҳмад Танбалга топшириш, шу тариқа каттароқ мансабга эга бўлишга интилан шахс”. “Бобурнома”да муаллифнинг бу кимса ҳақидаги жуда танқидий баҳоларини кўрамыз: “*Бу фитналарни анғиз қилгучи, мундин қочиб борганларни ёмонлиққа тез қилгучи худ Узун Ҳасан ҳаромнамак экандур*” (Б.62).

Бобур ҳеч нарсадан беҳабар Самарқанддан Андижонга етиб борар экан, катта хиёнат устидан чиқади. Узун Ҳасанга қўшилиб ўзининг тоғаси Али Дўст Бобурнинг душманлари қаторига ўтади. Бобур ёш бўлса-да, атрофидагиларнинг хатолиги боис бу фитналар вужудга келганлигини қайд этади, яъни соқчилар Бобурнинг ҳушдан кетиши билан овора бўлиб, унинг ҳузурига Узун Ҳасаннинг элчиси кирганлигини назардан қочирадilar. Элчи Бобурнинг касаллигини кўриб, “шоҳ ўлаётган эди“ деган маъно билан етказиб, шундай фитна-фасод кўзғалишига сабаб бўлади: “*Ўшул кун Андижондин бир киши бу хабарни келтурдиким, етти кун мундин бурун, ўшул шанбаким, биз Самарқандтин чиқибтурбиз, ўшул шанба Али Дўст тағойи Андижон қалъасини муҳолифларга берибтур. Тафсили будурким, Узун Ҳасаннинг навкариниким, менинг беҳузурлуғумда ман-*

га кўрсатиб ижозат бердилар, мухолифлар Андижон кўргонини қабагонда бориб дебтурким, подшоҳнинг тили тутулуб эди, оғзига нахта била сув томизадурлар деди. Ушбу таъриф қилгон йўсунлуқ бориб, Али Дўстнинг қошида онт ичиб айтибдур. Жакан дарво-засида Али Дўст эди. Бу сўздин бепой бўлуб, мухолифларни илғаб, аҳд шарт қилиб, қалъани берди. Захирадин ва урушур кишидин кўргонда ҳеч камлик йўқ эди. Ғояташ ул мунофиқи намакҳаром мардакнинг номардлиги эди” (Б.63).

Ушбу матндан маълум бўлишича, Андижон кўргонининг ғанимларга топширилишига фақат унинг касаллиги ҳақида тарқатилган уйдирма сабаб бўлганлигини таъкидламоқда. Аслида “захирадин ва урушур кишидин кўргонда ҳеч камлик” бўлмаганлигини таъкидлаган Бобур Андижонга келиб, ўзининг содиқ тарафдорлари билан қалъани эгаллайди, “намакҳаром” бек ва қариндошларининг юзини шувут қилади.

1498 йилнинг охирларида Бобурни яна иситма касаллиги қийнайди. Лекин Бобур ҳар галгидек муҳорабалар билан банд, беморлигига эътибор бермай, йўлини давом эттиради: “Зоминга етган фурсатта иситтим. Бовужуди иситма Зоминдин отланиб илгор қилиб, тоғ йўли била ўтуб, Работи Хожанинг устига келдимким, гофиллиқта шоту қўюб чиқиб, Работи Хожса кўргониниким, Шовдор туманининг доруганишини улдур, олилғай” (Б.66).

Кўриб турганимиздек, қаттиқ касал эканида ҳам мақсад сари интилиши, салтанат ва мулкгирликка қарамасдан, Бобурнинг мустаҳкам иродаси, ҳар қандай ҳолатда ҳам иштиёқи уни доимо ҳаракатга бошлайди, қийинчиликларни матонат билан енгиб ўтишга даъват этади. Бизнинг фикримизни “Бобурнома”даги бу парча янада қувватлайди: “Бовужуди иситма ўн уч – ўн тўрт йигоч йўлни суубат ва машаққат била қатъ қилдим”.

Бобур шахсиятини бугунги ўқувчи шоҳ, саркарда, шоир, носир сифатида юксак тасаввур этади. Аммо “Бобурнома” саҳифаларида биз бу шахснинг оддий инсонлиги, дўстлар даврасида ҳазил-мутойибага мойил, табиат гўзаллигидан завқланган, унинг бетакрорлигига мафтун бўлган шахс сифатида ҳам кўрамыз. Кунлардан бирида у ҳарбий юришлардан отда қайтаётиб беклари Қанбар Али ва Қосимбек билан ўзаро пойга баҳси ўтказди. Шубҳасиз, бунда рақибнинг орқадан от чоптириб келишидан огоҳ бўлиш, нима бўлса

ҳам ғолиб чиқиш кайфияти кишида ҳукмронлик қилади. Шунда от устида ўтирган Бобур йиқилиб тўсатдан шикастланади. Бунда мия чайқалиши бўлиб ўтади. Бу масалага яна қайтишимизни инобатга олиб, матн мазмунига муурожаат этамиз: *“Йўлда борурда Қанбар Али ва Қосимбек била от тортиштук. Менинг отим ўтти. Анинг отининг қолганини боқар хаёл қилиб қайрилдим. Танг бўшаб экандур, эгар эврлди. Бошим била ерга йиқилдим, агарчи ўшул замон кўпуб отландим, вале ақлим охишомғача қарорига келмади. Бу оламда ўтган вақоийъ туш ва хаёлдек кўзумга ва кўнглумга кўрунур ва кечар эди”* (Б.86).

Шу бетобликдан кейин биз 1505-1506 йиллар воқеалари тасвиригача Бобурни касаллик ҳолатида кўрамиз. Назаримизда, ўша даврда безгак касаллиги ва унинг оқибатида содир бўлган қаттиқ иситма кўпчилигининг ёстиғини қуритганга ўхшайди. Оддий халқ у ёқда турсин, ҳатто темурийзодаларнинг кўпчилиги шу касаллик билан оғриб, вафот этганлигини ҳам биз “Бобурнома”дан билиб оламиз. Айни касалликка Бобур бу дафъа Афғонистонда, Кобул шаҳрида қаттиқ чалиниб қолади. Бу Кобулда содир бўлган даҳшатли зилзила арафасида юз беради. Ҳатто бутунги кунда ҳам Афғонистонда безгак касаллиги энг хавfli хасталик бўлиб, кўплаб Кишиларнинг умрига зомин бўлганлигини биламиз: *“...мен иситтим, ажаб тавр беҳузурлуқ эди. Мени ҳар неча саъй қилиб уйготсалар, яна ўшал замон кўзум уйқуға борур эди. Тўрт-беш кундин сўнг филжумла яхишироқ бўлдум”*.

Ана шу хасталикдан сўнг Бобур яна бир азиятга дучор бўлади. Бу сафар унга биқин санчиғи ташвиш келтиради. Бу касаллик кишининг асаб толалари ва мушакларининг шамоллаши боис юзага келиб, маълум муддатда тузалса ҳам, бу сафар унинг қирқ кунга чўзилиши Бобурни анча азият чекишига сабаб бўлган: *“Ҳазора юришидин ёниб, Нижровдин мол олур маслаҳатиға Бороннинг оёғи Ойтуғди навохисига келдук. Жаҳонгир мирзо Ғазнидин Ойтуғди навохисида эканда мулозаматқа келди, бу аснода рамазон ойининг ўн учида манга саъб қуёнг ташвиши бўлди, андоқким қирқ кунгача мени бу ёндинул ёнга киши эвурур эди”* (Б.127).

Бобурни жуда қийнаган бу касаллик қирқ кун давом этса ҳам, яна анчагина унга ором бермаган, бошқа аломатларни кўзғаб, кўп ташвиш орттирган. Ҳатто подшоҳнинг ҳолати шу даражагача бориб

етганки, мулозимлари уни махсус бир мосламага солиб, бир манзилдан иккинчисига етказганлар. Бобурнинг бу касалликдан азиятлари тутамасдан юзига чипқон чиқадики, ундан сихат топиши учун жарроҳлик амалиёти ҳам ўтказилган: *“Қуёнғ ташвиши жиҳатидин миҳафадек нима ясаб, Борон ёқасидан шаҳргача мени кўтариб, Бўстонсарога келтурдиларким, ўшул қиш-ўқ бир неча кун Бўстонсарода ўлтурдум, бу беҳузурлиқ ҳануз яхши бўлмайдур эдиким, ўнг юзумга добғули чиқти, ништар солдилар, бу мараз учун мусҳил ҳам ичтим. Сихат топиб, Чорбоқга чиқтим”* (Б.127).

Бобур 1510 йили навбатдаги касалликка чалинди ва бу хасталик сурункали тус олади. Ҳар ҳолда, бу галги хасталиги давлатчилик ишларидаги анча мураккаб ва серташвиш даврга тўғри келган. Бу сафар табибларнинг тинимсиз ҳаракати, берган дори-дармони ҳам кор қилмайди. У ўзининг ҳолатини англаб экан, имкон қадар касалликка тан бермасликка, иродасини ишга солиб дарддан фориғ бўлишга интилади. Шоҳона маросимлар, шароб базмларига кўниккан Бобур май ичишдан воз кечишга, табиблар маслаҳатига қулоқ солиб розилик билдирар экан, ҳатто суҳбатдошларига *“Келинг, менинг қошимда ичинглар, мен замоне тафарруж қилай, ҳушёрлар била мастларнинг ихтилот ва омизиши нечук бўлурин билай”*, деб мутойибанамо тарзда мурожаат этади.

“Бобурнома”да муаллифнинг бу ҳолати қуйидагича тасвирланган: *“Одина кун, ойнинг йигирма тўққузиди баданимда иситма ҳарорати зоҳир бўлди. Фасд қилдим. Кун олуш, гоҳи икки кун оша, гоҳи уч кун оша иситур эдим. Ҳар иситқонда гарқи арақ бўлмагунча иситма қўймас эди. Ўн-ўн икки кундин кейин Мулло Ҳожаги мамзуж чоғирни наргис била берди, бир-икки қатла ичдим. Фойда ҳам қилмади”* (Б.173).

Бу борада Бобур кундалик ишлар билан машғул бўлар, салтанатига келган-кетганларни қабул қилар эди. Аммо касалликнинг асорати унга қаттиқ азоб берарди, шу боис ҳар кун дори ичар, соғлигини тиклашга ҳаракат қилар эди: *“Чаҳоршанба кун ойнинг учиди жуллоб ичтим. Яна икки кун жуллоб ичтим. Шанба кун, ойнинг олтисиди доруйи кор ичтим”* (Б.173).

“Бобурнома”нинг бир неча йиллик воқеалари узилганлиги боис бу даврда Бобурнинг саломатлигига оид маълумотларга эга эмасмиз. 1525 йил воқеалари тасвири бошланар экан, дастлабки саҳи-

фаларидаёқ Бобурнинг яна безгак касали ташвиш солганини кўра-миз. Шубҳа йўқки, бу касаллик 1510-1524 йиллар давомида ҳам Бобурга “ҳамроҳлик” қилган. Дастлаб безгак унчалик қаттиқ хуруж қилмаган (*“Одина кунни ойнинг секкизида Гандамакка тушганда манга тунд резандалиқ бўлди. Биҳамдиллоҳ осонлиқ била ўтти”*).

Бироқ Бобурнинг хурсандчилиги узоққа чўзилмайди. Бир неча кун ўтгандан кейин у яна қаттиқ ўпка шамоллашига дучор бўлади. Энди бу дард аввалгиларидан қаттиқроқ, хавфлироқ, қон тупуриш билан давом этар эди: *“Бир-икки кундин сўнг Бигромда тушганда резандалиқ бўлуб иситтим. Бу резандалиқ сурфага мунжар бўлди. Ҳар йўталганда қон тупурур эдим, аксар иситма бўлди, билдим-ким, бу иситма қондиндур ва бу ташвишни қилгандин”* (Б.185).

Шундан сўнг Бобур Куръони каримдан бир парчани зикр этади. Лекин ўзининг ички оламини назмда тўлиқ баён эта олмаганлиги боис насрга мурожаат этади. Агарчи бу мисралар Бобурнинг энди ҳазил-мутойиба йўсинида шеър айтмайман деб, яна шу мавзуга оид сатрлар битганлигига ишора бўлса-да, унинг касалликдан чеккан азоби, юрак-бағри қонга тўлгани шоир Бобурнинг бу аҳди унчалик муҳимлик касб этмаганлигини ҳам билдиради:

*Не қилайин сенинг била, эй тил,
Жиҳатингдин менинг ичим қондур,*

*Неча яхши десанг бу ҳазл ила шеър
Бириси фаҳшу бири ёлгондур,*

*Гар десанг куймайин бу журм била,
Жилавингни бу арсадин ёндур.*

Ана шу бетобликдан кейин Бобурнинг хасталиги яна кўзғайди, бу сафар унинг ҳар йўталганида қон тупуриши касаллигининг жиддийлигидан гувоҳлик беради: *“Оқшоми резандалиқ бўлуб, иситтим, бу резандалиқ йўталга тортти, ҳар йўталганда қон тупурур эдим, хейли таваҳҳум бўлди, алҳамдулиллоҳ, икки-уч кундин сўнг бартараф бўлди”* (Б.185-186).

1528 йил. Бобурнинг вафотидан икки йил олдин яна ўша мудҳиш безгак касали хуруж этади. Эндиги касалликлар Бобурни анча-

гина толиқтирган, унинг устига давлат бошқарувидаги ҳисобсиз ташвишлари, она юрти Мовароуннахр соғинчи, молу дунёга, бойликка ўч фарзандларини инсофга чақириш учун нома, васиятлар ёзаётган пайтга тўғри келади. Шунинг учун бу касаллик тасвирларида аввалгиларидан фарқли ўлароқ саломатликдан нолиш, дард қистовидан руҳият азоби, истеъмол қилинган дориларнинг қор қилаётганлиги, хуллас, маълум маънодаги руҳий тушқинлик кайфияти унинг фикри ва вужудини қамраб олади. Бу кайфият шоирнинг бир неча рубоийларида ҳам ўз аксини топган: *“Якшанба куни, муҳаррам ойининг ўн олтисида иситтим, титрадим, навбат-навбат бўлди. Йигирма беш-йигирма олти кунга тортти. Доруйи қор ичтим. Охир басит ярашти, уйқусизлиг ва ташналигдин бисёр ташвиш торттим”*.

Ана шу касалликдан кейин Бобурнинг хасталиги кучая боради. Лекин шунга қарамасдан, Бобур салтанат ишларини давом эттирар эди. Қуйидаги мисолда биз унинг давлатчилик ишларига нақадар шўнғиб кетганлигини, ўзини аямай ишлаганини кўрамиз. Бу сафар Бобурга қулоқ оғриғи анча азият беради ва бу хасталикдан халос бўлиш учун зарур чораларни қилади, аммо даволаниши учун берилган тарёқнинг кайфи, хумори уни баттар ташвишга солади. Шунга қарамасдан, у ҳинд рожалари иморатларини *“тамом юруб, сайр қилдим”* дейдики, унинг дардга чидамлилиги, азми қатъийлиги, подшоҳлик вазифасини нечоғли масъулият билан адо этганлигидан далолат беради: *“Ушбу кеча қулогимнинг ташвиши жиҳатидин ва моҳтоб ҳам боис эди, афюн ихтиёр қилдим. Тонгласи афюн хумори бисёр ташвиш берди. Хейли қай қилдим. Бовужуди хумор Ман Сингнинг ва Бикрамажитнинг иморатларини тамом юруб, сайр қилдим”* (Б.238).

1528 йилда Бобур яна бетоб бўлади. Бунинг ўзига хос тарихи бор. Бобур ёзади: *“Одина куни, ойнинг йигирма учида ҳарорате баданимда зоҳир бўлди. Андоққим, жумъа намозини масжидта ташвиш била ўтадим, намози пешин эҳтиётини қилиб, китобхонада бир замондин сўнг машаққат била ўтадим. Индини, якшанба куни иситиб, озроқ титрадим”* (Б.241-242).

Бобурнинг мазкур касаллиги ҳақида тарихчи ва адабиётшунос олимлар анчагина фикр билдиришган. Масала шундаки, Бобурнинг ўз даврининг етук файласуфи, нақшбандийлик тариқатининг пеш-

воси, нафақат ўзининг, балки отаси Умар Шайхнинг ҳам пири комили бўлган Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорга юксак эътиқод ва эҳтироми бор эди. Хожа Аҳрор Валийнинг буюклиги, каромат соҳиби сифатида замондош алломаларгина эмас, давлат арбоблари орасида ҳам юксак мартабага эга эканлигини яхши билар эди. Бу мўътабар зотга астойдил ихлос қилган киши касалликдан албатта фориг бўлиши ҳақида кўп-кўп ривоятлар эшитган эди. Шу боис дарддан азият чекиб келаётган Бобур “*..Хожа Убайдуллоҳнинг “Волидийя” рисоласини назм қилмоқ хотиримга кечти*”, – дейди ва ушбу рисола туркий тилга таржима қилишга киришади. Мазкур рисоланинг адабий-бадий жиҳати бизнинг таҳлилимиз мавзуи эмаслигини инобатга олиб, таржима жараёнида бу асарнинг Бобурнинг соғлиғига қандай таъсир этгани ҳақида фикр юритайлик. Энг аввало, бунда Бобурда аниқ рухий-психологик даволаниш жараёни вужудга келади. Хожа Аҳрор ҳазратларининг пок руҳларига ихлос билан эътимод қилган Бобур, аввало, Аллоҳдан, кейин пири комилликдан дардига шифо тилайди. Бунга асосий сабаб унингча “*...кўнглумга кечурдумким, агар бу манзум ул ҳазратнинг мақбули бўлур, худ нечукким, соҳиби “Қасидаи Бурда”нинг қасидаси мақбул тушуб, ўзи афлаж маразидин халос бўлди, мен доғи бу оризадин қутулуб, назимнинг қабулига далиле бўлгусидур*” (Б.242).

Дарҳақиқат, Бобур бир кунда “Волидийя” қасидасидан 52 байт таржима қилади. Ушбу мўъжазгина рисоланинг таржимаси тугаб-туганмай, узоқ муддат давом этган юқоридаги касалликдан бутунлай фориг бўлиб, ўрнидан туриб кетади.

Бобур ўзини турли миллат ва элат вакиллари бўлган табибларига даволатар экан, оддий бемор сифатида улар билан муомалада бўлади, уларнинг даволаш усулларида баҳраманд бўлибгина қолмай, табобат бобида кўрган ҳар бир янгиликни китобида зикр этишга, унга илмий баҳо беришга интилади. Шунинг ўзи ҳам уни барча илмларни ўрганишга юксак ҳаваси борлигидан яна бир карра далолат беради. Биргина мисол келтирамиз. Муҳораба давомида Бобур Чунар кўрғонининг атрофида баданига яра тошади (яъни, чечак касаллигига чалинади). Шунда бир маҳаллий табибнинг даволаш усули Бобурнинг эътиборини тортади. Чиндан ҳам бу табибнинг чакқон ҳаракати, кишини ҳайратга соладиган усул билан Бобурнинг ярасини қисқа муддатда даволаб, оёққа турғизгани подшоҳ

Бобурни лол қолдиради. “Бобурнома”да келтирилган бу мисол эса тарихимиздаги табобат тажрибасининг юксаклигидан ҳам далолат беради: *“Бу юртта бир румий Румда эмди пайдо бўлгон муолажани қилди. Мурчни сафол қазонда қайнатти, жароҳатни анинг иссиқ бухорига туттум. Бухори камроқ бўла иссиқ суви била юдум, икки соати нужумийгача даранг бўлди”* (Б.252).

Маълумки, Бобурнинг соғлигига жиддий путур етказган воқеалардан бири Ҳиндистонни забт этганидан сўнг юз беради. Бобур билан бўлган жангда мағлубиятга учраган, кейин муҳораба майдонида вафот этган Ҳинд подшоҳи Иброҳим Лўдийнинг онаси малика Байда Бобурга захар беришга эришади. Бу воқеа жуда кўп марта тарихчилар томонидан тилга олинганлиги, бадий адабиётда, видеофильмларда кўрсатилганлиги боис унинг тафсилотидан ўзимизни тиямиз. Хуллас, Иброҳим Лўдийнинг вафотидан сўнг Бобур олийжаноблик кўрсатиб, малика Байдага ўзининг саройидан ҳашаматли жой ажратиб, унинг муносиб шароитда яшашига имкон беради. Байда фарзанди доғини унутолмайди ва ошпазлар орқали Бобурнинг таомига узоқ вақт давомида таъсир этадиган захар кўшиб, унинг тановул қилишига эришади. Ушбу ҳодисани батафсил тасвирлаб, унинг барча деталарини асарида келтирар экан, Бобур бу ҳодиса унга нақадар таъсир этгани, Аллоҳ уни ногаҳоний ўлимдан асрагани, зийракликни бой берган хизматчилари боис шу аҳволга тушганлигини маломат билан баён этади: *“Ош тортарда бизнинг бедавлат бакавуллар гофил бўлурлар. Чини устига юпқа нонни солур ва нон устига ул когаздаги захрнинг озроқ ярмини сепар, захрнинг устига ёғлиқ қалияни солур. Агар қалия устига сепса эди, ё қазонга солса эди, ёмон эди. Даст-поча бўлуб, захрнинг улуг ярмини ўчоққа ташлар”* (Б.217).

Ушбу таомдан тановул қилган Бобур ёмон аҳволга тушади. Унинг “Бобурнома”да келтирган сатрларидан қандай кучли азоб чекканлиги, руҳиятида хасталик из қолдирганлигини сезиш кийин эмас: *“Дастурхон устида икки-уч марта кўнглум барҳам уруб, қусаёзим. Охир кўрдумким, бўлмас, қўптум. Обхонага боргунча йўлда яна бир навбат қусаёзим. Обхонага бориб, қалин қустим. Ҳаргиз ошдин сўнг қусмас эдим, балки ичганда ҳам қусмас эдим”* (Б.217).

Бобур шундан сўнг жуда қаттиқ азобда қолади, атрофдагилар уни даволашга киришади. Хуллас, бир оз ўзига келиб дейди:

“Тенгри манга бошдин жон берди. Ул дунёдин келадурмен, онадин эмди туздум. Мен хаста ўлуб эрдим, тирилдим. Жон қадрини, биллоҳ, эмди билдим” (Б.217).

Шундан сўнг Бобур бу мудҳиш ҳодиса сабабчиларининг барчаларига тегишли жазо беради, аммо бу заҳар терлама, безгак, ва сурункали шамоллашлар каби касалликлардан кўпдан буён азоб тортиб келаётган Бобурнинг тинка-мадорини қурита бошлайди ва секинлик билан унинг бошини ёстикқа етказди.

Бобурнинг вафотидан сал олдинроқ тўнғич ўғли Ҳумоюн Мирзо қаттиқ бетоб бўлади. Уни Ҳиндистоннинг Санбал деган жойидан кемада ва қуруқлик йўллари билан отасининг олдига – Аграга олиб келадилар. Бобур бу ўғлини ҳамма фарзандларидан кўра яхши кўрар, уни асраб-авайлаб, меҳрибонлик кўрсатиб, укалари билан ахил яшашни, уларга бош бўлишни доимо уқтирар эди. Ҳумоюннинг тўсатдан оғир касал бўлиши Бобурни эсанкиратиб кўяди. “Бобурнома”да унинг руҳий ҳолати, бемор фарзандининг атрофида гирдикапалак бўлиши, унинг сиҳат топиши учун нархи бутун дунёнинг уч кунлик хирожига тенг бўлган Кўҳинурдек олмос ҳам камлик қилишини билдириб, ўғлининг соғлиғи йўлида ўз ҳаётини садақа қилганлиги ҳақида батафсил зикр этилган. Бу ҳолатни Гулбаданбегим “Ҳумоюннома” асарида қуйидагича ихчам ва аниқ баён этган: “У киши касал ётган вақтда подшоҳ ҳазратлари ҳазрат Муртоз Али мазорига борувчи кишини кўришни истадилар. У борувчини чоршанба кундан бери сақлар эди. Ўзлари изтироб ва бетокатлик билан сешанба куни кузатдилар. Ҳаво ниҳоятда иссик эди. Дил-жигарлар куяр эди. Ўша борувчидан, Худоё, агар жон ўрнига жон бериш мумкин бўлса, менки Бобурман, умри жонимни Ҳумоюнга бағишлайман, деб дуо қилишни сўрадилар. Шу куннинг ўзидаёқ жаннатмакон Ҳазратнинг (яъни Бобурнинг) тоблари қочиб қолди. Ҳумоюн подшоҳ эса ўз бошларидан сув қуйиб, ташқарига чиқдилар ва кўргани келганларни қабул қилдилар. Подшоҳ бобомни касалликлари туфайли ичкарига олиб кирдилар. Яқин икки-уч ой касал бўлиб, ётиб қолдилар”.

Шундан кейин, Бобур ўзини ўнглаб ололмади. Кунлар ўтган сари унинг соғлиғи ёмонлашар, фарзандларидан, набираларидан ризолик тилаш билан бирга, уларни турмушга бериш, уйлантириш масалаларини ҳам васият қилади. Гулбаданбегимнинг юқоридаги

китобида Бобурнинг сўнги дамлари жуда дардли баёнини топган. Бунда Гулбаданбегим Бобурнинг умр карвони поёнига етгани ҳақида сўз юритиб, буни Иброҳим Лўдийнинг онаси берган захар натижаси деб билади. Бобур жисмонан жуда бақувват шахс бўлган. Ёшлигида Аҳси қалъаси деворида икки кишини қўлтиқлаб югургани ҳақида тарихда баён этилган. Ўзининг ёзишича, у бир неча марта турли дарёларни, ҳатто Ганг дарёсини кўндалангига сузиб ўтган, қаҳратон қишда муз сувда чўмилган, мардона қилич чопган, ўта моҳир чавандоз бўлган.

Бизнингча, Бобурнинг жуда кам, атиги 47 йил умр кўришига фақатгина юқоридаги берилган захар сабаб бўлмасдан, биз келтирган беморлик тарихидаги бошқа ҳолатлар ҳам сабаб бўлган. Заҳарнинг жигар ва буйрак орқали ўтишини инобатга олсак, безгак касаллигини асорати бўлмиш жигар касаллиги захар таъсирида янада заифлашган. Бобурнинг жума намозини не машаққат билан адо этиши, кунлаб ётиши, бир неча ўн кунлаб иситма ва бошқа касалликлардан бош кўтармай титраб ётиши заҳарланишидан олдин содир бўлганлигини инобатга олсак, бу тахминларни тўғри дейишга асос беради”⁴¹.

Гулбаданбегимнинг бу борадаги хотираси куйидагича: “Аммо касалликнинг асли, яъни подшоҳнинг кундан-кунга заифлашиб озиб кетаётганларининг сабаби ўша захар таъсиридан эди. Касал ҳар куни оғирлашиб, муборак чехралари ўзгариб борар эди. Эртаси куни ҳамма амирларни чақириб айтдиларки, *кўп йиллардан бери Хумоюн Мирзога подшоҳлигимни топшириб, ўзим Зарафшон боғининг бир бурчагида турсам, деган фикрим бор эди. Худонинг карами билан ҳамма нарса муяссар бўлди. Лекин мана шу мақсадимни соғ пайтимда қилсам, деган эдим, бўлмади. Касал мени эзиб қўйди...*”

Шундай қилиб, Бобур, инглиз тарихчиси В.А.Смитнинг таъбири билан айтганда, “ўша даврдаги осиелик шахзодаларнинг энг зўри бўлиб, унинг тарихдаги ўрни ўтмишдаги шахзодалар орасида улкан таҳсинга сазовордир”. Бу улуғ инсон нисбатан қисқа, 47 йил умр кўрган, қанчалик хасталикларни бошидан кечирган бўлса ҳам ўзидан кейин авлодларга буюк маънавий мерос, арзигулик адабий, тарихий, илмий хазиналар қолдирди. Бобур Шарқда ўз сал-

⁴¹ Қудратуллаев Х. Бобурнинг давлатчилик сиёсати ва дипломатияси. Тошкент: Шарк НМАК, 2011. Б.194.

танатини тириклиги пайтида валиаҳди – тўнғич ўғли Ҳумоюнга топширган ягона подшоҳ эканлиги билан ҳам тарихда қолди. Унинг шон-шавкатли умрининг ўзи бир ибратли тарихдир.

3.2. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг касаллик тарихи баёни (“Амбулатор карта”си)

Заҳириддин Муҳаммад Бобур “Бобурнома”нинг 22 жойида ўзини бетоб бўлганлигини баён қилади. Ҳар бир бетобликни ўзига хос баён этилиши, касалликнинг кечиши, қилинган муолажаларнинг таъсири ҳақида ўзи батафсил ёзади. Умри давомида бошидан ўтказган касалликларни даволаш жараёни, табиблар иштироқи асарда кенг ва ёрқин ёритиб борилади. Ўша давр табиблари мўғул жарроҳи Атика, Саййид табиб, Мулло Хожаго, Румлик табиб ва Юсуфий ибн Муҳаммад Юсуф томонларидан қилинган табобатлар, муолажалар Бобур Мирзонинг сихатини яхшилаш учун қилинган саъйи ҳаракатлар эди.

Бобурнинг 47 йиллик умри тинимсиз жанглар, қариндош-уруғлар, теурий шахзодалар ва бекларнинг бирин-кетин қилган хиёнатлари, фарзандларининг бевақт вафоти ғуссаларида ўтди. Устига-устак умр поёнида турли касалликлар бу иродаси мустаҳкам кишининг ҳам руҳиятига таъсир этган. “Бобурнома”да биз муаллифнинг бундай машаққатларга нақадар бардош бергани, айрим ҳолатларда дарднинг зўрайиши кўзларига аччиқ ёш оқизганини кўрамиз. Муаллиф шу ҳолатнинг тасвирини берар экан:

*Жисмимда иситма кунда маҳкам бўладур,
Кўздин ўчадур уйқу чу охшам бўладур.
Ҳар иккаласи гамим била сабримдек,
Боргон сайи бу ортадур, ул кам бўладур (Б.233).*

Бу мавзуда Бобур яратган рубоийларда яна нималар назарда тутилган, унинг касалликдан ранж тортган вужудида нималар содир бўлган? Бобурни безовталаган, азоб тортишига сабаб бўлган бу даврда яратилган рубоийларнинг барчасида юқорида келтирилган парчанинг деталлари – иситма, уйқусизлик, ғамнинг моҳиятини янада очишга, муаллиф ҳолатини батафсилроқ етказишга хизмат қилган. Масалан, мана бу рубоийда Бобур вужудини иситма ту-

тиши – тана ҳарорати ўта юқорилиги таъкидланган. Бунда муаллиф дардан фориг бўлиш йўлини унинг аҳволидан хабар олган – ҳабиб-дўстининг сўроғидан сўнг кўнглига енгиллик шабадаси кириб келганлигини билдирадики, бу “Бобурнома” матнида мавжуд эмас:

*Жисмимда иситма тобидин оташдур,
Жонимга балоу гусса бе баркашдур.
Кўп дард ила гамдин манга нохушлуғ эди,
Сен сўргали, эй ҳабиб, кўнглум хушдур.*

Ёки мана бу рубоий ҳам ўша пайтда – Бобур жисмини дард исканжага олган пайтида ёзган бўлиши мумкин. Зеро, бунда ҳам юқоридаги ҳолатлар чуқурлаштирилган, муаллифнинг тушкун кайфиятини аввалги рубоийларда кўзга ташланмаган “бетоблиғ”, “бесблиғ”, “беҳоблиғ” каби сўзлар очиб берган. Бу ҳам Бобурнинг бадий маҳоратидан ва танасида ўтказаётган дардни акс эттира билишидан дарак беради:

*Ўт солди кўнгулга ранжу бетоблигим,
Сув қилиб бу хаста жонни беоблигим.
Бу иккаласи агарчи бор муҳлику саъб,
Лек ўлтирадур тонггача беҳоблигим.*

Бобур “Бобурнома”да бир неча ўринда уни касаллик ташвишига солаётганини ёзади. Иродаси мустаҳкам, ҳар қандай қийинчиликларга бардошли Бобурдек шахс ҳам бебаҳо умрнинг бу имтиҳони пайтида анчагина уқубат кўрган, гоҳида тушкунликка тушганга ўхшайди. “Кўнглимда ўту икки кўзимда сувдир” деб дил дардини баён этган шоир қуйидаги рубоийсида яна юқоридаги сабаблар: уйқусизлик, фироқ, беқарорлик, беором окшомлар таъсирида “Бобурнома”даги мавзуни янада ёрқинроқ ифода этади, бойитади. Ўқувчи унинг хаста ҳолатига даво топишни, кўзларига уйқу бахш этишни ўйлаб қолади:

*Кўнглимда ўту икки кўзимда сувдур,
Мен хастага раҳм қилки, ҳолим будур.*

*Ғам кундузию фироқ шони янглиз,
Туну кун менга не қарору не уйқудир.*

Биз юкорида Бобур умрининг охирида тез-тез касалликка чалингани, азоб-уқубатлар кўргани ҳақида фикр юритдик. У бу дардларга Кобулда чалиниб, Ҳиндистон сафари туфайли мубтало бўлди.

Фикрни Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг касалликлари ва уни ўтказган йили, ёши, қаерда бетоб бўлгани ёки қаерда қайта хуруж бўлганига қаратайлик. Аввал “Бобурнома”дан касалликка Бобурнинг ўзи таърифини бериб, сўнг касалликнинг кечиши ҳақида мулоҳаза юритилади. Буюк аллома Абу Али ибн Сино ва Юсуфий ибн Муҳаммад Юсуфнинг ўша даврдаги ушбу касалликларга қўйган ташхислари, касалликнинг кечиши ҳақидаги фикрларини баён қилишга ҳаракат қиламиз. Ташхисни қўйиб, касалликка таъриф берибгина қолмай, алломалар давридаги даво муолажалари китобхонларни қизиқтиши табиий.

Бобур Мирзо давридаги ташхис қўйиш, касалликнинг кечиши, бериладиган дори-дармонларни бериш тартибларини кўриб чиққандан сўнг ҳозирги табобатимизга қайтиб, бу улуғ инсоннинг хасталикларига замонавий ташхис қўйиб, касалликларни кечишини баён қилган ҳолда даволаш жараёнини кўриб чиқиш мумкин. Ҳозиргача кўп дунё олимлари ва адиблари ўртасида муҳокама бўлиб келаётган Бобур Мирзонинг касалликлари, заҳарланиши, Ҳумоюннинг касал бўлиб қолганида атрофида уч бор айланиб беҳуш бўлгандаги ҳолатига холисона илмий асосларга таяниб, олим ва мутахассислар билан маслаҳатлашган ҳолда хулосалар қилишга ҳаракат қиламиз.

Заҳириддин Бобурнинг ҳаёт давомида азиз бошидан ўтказган касалликларини жамлаб, яқуний ташхис қўйиш ва ўлим сабабини аниқлашга ҳаракат қилиш лозим. Зеро, айрим ёзувчилар Заҳириддин Муҳаммад Бобурни оғир ўпка касаллигидан ёки сил касаллигидан, ҳатто жигар циррозидан ва бошқа бир ёмон хасталиклардан вафот этган деган тахминларни беришган. Албатта, ёзувчиларнинг бундай хато хулосаларга келишларининг асосий сабаби касалликларни чуқур ўрганмаганликлари, уларни тиббиёт ходими (шифокор) бўлмаганлигидан, деб биламиз.

**КАСАЛЛИК ТАРИХИНИ БАЁН ЭТИШ
ДАФТАРИ (АМБУЛАТОР КАРТА)**

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР

Туғилган йили: 1483.

Вафот этган йили: 1530.

Миллати: туркий – ўзбек.

Туғилган жойи: Фарғона вилояти, Андижон.

Вафот этган жойи: Ҳиндистон, Агра.

Бўйи: 1 м 75 см.

Вазни: 80 кг.

Мижози: ҳўл ва совуқ.

Отасининг исми: Умаршайх Мирзо ибн Султон Абусаид Мирзо.

Онасининг исми: Кўтлуғ Нигор хоним Юнусхон қизи.

Касб ва ҳунари: Подшоҳ, буюк саркарда, шоир.

Оилавий ҳолати: уйланган, турли никоҳлардан 19 нафар фарзанди бўлган.

Даволовчи хос табиби: Юсуфий ибн Муҳаммад ибн Юсуф.

Асосий касаллиги: Уч кунлик безгак, сурункали кечуви.
Касаллик (паразит) ташувчи.

Асосий касаллик: Кўпомилли иккиламчи камқонлик асорати:
оғир даражаси. Жигар ва талоқнинг
катталашиши.

Қардош касаллик: Ўпкани сурункали обструктив касаллиги, бронхитик шакли III босқичи, римиссияси

Рақобатдош касаллик: Рухий тушкинлик, оғир даражаси.

Касаллик мундарижаси

- 1) 1497 йил. 14 ёш. Самарқанд.
ХҲНОҚ. Полирадикулоневрит.....115
- 2) 1498 йил. 15 ёш. Зомин.
ҲУММА БАЛҒАМИЙ. Ўткир респиратор касаллик.....118
- 3) 1501 йил. 18 ёш. Самарқанд.
Бош мия чайқалиши.....120
- 4) 1502 йил. 19 ёш. Андижон, Робити Рўзак қишлоғи.
Ўнг сон мускулини камон ўқидан яраланиши.
Чакка соҳасини ўткир предметдан сидирилган жароҳати.
Бош мия чайқалиши.....121
- 5) 1505 йил. 22 ёш. Кобул.
ҲУММА БАЛҒАМИЙ. Ўткир респиратор касаллик.....124
- 6) 1506 йил. 23 ёш. Ғазни – Ойтуғди.
САЪБ ҚУЁНГ. Қовурғалараро нервлар невропатияси.....127
- 7) ЧИПҚОН. Фурункул.....129
- 8) 1506 йил. 23 ёш. Ҳиндикуш тоғи, Зарин довони туби-Ҳаволи
Қутий зори.
ВАЖАЪ ал –узн. Ўнг қулоқнинг ўткир яллиғланиши.....130
- 9) 1510 йил. 27 ёш. Кобул.
ҲУММА САВДОВИЙ. Тропик безгак (МАЛЯРИЯ).....132
- 10) 1510 йил. 27 ёш. Кобул.
Тўртинчи бармоқ ўнг кўл кафт суягининг синиши.....138
- 11) 1525 йил. 42 ёш. Гўндамак.
ЗУКОМ. Ўткир инфекцион ренит.....141
- 12) 1525 йил. 42 ёш. Бигром.
НАФС ас–ДАММ. Крупоз пневмония (ЗОТИЛЖАМ).....144
- 13) 1526 йил. 43 ёш. Агра.
Заҳарланиш.....146
- 14) 1526 йил. 43 ёш.
Зарарли одатдан кечиш.....150

- 15) 1527 йил. 44 ёш. Агра.
 ХУНОҚ . Ўткир фаринготонзелит.....151
- 16) 1527 йил. 44 ёш. Агра.
 ХУММА САВДОВИЙ. Тропик безгак, сурункали кечуви, кўзғалган даври.....153
- 17) 1527 йил. 44 ёш. Бангармавуд ёнидаги кўл.
 ДУХУЛ ал-МОЪ ФИ-Л-УЗН. Кулоқ чирки.....155
- 18) 1528 йил. 45 ёш. Агра, Гомбаийр дарёси ёқаси.
 ВАЖАЪ ал-УЗН. Ўнг ўрта кулоқнинг ўткир яллиғланиши.....156
- 19) 1528 йил. 45 ёш. Агра, Гомбаийр дарёси ёқаси
 Астеник депрессия.....158
- 20) 1529 йил. 46 ёш. Агра.
 ХУММА САВДОВИЙ. Тропик безгак, сурункали кечуви, кўзғалган даври.....159
- 21) 1529 йил. 46 ёш. Агра.
 ХУММА САВДОВИЙ . Тропик безгак, сурункали кечуви, кўзғалган даври.....160
- 22) 1529 йил. 46 ёш. Паяга.
 ЖУДАРИЙ. Чечак.....161
- 23) 1529 йил. 46 ёш. Деҳли.
 ҒАШИ. Астеник депрессия, синкопал ҳолат.....162
- 24) 1530 йил. 47 ёш, Агра.
 Бобур Мирзо ўлимининг сабаблари.....164

1) 1497 йил. 14 ёш. Самарқанд.

Ушбу давр ёш Захириддин Бобур Самарқанд учун ҳаракат бошлаганда унинг ғанимлари томонидан Андижон тахти эгалланган. Самарқанддаги муҳосарада Бобур икки ўт орасида қолади ва ёзади: “Муҳосара муддатида менинг волидаларимдин ва Хожса Қозидин муттасил бу мазмун била хатлар келур эрдиким, бизларни мундоқ муҳосара қилибтурлар. Агар келиб фарёдимизга етмасангиз иш вубол бўлгусидур. Самарқанд Андижон кучи била олилиб эди. Агар Андижон иликта бўлса, яна Тенгри рост келтурса, Самарқандни иликласа бўлур. Мутаоқиб бу мазмун била хатлар келди” (Б.63).

Кўринганидек, Бобур Самарқанд ва Андижон орасида саргардонлик билан ташвиш тортиб, уйқусиз тунлар, дамларни бедор, дам олишсиз ўтказар экан, тўсатдан қаттиқ бетоб бўлиб қолади. “Ул

фурсатта бир мартаба беҳузур бўлуб, яхши бўлуб эрдим. Нақоҳат айёмини ўбдон риоят қила олмадим, узулдум. Бу навбат ёмон беҳузур бўлдум. Андоққим, тўрт кунгача тилим тутулди, оғзимга пахта била сув томизурлар эди. Менинг била қолгон бек ва бекот ва йигит-яланг менинг тирилмагимдин маъюс бўлуб, ҳар ким ўз фикрида бўлдилар. Ушмундоқ маҳалда Узун Ҳасаннинг навкариниким, элчиликка келиб, паришон сўзлар келтуруб эди, беклар раъйда галат қилиб мени кўрсатиб рухсат бердилар. Тўрт-беш кундин сўнг ул ҳолдин бир нима яхштиролқ бўлдум. Вале тилимда калолат қолди. Неча кундин сўнг ўз ҳолимга келди” (Б.63).

Касалликнинг кечиши. Биринчи бор беҳузур бўлганда томоғ оғриғи бўлиб ўтади. Парҳез бузиш, яъни қаттиқ овқат, совуқ сув ва совуқ ичимликлардан тийилиб туриш зарур бўлади. Давлатчилик ишлари кўпайгани бож совуқ ичимликларни ичиш билан касаллик авж олади ва шиддатланиб ҳолатни оғирлаштиради. Шикоятчи ҳолсизликка, оёқ ва қўлларни бўшашишига, ютинишининг қийинлашишига, гапира олмасликка олиб келган. Ҳолсизлик бир неча кун давом этган. Тўрт кун давомида тил тутилган (бу ерда томоқ безларининг йиринглаб катталашиб кетиши натижасида ютинишни қийинлашиб, гапира олмасликка олиб келади), оёқ қўллар бўшашиши кузатилган. Ҳатто Бобурнинг ҳолати шу даражага етганки, ютиниш қийинлигидан атрофдагилар унинг оғзига пахтадан сув томизиб туришган. Қилинган муолажалардан сўнг беш кунда ҳолат яхшилана бошлаган. Тил тутилиши 15-20 кунлар чамаси ўтгандан сўнг ўтиб кетган, яъни томоқдаги шишларни қайтишига қараб ютиниш ва гапириш яхшиланган (тил тутилиши бу ерда, томоқ оғриб гапириш қийин бўлгани сабабидан).

Таъхис. ХўНОҚ⁴², яъни томоқ оғриғи. Бобур Мирзо аввал томоғи оғриб тўла даволанмаганидан сўнг касаллик шиддатланиб кетади. Томоқдаги яллиғланиш кучайиши натижасида томоқнинг йирингли яллиғланишига олиб келади.

Юсуфий табобати – билмоқ зарурки, хўноқ вақтида даволанмаса заифлик ошади ва оёқ-қўлларнинг ҳаракати кескин сусаяди. Тана ҳарорати ошган сайин қувватсизланади. Ютиниш қийинлашгани сабаб оғизга сувни томизиб ёки шимдириб ичирилади. Йирингни ёрилиши ёки сўрилиб тузалиб кетишига қараб ҳолат секин аста яхшиланиб боради.

⁴² Ҳасаний М. Бобурнинг хос табиби Юсуфий табобати. -- Тошкент: Фан, 1992. – Б.66.

Аввало, тезлик билан қон олиш зарур. Қон олинадиган томир эса тил остида жойлашган. Қон олдиришдан аввал гаргара қилмаслик керак. Чунки гаргара оғритувчи булиб, у оғриқ берувчи моддани кўпайтиради. Қон олдиргандан кейин тотим суви ва шунга ўхшаш зирк, шотур, гўр узум суви, сирка, аччиқ анор суви ва бошқаларда ярим қайноқ қилиб гаргара қилинади.

Пўсти туширилган мош, угра, хўл кашнич, тamarхиндий суви, олхўри суви ёки норанж сувидан ичилади ва ейилади. Ич эса хўкна қилинади.

Ҳозирги тиббиёт ташхиси – йирингли тонзелит оғир даражаси, интаксикацион синдром – полирадикулоневрит⁴³.

Полиневропатиялар деганда, кўпроқ периферик нервларнинг зарарланиши ва уларнинг қон билан таъминланиши бузилиши тушинилади. Полиневритларни келтириб чиқарадиган сабаблар ҳам хилма-хилдир. Инфекцион касалликлар ҳисобланмиш **ўткир респиратор инфекция, йирингли тонзелит, қорамуғ, сувчечак** ва бошқа инфекцион хасталиклардан кейин ҳам полиневрит ривожланиши мумкин.

Бемор аломатлари: қўл-оёқ панжаларининг оғриши, ивишиб қолиши, ҳаракатни қийинлашиши, овоз йўқолиши, ютинишнинг мушкуллашуви.

Касаллик ҳолати. Кўпгина ҳолларда истима (37,5-38°C) кузатилади. Асаб тизими соҳасида – қўл, оёқ панжаларнинг дистал (пастги) қисмида бўшашиш, мушаклар оғриши, тонус пасайиши қайд қилинади. Рефлексларда ҳам ўзгаришлар кузатилади, оёқ ости, тери, қўлларда суюк усти рефлекслари кескин пасаяди.

Вегетатив нерв системасида ҳам талайгина ўзгаришлар содир бўлади: қўллар, оёқ панжаларининг ивишиши, совқотиши, терлаши кузатилади.

Юқорида айтиб ўтилган неврологик белгилар ҳамма полиневритларда учраши мумкин. Ўткир полирадикуло-невропатияда чанок аъзолари функцияси сақланиб қолади, бузилмайди⁴⁴.

Хулоса: Бобур Мирзо аввал томоқ оғриғи билан оғрийди, тўла даволанмагани, парҳезни ушламагани, яъни совуқ ичимликлардан

⁴³ Бадалян Л.О. Детская неврология. – Москва, 2000. Б. 258.

⁴⁴ Шомансуров Ш.Ш. Диагностика острых вялых параличей у детей. Методическое пособие. – Ташкент, 1998. С.5.

тийиниш, иссиқроқ кийиниш, шу ва бошқа тавсияларга амал қилмаган. Давлат ишлари билан машғул бўлгани, вақтида муолажаларни олмагани сабаб касаллик шиддатланиб кетади ва томоқ оғриғи йирингли асорат беради. Организимни умумий интоксикациясига (полирадикулоневрит) олиб келади. Албатта касаллик оғир ҳолатга олиб келгандан сўнг Бобур ётиб қолади ва табиблар томонидан дори-дармонлар бошланади. Иситмага, ҳолсизликка, томоқ оғриғига қарши даво муолажаларидан сўнг ҳолат аста секин яхшиланиб боради. Гарчанд ўрнидан туриб, ўз уддасидан ўзи чиқа бошлаган бўлишига қарамай томоқдаги шиш аста-секин қайта бошлайди ва гапириш ҳам яхшиланади.

2) 1498 йил. 15 ёш. Зомин.

Ушбу касаллик ҳам олдинги сингари Заҳириддин Бобур учун “Йўл азоби, гўр азоби” деганларидек вужудга келган. Самарқандни эгаллаш мақсади ва Андижонни бой бермаслик сиёсати ўртасидаги курашларда Бобур 1498-1499 йилларда Хўжанд, Пишоғар, Работи Хожа, Шавдор тумани ва Зоминда сарсон-саргардон юриб, иситма касаллигига дучор бўлади. Маълумки иситма касаллиги оромни ва ётиб даволанишни тақозо этади. Бобурда эса бундай ҳолат жуда кам бўлган. Бу сафар ҳам у касалликни оёғда, от устидан ўтказди. Касаллик эса бунда ҳам ўз ишини қилади: *Хўжанддин отланиб Пашоғарга мутаважжсиҳ бўлдум. Зоминга етган фурсатта отланиб илзор қилиб, тоғ йўли била ўтуб, Работ Хожанинг устига келдимким, гофилликта шоту қўюб чиқиб, Работи Хожа қўрғониниким, Шовдор туманининг доруганишини улдур, олилгай. ...Бовужуди иситма ўн уч-ўн тўрт йигоч йўлни суубат ва машаққат била қатъ қилдим”*(Б.67).

Юсуфий табобати – балғамдан бўладиган иситма. Хоҳ лозима ва лиска, яъни доимий бўлсин, хоҳ ноиба ва мувозиба, яъни бир кунлик бўлсин, белгиси: томирнинг мулойим уриши, сийдикнинг рангсизлиги, аъзоларнинг оғирлиги, чанқашнинг камлиги ва уйқунинг кўплиги.

Таъхис: *ҲУММА БАЛҒАМИЙ*⁴⁵.

Тўртлик:

*Ғам тортган жонингга бу ғам яқинлашган бўлса,
Эй балғамли иситмадан дили ғамгин бўлган (киши),
Агар эрмон шарбати билан –
Сиканжубиндан кўп ичсанг фойда қилади.*

Бобурнинг даволанишга имконияти ҳам, вақти ҳам бўлмади.

Ҳозирги тиббиёт ташхиси: **ўткир респиратор касаллик (ЎРК).** Одамда учрайдиган инфекцион касалликлар жумласига киради ва улар орасида етакчи ўринни эгаллайди. ЎРКларнинг учдан бир қисмини грипп ташкил этади. Катта ёшдаги одамлар орасида учрайдиган ЎРК чақирувчилар таркибида – респиратор вируслар 20-25 фоиз аҳолини касалликка дучор этади.

Ҳар қандай респиратор вирусли инфекция одамга ҳаво – томчи йўли билан бемор кишидан юқади. Вирус нафас йўллариининг шиллик пардасига тушиб, ўзига хос бўлган тропизм асосида респиратор йўллариининг эпителиал ҳужайраларига ўтиб тез кўпаяди ва улар тез емирилади, некрозга учратади, сўнг қонга кўчиб (вирусемия), юрак – томирлар, асаб ва бошқа тизимларга токсик таъсир кўрсатади.

Касаллик манзараси: икки синдромдан иборат – инфекцион интоксикация ва катарал ҳолат белгиларидан иборат бўлади.

Интоксикация – турли даражадаги эт увишиш, оёқ-қўллариининг симиллаб оғриши, бошнинг пешона тепа соҳасида, кўз соққалари ва гавданинг хар хил гуруҳ мушакларидаги қаттиқ оғриқнинг пайдо бўлишидир. Эт увишишидан сўнг тана харорати кўтарилади ва икки уч кун давом этади.

Катарал – юқори нафас йўллариининг трахеяга ўтадиган ҳавонинг “чўғдек бўлиб” сезилиши билан намоён бўлиши, қуруқ йўтал, бурун ҳалқумнинг қуриб туриши, ачишиши, бурунни битиб қолиши билан бирга кечади. Айтиб ўтилган ўзгаришлар навқирон ёшдаги кўпчилик беморларда касаллик 7-10 кунда барҳам топади.¹

Хулоса: саргардонликда юрган вақтларда тунги ётиш жойлариини иссиқ бўлмагани, қайнатилмаган совуқ сувлариини истеъмол қилиш билан, ён атрофдаги аскарларда ҳам шамоллаш бўлишдан

⁴⁵ Убайдуллаев А.М. Нафас органилари касалликлари. – Тошкент: Шарқ, 2004. Б. 44-47.

эҳтимолдан ҳоли бўлмаган вақтда шамоллаш касалига дучор бўлади. Бу ўткир респиратор инфекция бўлиб, даволанмагани сабаб касаллик бир неча кунга чўзилади. Бобурнинг ўткир респиратор касалликка чалиниши билан бирга даволанишга вақти ва чоралар кўришга имкони бўлмаган, касалликни оёқда ўтказишга мажбур бўлган.

3) 1501 йил. 18 ёш. Самарқанд.

Ушбу даврда 18 ёшда бўлишига қарамасдан, Заҳириддин Бобур бошидан қанча машаққатларни ўтказган, шаҳар олиб шаҳар берган, муҳорабаларда кўзи пишган йигит эди. Замона зайли билан Самарқандни эгаллаган Бобур душмани Шайбонийхон билан сулҳ тузишга мажбур бўлган эди. Бу сулҳ ҳақида “Бобурнома”да муаллиф жуда кўп афсусланиб гапирди. Чунки у Самарқанд қамалидан чиқар экан, бу азим шаҳарни ҳамда эгачисини Шайбонийхонга қолдиради. Шунда Бобурда қандайдир бир руҳий азоб мавжуд бўлсада, ёшлик шатрамилиги устун келиб, от чоптириш курашига киришиб кетади. Бу ўйиннинг охири Бобурнинг шикаст топишигача боради: “Йўлда борурда Қанбар Али ва Қосимбек била от тортиштук. Менинг отим ўтти. Анинг отининг қолгонини боқар хаёл қилиб қайрилдим. Танг бўшаб экандур, эгар эврулди. Бошим била ерга йиқилдим, агарчи ўшул замон кўпуб отландим, вале ақлим охшомгача қарорига келмади. Бу оламда ўтган вақойиъ туш ва хаёлдек кўзумга ва кўнглумга кўрунур ва кечар эди” (86).

Кечиши: бош оғриши, бош айланиши, кўнгил беҳузур бўлиши, эс оғиш кузатилди.

Таиҳис: енгил бош чайқалиши, эс оғиши.

Даволаш: бир кун бош айланди, кейин ўтиб кетди. Даволаниш бўлмаган.

Ҳозирги тиббиёт таиҳиси: Бош мия чайқалиши.

Касаллик манзараси. Бош мия чайқалиши, бош мия шикастлари ичида 70-80% ташкил этади. Сабаблари: йиқилиш, бошга зарба тегиши, маиший шикастлар. Бош мия чайқалиши кузатилган беморларнинг шикаюти: бош оғриши, бош айланиши, ҳушни йўқотиш ёки қисқа муддатли ҳуш оғиши, кўнгил айнаши, умумий қувватсизлик ва ҳолсизлик.

Асаб тизимида: ҳуш йўқотиш – ретроград амнезия (бемор шикастланишигача бўлган воқеаларни эслай олмаслиги), антроград

амнезия (беъмор шкастлангандан кейинги воқеаларни эслай олмаслиги) кўринишларида кузатилади. Пай рефлексларида енгил асимметрия белгилари пайдо бўлади. Координацион синамалар Ромберг ҳолатида нотурғунлик кузатилади. Менингиал ва патологик белгилар кузатилмайди⁴⁶.

Давоси: 1. Ётиб даволаниш.

2. Оғриқ қолдирувчи даво.

3. Кўнгил айнишига қарши даво.

4. Мия шишишига қарши даво.

Хулоса: Бобурнинг яна бир хусусиятларидан бири, унинг дардга чидамлилигидир. Отдан йиқилиб ҳам бироз беҳузур бўлгач, яна ўз иши билан бўлиб кетаверади. Йиқилишидан олдинги ҳолатига баҳо бера олмайди. Бобур Мирзони отдан йиқилишида бош мия чайқалишининг асорати бўлмиш ретроград амнезия ҳолати кузатилган.

4) 1502 йил. 19 ёш. Андижон, Робити Рўзак қишлоғи.

Бобурнинг бу касаллигининг тарихи унинг тақдирида бир марта жуда кескин тарзда рақиби Султон Аҳмад Танбал билан юзма-юз содир бўлиб яраланганинг тасвири орқали юзага келган. Бунда Бобурнинг шижоати, душманига тикка бориши, қиличда биланининг кучлилиги қатори жанг майдонида ўзини тута олиши каби жиҳатлари яққол акс эттирилган. Бобурнинг яраланишидан олдинги ҳолатини кўздан кечирайлик: *“...Танбалнинг дувулғасига ўқ оттим, яна соғдоққа илик элиттим, хон додам бир сарсабз гўшагир бериб эди, ул чиқди, тошлағали ҳайфим келди, яна соғдоққа солғуча икки ўқ отқунча фурсат бўлди экин. Яна бир ўқни ҳавлилаб илгаррак юрудум”*. Эътибор берайлик: Бундай динамизм кучли бўлган муҳорабада ҳатто ёши анчага етган, жангларда кўзи пишган киши ҳам ўзини йўқотиб қўяди. Бобур эса тасвирни давом этиб, дейди: *“Бу уч киши ҳам кейинрак қолди. Ўтрумдаги икки кишидин бириким Танбал экандур, ул ҳам илгаррак юруди, орада бир шоҳроҳ эди мен бу саридин, ул ул саридин йўлга кириб, йўлда рўбарў бўлдук, андоқким, менинг ўнг қўлум ёғий сари, Танбалнинг ўнг қўли бизнинг сари бўлди. Танбалнинг бир кечимдин ўзга борча яроғи бор эди. Менинг соғдоқ қиличдин ўзга ҳеч яроғим йўқ эди. Илгимдаги ўқ била қолқонини гарбчисига кўклай оттим.*

⁴⁶ Коновалов А.Н. Клиническая руководства по черепно-мозговой травме. - Москва, 1998. С.103-105.

Ушбу ҳолатта ўнг бутумга шеба ўқи била ўткара оттилар. Бошимда дувулга бўрки эди, Танбал бошимга чопти, бошим қилич зарбидин карахт бўлди. Бовужудким, дувулга бўркининг бир тори кесилмади, бошимга хейли яра бўлди. Қилични болдогламайдур эрдим, қинида эди, қилич сузургунча фурсат бўлмади. Қалин душман ичида якка ва ёлгуз қолдим” (Б.93).

...Кичик хоннинг қошидин қўпуб, ўзумнинг ўрдумга келдим. Ярамни боққали Атика бахши отлиқ мўгул жарроҳини йибориб-турлар. Мўгул эли жарроҳни ҳам “бахши” дер. Жарроҳликда бисёр ҳозик эди. Кишининг магзи чиқса, дору берур эди. Илдиздин ҳар турлук яра бўлса эди, осон муолажа қилур эди. Баъзи жароҳатқа марҳамдек дору қўяр эди, баъзига егали дору берур эди. Менинг бутумнинг ярасига бучқоқ ёқмоқни буюрди, фатила қўймади. Илдиздек нимани ҳам бир қатла едурди. Ўзи дер эдиким, бировнинг инчка пойчаси синиб, бир тутамча ери реза-реза бўлуб эди, этини ёриб, сўнгақларини тамом олиб, сўнгақ ўрнига дорунини ун қилиб солдим. Ул дору сўнгақ ўрнига сўнгақдек-ўқ бутти. Мундоқ ажиб ва гариб нима хейли дедиким, вилоят жарроҳлари андоқ мудоводин оғиздурлар” (Б.94).

Бобур Мирзонинг бу жароҳати ва касаллиги тарихига ўтишдан олдин шунини таъкидлаш керакки, “Бобурнома”даги муаллифнинг бу маълумоти бугунги кунда жуда мўъжиза ҳисобланган, қадриятимизда мавжуд тиббиёт фани, айниқса жарроҳлик маҳорати ҳақида қимматли ва киши ақлидан узоқ табобат натижаси келтирилган. Тасаввур қилинг, кишининг оёғидаги сўнгақ резаланиб кетиб, табиб бу суяк майдаларини териб ташлаб, ўрнига ўзига хос дорини қўйиб бир неча кундин кейин бемор ҳеч нарсани кўрмагандек юриб кетса, мўъжиза эмасми! Бу табобат Бобурни ҳам қойил қолдирганки, жуда қизиқ.

Манзара: жанг вақтида Бобурнинг ўнг сонига камон ўқи теккан. Ўқ суякга тегмаган. Бундан ташқари, Танбал тезда яна дувулга билан зарба берган ва боз устига қилич билан урганда бош яраланган, қилич зарби билан бош чеккаси биров сидириб кетган.

Кечиши: бош оғиши, бош айланиши, тил қотиши, сўлак оза-йиши, ўнг сонда шиддатли оғриқ, карахт бўлиши.

Таъхис: ўнг сон мускулини камондан яраланиши. Ўнг чаккани қиличдан сидирилган жароҳати. Мианинг енгил оғиши.

Даволаш: Атика бахши исмли мўғул жарроҳи мия зарбига илдиздан тайёрланган малҳам берди, сондаги ярага жун куйдириб босди. Илдиздек нарсани бир марта едирди. Яра тез кунларда битди.

Ҳозирги тиббиёт таъхиси: ўнг сон мускулининг камон ўқидан яраланиши. Бош чакка соҳасини ўткир предметдан сидирилган жароҳати. Бош мия чайқалиши.

Касаллик манзараси: Камон теккан ўнг сон мускули 2-3 см йиртилган жароҳатга бирламчи жарроҳлик ишлови берилгач жароҳатни асептик ва антисептик суюқликлар билан ювилади (перикис водород, фурациллин) ва 3 ип тикиб, асептик боғлам қўйилади.

Ўнг чакка соҳасини ўткир предметдан сидирилган жойидаги ярага бирламчи жарроҳлик ишлари ўтказилади: жароҳат атрофи соч ва ифлос унсурлардан тозаланади. Жароҳат асептик ва антисептик суюқликлар билан ювилади. Асептик боғлам қўйилади.

Бош мия чайқалиши, бош мия шикастлари ҳақида юқорида батафсил тўхталиб ўтган эдик.

Асаб тизимида: бемор ҳушида, ҳуши йўқотиш – ретроград амнезия ёки антропоград амнезия кўринишлари кузатилади. Пай рефлексларида енгил асимметрия белгилари пайдо бўлади. Координацион синамалар Ромберг ҳолатида нотурғунлик кузатилади. Менингиал ва патологик белгилар кузатилмайди⁴⁷.

Давоси: 1. Ётоқ тартиби.

2. Оғрик қолдирувчи даво.

3. Кўнгил айнишига қарши даво.

4. Мия шишишига қарши даво.

Хулоса: қадимда яраларни куйдириб даволаш, жароҳатларни йирингламай битиши учун қўлланиладиган жарроҳлик услубларидан бири бўлган. Атика бахшининг Бобур ярасига жунни куйдириб босиши, шу услублардан бири. Ҳатто қадимда оёқ ёки қўлларни кесиш ташлагандан сўнг шу аснода тўмтоғини куйдиришган. Бобур Мирзонинг Аҳмад Танбал билан олишувларида олган жароҳатлари, ўнг сонига камон ўқининг санчилишидир. Чап чаккалари қиличдан сидирилган, жароҳатланган ва қиличнинг қаттиқ зарбидан бош мия чайқалган.

⁴⁷ Худайбсрдисв Ҳ.Ҳ. Асаб жарроҳлигидан амалий қўлланма. – Тошкент, 1998. Б. 60.

5) 1505 йил. 22 ёш. Кобул.

Бу касалликдан олдин Заҳириддин Бобур катта мусибатни бошдан кечиради. У ёзади: “*Муҳаррам ойида менинг онам Қутлуқ Нигорхонимга ҳасба марази ориз бўлди, фасод қилдилар, ноқис воқия бўлди. Бир хуросонлик табиб бор эди, Саййид табиб дерлар эди. Хуросон дастури била ҳиндувона берди, чун ажал етиб экандур, олти кундин сўнг шанба куни Тенгри раҳматига борди*” (Б.124).

Бобур онаси вафотини жуда қаттиқ руҳий азобда ўтказди. Кейинроқ, ўзи таъкидлашича, беги Боқи Чағониёнийнинг хоҳиши билан Қандаҳор устига юриш қилди. Бу юриш, энг аввало, Бобурга она фироқидан узоқроқ бўлиш бўлса, иккинчидан, сафар чоғида яна иситма касалига дучор бўлади: “*Сафар қилиб келиб, Қуш Нодир ўлангига тушуб эрдимким, мен иситтим, ажаб тавр беҳузурлуқ эди. Мени ҳар неча саъй қилиб уйғотсалар, яна ўшал замон кўзум уйқуга борур эди. Тўрт-беш кундин сўнг филжумла яхишироқ бўлдум*” (Б.124).

Юсуфий табобати.

Кечиши: балгамдан бўладиган иситма. Хоҳ лозима ва лисқа, яъни доимий бўлсин, хоҳ ноиба ва мувозиба, яъни бир кунлик бўлсин, белгиси: томирнинг мулойим уриши, сийдикнинг рангсизлиги, аъзолрнинг оғирлиги, чанқашнинг камлиги ва уйқунинг кўплиги.

Таъхис: **ҲУММА БАЛҒАМИЙ**⁴⁸.

Тўртлик:

*Эй балгамли иситмадан дили гамгин бўлган (киши),
Ғам тортган жонинга бу гам яқинлашган бўлса,
Агар эрмон шарбати билан –
Сиканжубиндан кўп ичсанг фойда қилади.*

Муолажа. Эрон шарбатини тайёрлаш усули: эрмон – тўрт дирам, петрушка уруғи-уч дирам, чала туйилган Цейлон долчини – икки дирам, (буларнинг) ҳаммасини бир пиёла сувда (сувнинг) ярми қолгунча қайнатилади ва тозаланади. Сўнг етмиш мисқол тозаланган оқ қанд кўшилади ва қиём бўлгунча қайнатилади. Бу шарбатдан ҳар куни эрталаб беш мисқолини сканжубининг беш мисқоли билан бирга етти қошиқ сувга аралаштириб, ичилади. Пўсти туширилган мош, ярим туйилган нўхот, занжабил, мурч ва исма-

⁴⁸ Ҳасаний М. Бобурнинг ҳос табиби Юсуфий табобати. – Тошкент: Фан, 1992. Б.129.

локдан овқат қилиб ейилади. Агар заифлашиб қолиш хавфи бўлса, жўжа товук гўштидан ҳам қўшилади.

Балғамдан бўлган иситмага наф қиладиган сургини тайёрлаш усули: тоза саной маккий - беш мисқол, чала туйилган чилпоя, чала туйилган сачратки, сунбулсоч, арпабодиён, петрушка уруғининг ҳар биридан икки мисқол, зирк уч мисқол, сапистон (олхуриси)дан ўттиз дона (олиб), ҳаммасини бир пиёла сувда (сув) яримдан оз қолгунча қайнатилади ва тозаланади. Сўнг янтоқ шакар қизил шакар ва фулус мағзининг ҳар биридан ўн мисқолдан олиб, ўша сувда эритилади ва тозаланиб бир мисқол дарахт пукагини қил элакдан ўтказиб, бодом ёғидан бир мисқол қўшиб, ярим қайноқ ҳолда ичилади.

Ҳозирги тиббиёт ташҳиси: *ўткир респиратор касаллик*. Вируслар таъсирида бошланадиган ва умумий захарланиш белгилари ҳамда юқори нафас йўллариининг зарарланиши билан ўтадиган респиратор касаллик.

Касаллик манзараси. Ўткир респиратор касалликнинг клиник симптоматикаси икки синдромдан: инфекцион интоксикация ва катарал ҳолат белгиларидан иборат бўлади. Интоксикация – турли даражадаги эт увишиш, оёқ-қўлларнинг симиллаб оғриши, бошнинг пешона тепа соҳасида, кўз соққалари ва гавданинг ҳар хил гуруҳ мушакларидаги қаттиқ оғриқнинг пайдо бўлишидир. Эт увишишидан сўнг тана ҳарорати кўтарилади ва икки-уч кун давом этади. Катарал – юқори нафас йўлларида трахеяга ўтадиган ҳавонинг “чўғдек бўлиб” сезилиши билан намоён бўлиши, бурун, халқумнинг қуриб туриши, ачиши, бурунни битиб қолиши билан бирга кечади. Бемор ҳоли қуриши, тана оғирлиги, истима кўтарилиши, кўп ухлаш, томоқ қуриши, қуруқ йўталдан шикоят қилади. Айтиб ўтилган ўзгаришлар навқирон ёшдаги кўпчилик беморларда касалликнинг 7-10 кунига барҳам топади⁴⁹.

Хулоса: маълумки, ҳар бир жойнинг иклимига мослашган бактерия ва вируслар бўлади. Бобурнинг Самарқандаги шамоллашидан Кобулдаги шамоллаши бир бўлса-да, бу сафар ҳар қанча уйғотсалар ҳам яна ухлаб қолаверади. Бобур Мирзо ўткир респиратор касаллиги билан хасталанган. Қилинган муолажалардан сўнг тузалган.

⁴⁹ Убайдуллаев А.М. Нафас органлари касалликлари. Тошкент: Шарк, 2004. Б. 44-47.

6) 1506 йил. 23 ёш. Ғазна – Ойтуғди.

Афғонистоннинг ҳазора қабиласига мансуб ерларни ўз тасарруфига киритиш, уларнинг чорва молларини лашкарга тарқатиб бериш, айрим саркашларини қилич дамидан ўтказиш билан овора бўлган пайти жуда қалин қорли қишга тўғри келади. Бобур учун бу юришлар дастлабки марта бўлмаса-да, унинг тасвирича “бу қиш қор хейли улуг тушуб эди. Ушбу ерда йўлдин ташқари қор рост отнинг қоптолида эди” дер экан, бу мураккаб табиий кийинчиликда, совуқ ва изғиринда шусиз ҳам олдинги иситмалар асоратидан ҳали буткул қутилмаган Бобур организмида янги касалликнинг пайдо бўлиши табиий ҳол эди. Шундай ҳам бўлган: “Ғазора юришидин ёниб, Нижровдин мол олур маслаҳатиға Бороннинг оёғи Ойтуғди навоҳисига келдук. Жаҳонгир мирзо Ғазнидин Ойтуғди навоҳисига эканда мулозаматқа келди, бу аснода рамазон ойининг ўн учиди манга саъб қуёнг ташвиши бўлди, андоққим қирқ кунгача мени бу ёндин-ул ёнга киши эвурур эди... Қуёнг ташвиши жиҳатидин миҳафадек нима ясаб, Борон ёқасидан шаҳргача мени кўтариб, Бўстонсарога келтирдуларким, ўшул қиш-ўқ бир неча кун Бўстонсарода ўлтурдум, бу беҳузурлиқ ҳануз яхши бўлмайду эдиким, ўнг юзумга добгули чиқти, ништар солдилар, бу мараз учун мусҳил ҳам ичтим. Сихҳат топиб, Чорбоқга чиқтим” (Б.127).

Ташхис: САЪБ ҚУЁНГ.

Кечиши: Чуқур нафас олганда, йўталганда, ағанаганда қаттиқ оғриқ бериши, кўкрак қафасини толиши, уйқусизлик, ҳолсизлик. Касаллик сурункали давом этиб, сабаби қовурғалараро асаб толлари ва қовурға мускулларини шамоллашидан келиб чиққан.

Муолажа. Оғриқ жойларга оғриқни қолдирадиган малҳамлар қўйилган, ҳар ҳил доривор ўтларни ичиришган. Махсус мослама тайёрлатилиб, бир манзилдан иккинчи манзилга олиб юришган.

Ҳозирги тиббиёт ташхиси: қовурғалараро нервлар невропатияси.

Касаллик манзараси. Касалликнинг сабаби ташқи ва ички қовурғалараро мушаклар орасида параневрал липомалар пайдо бўлиши натижасида нервларнинг сиқилиб қолишидир. Шунга кўра қовурғалар орасини пайпаслаб кўрилганда оғриқли шишлар борлиги билинади. Шишлар пайпаслаганда қайси нерв тегарасида бўлса, ўша томонга оғриқ тарқалади (иррадиация беради).

Қовурғаларни кўп ҳаракат қиладиган қисми VIII, IX, X қовурғалардир. Уларнинг уч қисми асаб оғриқларида ҳам учрайди, буларни “қовурға учи синдроми” деб ҳам аталади. Бунда ҳатто куйлакни танага тегиши ҳам оғриққа сабаб бўлади. Қовурғалараро асабнинг шамоллашида бирданига тез ҳаракат қилганда, йўталганда, аксирганда ёки чуқур нафас олганда қовурғалар бўйлаб кучли оғриқ сезилади.

Шамоллаган нерв янада пастроқда VII-XII қовурғалар оралиғида бўлса, корин тўғри фациялари оралиғида сиқилиб қолади натижада бемор ўнг ва чапга ағанашда қийналади, кучли оғриқ сезади. Айрим ҳолларда умуртқа остеохондрозларида, кўкрак қафасида, бел соҳаларида ҳам оғриқлар бўлади, аммо қовурғалараро асаблар невропатиясичалик шиддатли оғриқ бўлмайди⁵⁰.

Хулоса: Бобурнинг бу сафардаги бетоблиги киш вақтига тўғри келади. Юпин кийинишими, ётоқ жойлари совуқроқ бўлган-ми, ғусулдан кегин-ми, хуллас қовурғалараро нерв толалари шамоллайди. Шамоллашга табиблар томонидан қилинган муолажалар етарли бўлмагани, юқоридаги ҳолатлар давом этгани сабаб, касаллик чўзилиб кетади. Юрганда, ағанаянда, йўталганда қаттиқ оғриқ бўлгани сабаб, тахтиравонда кўтариб юришади.

7) *Таъхис: ЧИПҚОН.*

Абу Али Ибн Сино таъобати:

Чипқонлар ҳам чиқиклар жинсидандир. Булар кўпинча ҳазм ёмонлигидан, (бадан) тўлиқлиги устига қилинган ҳаракатлардан ва шуларга ўхшашлардан пайдо бўлади. Чипқонларнинг ёмони – энг чуқуридир.

Чипқон тагли бўлиб луққилласа ва уни тишириши зарур бўлса, етилтирувчи дорилар ишлатилади.

Кечиши: ўнг юзларини шишиши, оғриши, бош ва ўнг қулоқни зирқираб оғриши, кўнгил беҳуд бўлиши⁵¹.

Муолажа: чипқонга наштар солинган, сурги дори берилган.

Ҳозирги тиббиёт таъхиси: фурункул.

Фурункул – соч фолликуласи ва уни атрофидаги тўқимани ўткир йирингли яллиғланиши. Кейинчалик яллиғланиш ёғ безла-

⁵⁰ Яхно Н.Н. Болезни нервной системы. 1-том. – Москва: Медицина, 2003. С.554.

⁵¹ Абу Али Ибн Сино. Тиб қонунлари. 3-жилд. Тошкент, 1993. Б.108.

рига ва уни ўраб турувчи тўқималарга ўтади. Келтириб чиқарувчи сабаб – стафилоккок инфекцияси. Фурункуларни келиб чиқишида асосий сабаб, организмни касалликка қарши курашувчи кучнинг камайиши. Тери ифлосланиши ва кичкина шикастлар касаллик ривожланишини келтириб чиқаради⁵².

Касаллик манзараси. Соч ёки соқол толаси атрофида кичкина пуфакча ва тугинсимон инфилтрат пайдо бўлади. Бу даврда енгил қичиш ва озгина оғриқ сезилади. Икки кундан сўнг конуссимон инфилтрат пайдо бўлади. Инфилтрат устки териси қизаради, текканда оғрийди. Инфилтрат ўртасида қора нуқтасимон йиринг тўпланади. 3-7 кунга бориб инфилтрат йиринглайди ва некротик тўқима йиринг бўлиб ажралиб чиқади.

Кўпинча юз чипқонида беморни ҳолати оғир кечади. Юздаги веноз ва лимфа тугунлари яхши ривожланганлиги сабабли инфекция тез тарқалади. Вена томирлар тромбофлебити, юз чипқонида, мия қаттиқ пардаси синусларига ўтиши, оғир асоратларидан бўлиб, йирингли минингит касаллигини келтириб чиқаради.

Даволаш: юз чипқонларида боғлам қўйилмайди. Эзиш, сиқиш, қатъий тақиқланади. Тана ҳарорати кўтарилса, қатъий ётиш тартиби буюрилади. Беморни юз мушакларини кўп ҳаракатлантirmаслик тавсия этилади, суюқ овқат тановул қилиш маслаҳат берилади. Даволашда халқ табобати ва тиббий усуллардан қўлланилади. Бунда эрта кунданок антибиотиклар буюрилади, ҳолат яхшиланмаса жарроҳлик амалиёти амалга оширилади.

Хулоса: Бобур Мирзо қовурғалараро нервлар невропатияси касаллиги билан оғригани, яхши даво бўлмагани боис, касаллик чўзилиб кетгандан сўнг иммунитетнинг пасайиши юз фрункулини авж олишига сабаб бўлган.

8) 1506 йил. 23 ёш. Ҳиндиқуш тоғи, Зарин довори туби - Ҳаволи Қутий гори.

Бобурнинг бу касаллиги 1506 йили Кобулдан Ҳиротга Султон Ҳусайн Бойқаро вафотидан кейин темурий шаҳзодалар умумий душмани – Шайбонийхоннинг устидан қандай қилиб ғалаба қозониш мумкинлигининг маслаҳати учун Бобурни Ҳиротга чақирганларида ва қайтишда Бобур сермашаққат ва ўта хавфли йўл –

⁵² Стручков В.И. Умумий хирургия. Москва, 2002. Б.258 -362.

Ҳиндикуш довонини ошиб ўтишни танлайди. Йўлнинг узоклиги, машаққатли қор шиббалаш ва йўл очиш, шиддатли совуқ ҳар қандай кишининг соғлиғига таъсир қиладиган, аммо табиатан бақувват, ўз билганидан қолмайдиган Бобур кўп хасталикларга дучор бўлиши мумкин эди, бу шароитда, аммо барибир уни қуйидаги касаллик четлаб ўтолмаган: “*Ўшул кеча қулоғимга совуқ таъсир қилди. Намози хуфтанда қорни яхши мулоҳаза қилгонлар қичқиритиларким, ҳавол асру кенг ҳаволдур, бу элга тамом ер бор, муники эшиттим, устумдаги қор-морни силкиб ҳаволга келдим, ҳавол навоҳийсидаги йигитларни ҳам тиладим, қирқ-эллик кишига фароғат била ер пайдо бўлди, озуқ ва яхни ва қовурдоқ ва ҳар нимаким ҳозир эди, ҳар кимнингким бор эди, келтурдилар. Мундоқ совуқ ва қор ва чопкунда ажсаб иссиқ ва амин ва фароғатлик ерга келдук*” (Б.147).

Юсуфий табобати.

Кечиши: қулоқнинг туби билан оғриши, бош оғриши, юз саргайиши.

Ташхис: ВАЖАЪ ал-УЗН⁵³.

Тўртлик:

*Қулоқ оғриғи агар сафродан бўлса,
Юз ва кўзингда сариқлик пайдо бўлади.
Мунзиждан сўнг гунафша ҳаббидан есанг,
Даво учун муносиб ва соз бўлади.*

Даволаш: матони 4-6 буклаб, олов иссиғида қизитиб, қулоқлар устидан боғланади. Сафро мунзижинни еб, сўнг гунафша ҳабби ейлади. Оғриқлар гиёҳлар таъсири ва иссиқ қилингани боис тезда ўтиб кетади.

Ҳозирги тиббиёт ташхиси: ўнг ўрта қулоқнинг ўткир яллиғланиши (ОТИТ).

Отит – эшитиш найи дисфункцияси натижасида ўрта қулоқ шиллик пардасининг катарал яллиғланиши. Ўткир отитнинг келиб чиқишига эшитиш найи функциясининг бузилиши натижасида ноғара бўшлиғидаги шамоллашнинг ўзгариши сабаб бўлади. Юқори нафас йўллари яллиғланганда инфекциянинг эшитиш найига кўтарилиши натижасида найнинг ҳалқум тешиги торайиб қолади. Эши-

⁵³ Ҳасаний М. Бобурнинг ҳос табиби Юсуфий табобати. – Тошкент: Фан, 1992. Б.49.

тиш найининг яллиғланишига сабаб ўткир респиратор касалликлар ҳам сабаб бўлади⁵⁴.

Касаллик манзараси. Отитдаги асосий шикоятлар: кулоқ битиши, эшитишнинг пасайиши, кулоқ ичидаги оғриққа. Умумий ҳолатда сезиларли ўзгариш кузатилмайди.

Хулоса: Бобур ер сатҳидан анча баландликда, тоғ устида қор кураб терлайди ва ўзи ёзганидек ўтиради. Ёғаётган қор елка ва бошига анча тўпланади. Ман шу терлаб, дам олган вақтида кулоғи шамоллайди. Ғор ичига киргач, оғриқ кучаяди ва ўзи билан бирга юрган табиблардан бири қилган даволардан сўнг оғриқ пасаяди.

9) 1510 йил. 27 ёш. Кобул.

Бобурнинг ушбу касаллик даври унинг тақдиридаги анча мураккаб дамларга тўғри келган. Бир томондан ўғли Ҳиндубекнинг ҳали суюғи қотмаган бўлса ҳам маълум саркашликлар пайдо бўлаётгани, Хуросон ва Мовароуннаҳрдан турли султон ва бекларнинг Бобур салтанатида кулуққа келгани, кимнингдир тўйи шарофати билан сочиқлар келтиргани, кимгадир эгар-жабдуқли от тухфа қилинганлиги..., хуллас Бобурнинг кундалик, ранг-баранг ҳаётининг лаҳзаларидан бой даврига тўғри келган. Аввалги касалликлардан бу дафъадаги беморликка Бобур бир таъриф бериб тугатмайди, балки бир неча кун ўтиб яна шу мавзуга қайтади, бир неча кунлик воқеалар ичида дардини баён этади. Бу услуб фақат “Бобурнома”га ҳослигини таъкидлаш жойиз: *“Одина кунни ойнинг йигирма тўққузиди баданимда иситма ҳарорати зоҳир бўлди. Фасд қилдим. Кун олуш, гоҳи икки кун оша, гоҳи уч кун оша иситур эдим. Ҳар иситқонда гарқи арақ бўлмагунча иситма қўймас эди. Ун-ўн икки кундин кейин, Мулло Хожаго мамзуж чоғирни наргис била берди, бир-икки қатла ичтим. Фойда ҳам қилмади...*

Чаҳоршанба кунни, ойнинг учиди жуллоб ичтим. Яна икки кун жуллоб ичтим.

Шанба кунни, ойнинг олтисиди доруйи қор ичтим” (Б.173).

Юсуфий табобати.

Кечиши: *Гоҳида ҳар кунни, гоҳида кун оралаб истима чиқиб турган. Ҳар иситма тутганда қаро терга ботиб кетган. Бобурнинг ҳоли қуриб кўп чанқаган, боши оғриб, уйқусизлик беъзовта қилган, сийдиги сарғайган.*

⁵⁴ Пальчук В.Т. Оториноларингология. – Москва: Медицина, 2002. С.307-308.

Ташҳис: *ХУММА САВДОИЙ⁵⁵ – безгак.*

Савдодан бўладиган иситма. У хоҳ рубъи лозим, яъни доимий, хоҳ доир, яъни икки кун тутмай, учинчи кун тутадиган, хоҳ бошқа (масалан), таъби ҳимс, уч кун тутмай, туртинчи куни тутадиган, туби судс, турт кун тутмай, бешинчи кун тутадиган, таби сабъ, беш кун тутмай, олтинчи кун тутадиган ва ҳоказо шунга ўхшаб кетаверадиган иситма бўлсин, белгиси: томирнинг қаттиқ уриши, сийдикни қоралиги, аъзоларнинг оғирлиги бўлади.

Тўртлик:

*Агар иситма савдодан бўлса, ғовзабон,
Қанд ва гунафша гулидан шарбат тайёрла.
Ҳар куни бир қошиқдан сувга аралаштириб,
Райҳон уруғи билан бирга ич.*

Мазкур шарбатни тайёрлаш усули: тоғ ғовзабони ва кўк гунафшанинг ҳар биридан беш мисқолдан (олиб), бир ярим пиёла сувда (сувнинг) ярми қолгунча қайнатилади ва тозаланади. Сўнг олтмиш мисқол тозаланган оққанд солиб, қуюлгунча қайнатилади. Ҳар куни эрталаб бир қошиғини сувга аралаштириб, икки мисқол райҳон уруғи ва бир оз гулоб қўшиб ичилади.

Маълум бўлсинки, савдовий иситманинг моддаси савдо ва қон аралашмасидан бўлса, қон олдириш керак. Сафро ёки бошқа моддадан бўлса, шунга муносиб сургидан бериш лозим. Чала туйилган нўхат суви, жўжа товуқ гўшти, пўсти туширилган мош, долчин ва исмалоқдан овқат қилинади.

Даволаш: *Мулло Хожсагон шаробини наргис билан аралаштириб берилди, бир-икки марта ичдилар, фойдаси бўлмади. Томирларидан қон олинди. Қилинган муолажалар етарли энгиллик бермади. Жумод ус-соний ойининг учинчисида чоршанба куни жуллоб (гулоб, шакар ва дорилардан тайёрланган шарбат) берилди. Уч кун ичганларидан сўнг сурги дори берилди.*

Аралаштирилган шароб (“Юсуфий шарбати”) берилгандан сўнг ҳолат бир оз яхшиланди. Чала туйилган нўхат, пўсти туширилган мош, ҳўл қачнишдан овқат қилиб, қаттиқсиз ичирилди. Шундан сўнг ҳолат бирмунча яхшиланди. Бетоблиги учун тахтиравонда кўтариб юришни тавсия этилди.

⁵⁵ Ҳасаний М. Бобурнинг ҳос табиби Юсуфий табобати. – Тошкент: Фан, 1992. Б.4-9.

Ҳозирги тиббиёт ташҳиси: уч кунлик безгак (малярия).

Безгак – ўткир протозой касаллик бўлиб, иссиқ ва илиқ иқлимли шароитда учрайди. Ўқтин-ўқтин иситма хуружи, жигар ва талокнинг катталашуви, камқонлик билан кечадиган, қайталаниш мумкин бўлган касаллик.

Тарихи: безгак касаллиги қадимдан маълум бўлиб, ёзма манбалардаги маълумотга кўра, Перу (Жанубий Америка) ҳиндулари безгак билан оғриган беъморларни хина дарахти пустлоғи қайнатмаси билан даволаганлар. Европага келтирилган хина дарахти пустлоғидан рус врачлари Ф.М.Риза 1616 йили хинин моддасини ажратиш олади. 1699 йили Мортон безгакни мустақил касаллик эканини эътироф этган бўлса, 1717 йилда италиялик Ланчизи безгак билан ботқоқликлар ўртасида боғланиш бор деган фикрни айтади. 1896-1899 йилларда Патрик Мэнсон безгак қўзғатувчиси анофелос авлодига мансуб чивинлар организмида кўпайиши ва бу чивинлар одамни чаққанда унга безгак юктиришини аниқлаган бўлса, инглиз ҳарбий врачлари Рональд Росс Ҳиндистонда тажриба ўтказиб, безгак чивин орқали тарқалишини бира тўла исботлаб берди⁵⁶.

Этимологияси. Безгак қўзғатадиган бир хужайрали паразит – плазмодиумнинг 4 хили мавжуд:

1. *Plasmodium vivax* – 3 кунлик безгак қўзғатувчиси.

2. *Plasmodium malariae* – 4 кунли безгак қўзғатувчиси.

3. *Plasmodium ovale* – овал безгак, 3 кунлик безгакка ўхшаш тури.

4. *Plasmodium falciparum* – тропик безгак қўзғатувчиси.

5. **Юқиш йўли:** *Трансмиссив.* Безгак қўзғатувчи чивин тана-сида жинсий (спорогени) усулида кўпаяди, беморнинг эритроцитларида эса жинссиз (шизогения) усулида кўпаяди⁵⁷.

Анофелис авлодига мансуб чивин урғочиси безгак билан оғриган одам қонини сўрганда қон билан безгак қўзғатувчиси чивин қорнига тушади, жинссиз паразитлар емирилиб ўлади, жинсий паразитлар эса чивин қорнига одам эритроцитларидан ажралиб чиқиб етилади ва гаметаларга айланади. Гаметаларнинг эркак ва урғочи-

⁵⁶ Юсубжанов М.М. Ўта хавфли юқумли касалликлар, ўрта тиббиёт ходимлари учун қўлланма. – Наманган, 2006. Б.44-46.

⁵⁷ Ўзбекистон Республикасида безгак касаллиги устидан эпидемиологик назоратни такомиллаштириш тўғрисида Миллий буйруқ. Тошкент, 14.04.2005. Б.5–9.

лари урчиб оокинетага айланади. Оокинета чивинининг меъда хужайралари орасига кириб парда билан ўралиб олади. Буни ооциста дейилади. Ооциста бўлиниш йўли билан кўпайиб 10000 тагача етади, ёрилади ва чивин танаси бўйлаб тарқалади. Тарқалган ооцистанинг бир қисми чивин сўлаги бўлиб, чивин чақиш жараёнида унинг сўлаги орқали одамга ўтиб қолади. Юқоридаги жараён *спорогония* деб аталади. Спорогония жараёни иссиқ жойларда тез, совуқ жойларда эса секинлик билан кечади.

Патогенези: Безгак кўзгатувчиси одам организмида жигарда ва эритроцитларда кўпаяди. Бу жараён *шизогония* дейилади. Одам организмига кирган плазмодий эритроцитларда бир соатгина бўлади. Кейин эритроцитлардан плазмодияларни жигар хужайралари тортиб олади. Жигар хужайраларида паразит кўпайиб, ундан чиқади ва эритроцитларга ўтиб, энди эритроцитларда ҳам кўпая бошлайди. Жигар хужайраларида кўпайиши **жигар шизогонияси** дейилса, эритроцитларда кўпайиши **эритроцитлар шизогонияси** дейилади. Эритроцитлар шизогония *Plasmodium vivax*, *Plasmodium falciparum*, *Plasmodium ovale*ларда 48 соат, яъни 2 кун давом этса, *Plasmodium malariae*да 72 соат ёки 3 кун давом этади. Жигар шизогонияси симптомларсиз кечиб, **яширин даврга** мос келади. Эритроцитлар шизогонияси эса **безгакка** мос белгилар билан намоён бўлади.

Касаллик манзараси. Касалликни қисқа яширин даври 10-21 кун, узоқ яширин даври 8-14 ой, баъзи вақтда 3 йил ва ундан узоқроққа чўзилиши мумкин. Касаллик одатда қалтирашдан бошланади. Лоҳаслик, дармонсизлик, жунжикиш, бош ва бел оғриғи, кўнгил айниш, иштаҳа ёмонлашиш ҳоллари қайд қилинади. Биринчи хуруж қилиш тана ҳароратининг 38-39°C ва ундан ҳам ошиши билан бошланади. Ноўрин иситмалаш бир неча кун давом этиши мумкин. Биринчи ҳафтанинг охирига келиб кўп ҳолларда безгак хуруж қилишида қалтираш ва терлаш билан кўринадиган тўғри такрорланиши кузатилади. Хуруж қилиш одатда кундуз кунлари, ҳар сафар бир вақтда бошланади, бу дифференциал ташхис белгиларининг биридир. Безгакни кечиши уч даврга бўлинади:

I. Безгак тутиш (қалтираш, титраш) даври. Беморнинг эти увишиб қаттиқ қалтирайди, оёқ-қўллари музлайди, боши оғрийди, кўнгли айнийди. 2–3 соатдан сўнг иситма 39-40°C гача кўтарилади.

II. Иситманинг кўтарилиш даври. Иситмалаш бир неча соатдан бир кеча-кунгача давом этади, ҳарорат 40-41°C га етиб бемор оғирлашади, алаҳсирайди.

III. Терлаш даври. Бемор ҳарорати пасайиб мўл-кўл терлайди, энгиллашиб хотиржам уйқуга кетади.

Типик безгак хуружи қаттиқ қалтироқ тутиши билан бошланади, қайсиким 15 дақиқадан 2-3 соатгача давом этади. Бу вақтда касаллар ўзида совқотиш ва қалтираш ҳолларни сезади. Улар исимайди ва кўрпа ичида ҳам қалтирайди. Тери ва кўринадиган шиллик пардалар оқаради. Тана ҳарорати тез кўтарилиб, 40° С га ва ундан ҳам ошади. Нафас олиш тезлашади, кўнгил айниши ва қусиш ҳоллари бўлиши мумкин.

Қалтироқ иссиқлик билан алмашинади, касалларни чанқоқ қийнайди, улар тинчлигини йўқотади, кўрпани устидан олиб ташлайди. Тана териси ушлаб кўрилганда, қуруқ ва иссиқ. Бош оғриғидан арз қилади, юрганга кўз косалари оғрийди, юрак уриши тезлашади. Артериал қон босими пасаяди. Иссиқлик даври 2-6 соат давом этади ва терлаш даври билан алмашинади. Тер жуда кўп чиқади ва беморни бир неча марта ички кийимларини алмаштиришга тўғри келади. Тана ҳарорати меъёрлашади ёки ундан ҳам пастга тушади. Бемор дармонсиз бўлса-да, энгиллик сезади. Хуруж қилиш давомийлиги 6-10 соат. Кейинги кун бемор умумий дармонсизликдан бошқа ҳеч нарсадан арз қилмайди.

Агар бемор махсус даволаниш чораларини қабул қилмаса, хуруж қилиш 3-6 ҳафтагача давом этиши мумкин. 2-3 ҳафтадан кейин камқонлик ривожланади. Эритроцитлар миқдори $3 \cdot 10^{12}/л$ дан пастга тушмайди. Талоқ одатда биринчи хуруж қилишдан кейин катталашади ва биринчи ҳафтанинг охирида ушлаб кўриб аниқланади. Жигар ҳам маълум даражада катталашади. Беморлар жигар ва талоқ соҳасида оғриқ пайдо бўлганлигидан арз қиладилар. Кўпинча, лабда, юзда ва бурун деворларида учқусимон тошмалар пайдо бўлади. Қайталаниш даволанмаган ёки нотўғри даволанган кишиларда содир бўлади. У одамда тўғри такрорланган хуруж билан бирдан бошланади.

Даволанмаган ёки тўлалигича даволанмаган касалларнинг бир қисмида бирламчи хуруж тўхтаганидан кейин 7-14 кундан 2-3 ой давомида иситма қайталади. Бундан яқин қайталаниш эритро-

цитар кўринишли паразит ривожланишининг кўпайишига боғлиқ. Яқин қайталаниш безгакнинг ҳамма кўринишларида кузатилади. Уч кунлик ва овале-безгак бир ёки бир неча марта қайталангандан кейин қонда плазмодийнинг йўқолиши ва клиник соғайиш билан касаллик турли хил муддатларга яширин ҳолатга ўтади. Иситманинг 6-11 ойдан кейин (баъзида бундан ҳам кўпроқ) қайта хуружи бўлиши мумкин, яъни паразитнинг “уйқудаги” тўқима кўринишининг фаоллашиши натижасида узоқ қайталаниш содир бўлади.

Инфекциянинг ривожланиш жараёнида, қисман иммунитет ҳосил бўлиши сабабли, касаллик шундай даврга ўтадики, бунда, эритроцитларда паразитнинг ривожланишига қарамасдан иситмали қалтироқ тутиши содир бўлмайди, буни – **паразит ташувчилик** дейилади. Паразит ташувчилик муҳим эпидемиологик аҳамиятга молик, у безгак инфекциясининг яширин манбаи бўлиб ҳисобланади.

Эслатма: Тропик безгакнинг кечиш давомийлиги 1 йил, уч кунликда 1,5-2 йил, овале безгакда 2-3 йил, тўрт кунлик безгакда 4-5 йил. Охирги маълумотларга кўра **паразит ташувчанлиги 10-52 йил** мобайнида давом этиш мумкинлиги аниқланган⁵⁸.

Хулоса: Заҳириддин Бобур уч кунлик безгак касаллигини 27 ёшида, Кобулда юқтириб, бутун умри давомида шу касалликни енгил ва оғир ҳолатларини бошидан ўтказган, организмда паразит ташувчанлик бўлиб, юрган. Ора-ора безгак хуружи кўзғаганда иситма кўтарилиб турган, ҳолсизлик авж олган. Бу касаллик иммун ҳолатларни пасайтириб, камқонликка, сўнгра жигар-талокни катталлашишига, ундан кейин эса ҳолсизликка олиб келган. Рухиятни пасайиши, тушқинликка тушиш умумий ҳолатни янада ёмонлаштириб, хуружни кучайтирган.

“Бобурнома” асарини ўқиб чиққан собиқ шўро ҳукумати бош паразитологи, Е.И.Марценовский номидаги тиббий паразитология ва тропик касалликлар илмий текшириш институти директори, профессор Лисенко Андрей Яковлевич Москва шаҳрида ўтказилган конференциялардан бирида (собиқ шўро вақтида) минбардан туриб, сўзи ўртасида: “Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам безгак касаллиги билан оғриган”, деб айтиб ўтади (бу менинг ташхисимни тасдиқлаши мумкин).

⁵⁸ Лисенко А.Я., Кондратен А.В. Маляриялолгия. Ўқув методик қўлланма. Бутун дунё соғлиқни сақлаш ташкилоти. Женева, 1999. Б.39-56.

10) 1510 йил. 27 ёш. Кобул.

Бобурнинг бу навбатдаги касаллиги аввалги сурункали безгак, ёки муҳорабаларида ортгирган шикастларидан фарқ қилиб, кундалик ҳаётда содир бўладиган шикаст билан боғлиқ. “Бобурнома”даги воқеаларнинг бориши ҳам бу тасодифий қўл бармоғининг шикаст топишига мутлақо боғлиқ жойи йўқ. Бобур ҳар галгидек саройдаги расмий ишлари билан банд бўлган, кишиларни қабул қилган, одамларга инъомлар берган ва қабул қилган ва ҳоказо. Масалан, у ёзади: “Одина кунинг ойнинг йигирма тўққузидан Мир Хурднинг Ҳиндолнинг атқалигига юкундурулди...”

Шанба оқшоми, ойнинг секкизида Қосимбекнинг уйига бориб, оғиз очдук. Бир эгарлик от тортти...

Чаҳоршанба кунинг ойнинг ўн иккисидан Комроннинг тағойиси Султон Али мирзоким келди” ва бошқалар. Ана шу воқеалар орасида Бобур ёзади: “Отланур чоқ Бобоҳон ахтаци ярамасроқ от тортти, аччигимдин бир мушт юзига урдум. Бинсир бармоғим тубидин синди. Ул фурсатта хейли оғримади. Келиб, юртқа тушганда хейли ташвиш берди. Бир неча маҳал хейли риёзат торттим. Хат битий олмас эдим, охир чур бутти” (Б.177).

Кечиши: дастлаб ўнг қўлдаги толиқишига эътибор бермаган Бобур, эртасидан қўлдаги қаттиқ зирқираб оғриши, шишиши, ўнг биллак ва елка толишидан шикоят қилади.

Абу Али Ибн Сино табобати.

Синиши суякка хос узлуксизликнинг бузилиши бўлиб, шу сабабли гоҳи суякда ажраланиши воқеъ бўлади. Майда бўлақларга айланиб кетган синишни мажсақланиши деб аталади. Баъзан ажраланиши воқеъ бўлмайди ва бундай синиши гоҳи теккис ва гоҳи тармоқли бўлади. Теккис баъзан суякнинг энига, баъзан узунасига воқеъ бўлади. Энига воқеъ бўлгани гоҳи аниқ билиниб туради ва баъзан аниқ билинмайди. Узунасига воқеъ бўлгани, яъни ёрилиши ва дарз кетиши аниқ билинмайди.

Бир гуруҳ табиблар суяк синиши турларини бир қанча исмлар билан атаб, суяк энига ва чуқурлигига қараб каттароқ синса, “туррусимон синиши”, “таррақсимон синиши” ва “новдасимон синиши”, синган суяк бўлақлари майдаланиб кетса, “толқонсимон”, “ёрмадонсимон” ва “ёнгоқсимон” дейдилар. Синиши узунасига кетса, “тарам-тарам синиши”, узунасига синиши билан бирга энига очилса, “янги ойсимон” ва “новдасинишисимон” деб атайдилар⁵⁹.

⁵⁹ Абу Али Ибн Сино. Тиб қонунлари. 3-жилд. Тошкент, 1993. Б.108.

Кечиши: Бобур биринчи кун ортиқча оғриқни сезмаган. Эртаси кундан бошлаб оғриқ зўрая борган. Ўнг қўли елкалари билан зирқираб оғриган, оғриқ бошига ҳам берган.

Ташхис: ўнг қўлнинг тўртинчи бармогининг тубидан синиши.

Даволаш: Бармоқни тўзғрилаб тахтакач қилинган ва ўнг қўлини бўйнига осиб юриш тавсия этилган.

Анчагача ёзув-чизув ишларини бажариш имкони бўлмаган. Асал билан мўмиё бериб туриш тавсия этилган. Бир ойдан сўнг, якшанба кун, ойнанинг ўн тўртидан бошлаб ижод ишлари давом эттирилган.

Ҳозирги тиббий ташхис: тўртинчи бармоқ, ўнг қўл кафт суягининг синиши.

Қўл кафт суяқларининг синиши, асосан, шикастланиш даражасига киради. Масалан, болға билан қўл кафтини ички юзасига урилганда кафт суяқлари кўндаланг синиб силжийди. Болға билан кафт суяқларининг бош қисмига урилганда майдаланиб, синиш кузатилади.

Баъзан қўл кафт суяқларини синишлари тиббий травмалар хилига тааллуқли бўлади. Масалан, қўл кафти мушт ҳолатида бўлганда нотўғри зарба ҳисобига кафт суяқларини бошчаси остидан синиши кузатилади (Боксёрский перелом). Бунда синиқ чизиғи қийшиқ, баъзан винтсимон бўлади. Винтсимон синишлар бармоқларни қайирганда ҳам кузатилади⁶⁰.

Қўл кафт суяқларининг синиши суяқларнинг асоси, танаси ва бошчаси соҳасида бўлади. Синиқлар силжиган ва силжимаган ҳолатда бўлади. Улар асосан бурчак остида силжийди ва бунда кафт суяқларини бошчаси ичкари томонга силжийди. Бунга сабаб кафтлараро мускуллар ва букувчи пайлар тортиши ҳисобидан пайдо бўлади. Кафт суяқларини ён томонга силжиганида синиқлар орасига юмшоқ тўқималарнинг интерпозицияси кузатилиши мумкин.

Касаллик манзараси. Кафт суяқлари пальпацияда қўлга яхши урилади. Шунинг учун синиқларнинг силжиганлигини аниқлаш имконини беради. Терининг ранги кўкаради, шиш пайдо бўлади. Пальпация ва бармоқлар тортилганда оғриқ кескин кучаяди. Баъзан суяк синиқлари крепитацияси аниқланади. Кафт суяқларини икки йўналишда рентген қилинганда синиқ ҳолати тасдиқланади.

⁶⁰ Краснов А.Ф., Аршин В.М. Справочник по травматологии. Москва: Медицина, 1984. Б.257.

Даволаш: Кафт суяқларини силжимаган ёки бироз силжиган синиклари консерватив даволанади. Бунда бармоқларнинг учидан билак ўрта-юқори қисмигача гипсли лонгета бойлами қўйилади. Кафт суяқларини бошчаси ичкарига силжиб сингани (Боксёрский перелом)да, синиқ соҳаси маҳаллий оғриқсизлантирилади (Новокаиин 0,5-1%) ва жарроҳ синиқ соҳасининг устидан эзиб бармоқни орқага қайиради. Шу ҳолатда гипсли лонгета қўйилади. Қадимда тахтакач қилиб боғлаб қўйишган.

Хулоса: Бобур моҳир чавандоз, полвон ва сузиш устаси бўлган, лекин муштлаш жанги билан кўп ҳам шуғулланмаган бўлса керак. Бобоҳон Ахтачини урганда қўли нотўғри кетиб панжа тубидан синади. Бу ҳолат боксёрларда мушт нотўғри кетганда содир бўлади. Албатта, табиблар кўриб суяқни жойига солиб, тахтакач қилишган.

11) 1525 йил. 42 ёш. Гўндамак.

Бир қараганда енгил бўли кўринган шамоллаш асорати Бобурни чулғаб олар экан, бу энг аввало, касалликдан олдин Бобур шериклари билан каркидон овлашга боришади. Бобур атрофидаги кишиларнинг Ҳиндистонда дастлабки марта бўлиши, каркидон (карк)ни биринчи марта кўришлари, шўру ғавго кўтариб бу азим жуссали ҳайвонни жангалдан чиқаришга интилиш заминидан имунитети паст, тезда шамоллашга мойил бўлиб қолган Бобур қайта шамоллаш касалига чалинади. Бобур ёзади: *“Бигромнинг ёвуғида – ўқ озроқча жангалга карк кирди, теграсини олиб турубтурлар, ўшандин жилаврез тебраб еттук. Жангалга чарга солиб, ғавго қилгон била карк чиқиб, тузга қоча берди. Хумоюн ва ул юздин келганлар ҳеч ким каркни кўрган эмас эди, бори хотирхоҳ тафарруж қилдилар”*(Б.185). Ана шунинг оқибатида Бобур бемор бўлиб, бу ҳолатини кўйидагича тасвирлайди: *“Оқшоми резандалиқ бўлуб, иситтим, бу резандалиқ йўталга тортти, хейли таваҳҳум бўлди, алҳамдулиллоҳ, икки-уч кундин сўнг бартараф бўлди”*(Б.185, 186).

Кечиши: бурун битиб, *“думоғлар толади, бурунлардан суюқлик оқиб, бош оғрийди, ора-орада акса уриб турилади, юз қизаради.*

Таъхис: **ЗУКОМ (тумов).** Сувнинг миядан томоқ ёки бурун томонга оқиши. Баъзилар томоқ томонга оққанини “назла” дейишади. Агар иссиқдан бўлса, белгиси: миядан тушаётган нарсанинг иссиқлиги, томоқ ва буруннинг ачишиши.

Тўртлик:

*Кишидан иссиқ тумов пайдо бўлса,
 Нилуфар шарбатини ичиб фойда кўргач, демак
 Бу шарбатдан сўнг,
 Мош ва пусти туширилган арпадан овқат
 қилиб еса фойда бўлади.*

Нилуфар шарбатини тайёрлаш усули: дарё нилуфарининг гулидан тўрт мисқол олиб, бир пиёла сувда қайнатилади. Ярми қолгач, тозаланади ва қирқ мисқол оқ қандни тозалаб, унга кўшилади ва қиём бўлгунча қайнатилади⁶¹.

Даволаш: Нилуфар шарбатидан ичдилар. Шарбатдан сўнг мош ва пусти туширилган арпадан овқат қилиб едирилди. Ҳолатим яхши деб бошқа дори ичмаган. Бобур Мирзо Боғи Вафода бир неча кун туриб, ҳаво алмаштирди.

Ҳозирги тиббиёт ташхиси: ўткир инфекцион ренит.

Ўткир инфекцион ренит – бурун бўшлиғидаги ўткир инфекция ўчоқ бўлиб, бурун шиллик пардаси яллиғланишининг энг кўп учрайдиган ва унинг функциясини бузадиган туридир. У алоҳида касаллик сифатида носпецефик яллиғланишларда ва спецефик ренит сифатида турли инфекцион ҳасталикларда ҳамроҳ касаллик турида намоён бўлади.

Ўткир ренитнинг келиб чиқишида организмнинг маҳаллий ва умумий иммун ҳимоясининг пасайиши ва бунинг натижасида бурун бўшлиғи ва бурун халқумидаги сапрофит микрофлоранинг активлашиши катта аҳамият касб этади. Одатда бу тананинг умумий ва маҳаллий совқотишида бўлади, турли сурункали касалликларни авж олишига сабаб бўлади⁶².

Касаллик манзараси. Бу касаллик бирдан бошланиб, одам жунжикиб турганидан кейин ланж бўлади, бошда оғриқ, баданда “симиллаган” оғриқлар сезади. Суст кўринишдаги бу интоксикация белгилари беморда ҳарорат нормал ёки субфебрил бўлиб турганда рўй беради. Баъзан бемор ҳарорати 38С гача кўтарилиши мумкин.

Ўткир инфекцион ренитда барвақт бошланадиган ва унга хос бўлган аксириш, томоқнинг ачишиб, тирналгандек бўлиб сезилиш-

⁶¹ Ҳасаний М. Бобурнинг ҳос табиби Юсуфий табобати. – Тошкент: Фан, 1992. Б. 53.

⁶² Пальчук В.Т. Оториноларингология. Москва: Медицина, 2002. Б.88-90.

лари авж олиб боради. Тез орада бурун битиб, бурундан нафас олиш қийинлашади, бир неча соатдан кейин эса бурунда сувсимон, серроз суюқлик келавериб, беморни бурун орқали нафас олишидан маҳрум қилади.

Интоксикация белгилар кўпи билан икки кун давом этади-ю бурун суюлиши 3-4 кун давом этади.

Хулоса: Бобур Мирзо шамоллаган ва тумов авж олган. Овга бўлган қизиқиш, эътиборсизликка олиб келади. Табиблар томонидан қилинган муолажалардан сўнг, ҳолат яхшиланади.

12) 1525 йил. 42 ёш. Бигром.

Ушбу матн “Бобурнома”нинг 1519-1520 йиллар воқеаларидан кейин узилиб, 1525-1526 йил воқеалари тасвирида келган. Бобур билан бу беш йил орасида қандай ҳолатлар бўлган, бу буюк адиб қандай касалликларга дучор бўлган аниқ айтиш мушқил. Лекин бир нарса аёнки, унинг қуйидаги иқрорида касаллик зўрайиб, энди қон тупуришгача шох Бобурни мажбур этган, иситма, йўтал зўрайган. “Одина қуни, ойнинг секкизида Гандамакка тушганда, манга тунд резандалиқ бўлди. Биҳамдиллоҳ осонлиқ била ўтти... Бир-икки кундин сўнг Бигромда тушганда резандалиқ бўлуб иситтим. Бу резандалиқ сурфага мунжар бўлди. Ҳар йўталганда қон тукурур эдим, аксар иситма бўлди, билдимким, бу иситма қондиндур ва бу ташвишни қилгандин:” *Фа ман накаса фа иннамо янкусу ало нафсиҳ ва ман авфо бимо оҳада алайҳиллоҳа фасаяўтиҳи ажран азийман*” (Б.184, 185).

Юсуфий табобати.

Кечиши: *Ҳавонинг намлиги, ёмғир ёгавергани сабаб Бобурда тумов шамоллашга айланиб, ҳар йўталганда қон тупура бошлаган. Бу иситма қондан бўлган.*

Таъхис: НАФС ас-ДАММ.

Тўртлик:

*Қонли йўталда ишинг озир бўлганда,
Арпа суви ва ясмигдан овқат қил.
Туйилган елим, қаҳрабо ва анор гулини,
Анжабор шарбати билан ич!*

Даволаш: *туйилган елим, қаҳрабо ва анор гулини Анжабор шарбати билан ичирилган. Арпа суви ва ясмигдан овқат қилиб*

берилган. Анжабор шарбатининг таркиби: чала туйилган анжабордан олти мисқол (олиб), бир пиёла сувда ярим қолгунча қайнатилади ва тозаланади. Сўнг ўттиз мисқол оқ қандни тозалаб, (ўша сувга) қўшилади ва қуйилгунча қайнатилади⁶³.

Бобур Мирзо Аллоҳдан мағфират, раҳм ва шифо тилаб шу кун рўза тутди. Муолажалардан сўнг ҳолат яхшиланди.

Ҳозирги тиббиёт ташҳиси: крупоз пневмония (зотилжам).

Н.С.Молчанов классификацияга кўра авваллари пневмониялар ўчоқли ва крупоз пневмонияларга ажратилади. Крупоз пневмония халқ орасида қадимдан **зотилжам** деб аталиб келган. Пневмококлар келтириб чиқарадиган пневмониянинг фақат бир, ўзига хос тури эканлиги ва табиатан бошқа кўзгатувчиларга алоқадор пневмониялар орасида учрамаслиги аниқланган. Пневмонияни келиб чиқиш сабабларидан бири **ўткир респиратор инфекция** касалликларини вақтида малакали даволамастликдан иборатдир.

Касаллик манзараси. Касалликни клиник белгиси турлича. Улар орасида “олтин стандарт” деб аталган симптомлар гуруҳига алоҳида аҳамият берилади. Иситма, эт жунжикишининг такрорланиши, йўтал, балғамнинг табиати ва кўкрак қафасида пайдо бўладиган оғриқлар шулар жумласига киради. Пневмония билан оғриган бемор аҳволини таҳлил этиш, нафақат нафас аъзоларини, балки бошқа ички аъзо ва тизимлар (жигар, буйраклар, юрак-томир, марказий асаб тизими) ҳолатига ҳам баҳо бериб чиқишни талаб қилади.

Пневмонияда алвеолалар аста-секин некробиозга учраган ҳужайра қолдиқлари ва экссудат билан тўлиб боради. Бунда нафас су-сайиб тургани ҳолда пуфакли хириллашлар эшитилиши мумкин. Ўпкада жигарланиш авж олиб борган сайин, перкутор товуш пасайиб, агар нафас йўллари етарли равон бўлса, нафас табиатан бронхиал тус олади. Яллиғланиш камайиб борган сайин бронхиал нафас йўқолиб боради, пневмония ўчоғи устида яна пуфакчали хириллашлар пайдо бўлади, шунингдек сикрет етарлича гидратацияга учраб, бемор йўталиб, балғам ажратиб турадиган бўлса, бир талай йирик пуфакли нам ва куруқ хириллашлар эшитилади.

Крупоз пневмония кузатилган беморларда касалликни охириги босқичида етарли даво муолажаларини олмасалар касаллик ўзидан асорат беради, яъни ўпка тўқимасининг деструкцияси пайдо бўлган

⁶³ Ҳасаний М. Бобурнинг ҳос табиби Юсуфий табобати. – Тошкент: Фан, 1992. Б.71.

кучли йўталда ўпка тўқимасидаги майда қон томирчалар бутунлиги бузилиб, *балғам билан қон ташқарига чиқади*⁶⁴.

Хулоса: Бобур Мирзо аввал ўткир респиратор инфекция билан оғриган. Яхши даволанмаганлиги туфайли касаллик крупоз пневмония (зотилжам)га айланиб кетган. Касалликдан бир оз чалғигани сабаб (қасамни буздим деб) даволаниш охирига етмаган. Ўпка тўқимаси деструксияси туфайли майда қон томирчалар бутунлиги бузилиб, балғам билан қон чиққан. Асосий касаллик ва асоратларни даволангандан сўнг ҳолат яхшиланган.

13) 1526 йил. 43 ёш. Агра.

“Одина кун, кеч намози дигар ош торттилар. Товушқон ошидин хейли едим. Қалия зардак ҳам майл қилдим. Бу ҳиндустоний захрлиқ ошининг устидин бир-икки тикка майл қилдим, қалия олиб едим, ҳеч нохуш маза маълум бўлмади. Қоқ гўшттин бир-икки тикка олдим. Кўнглум барҳам урди, ўтган кун қоқ гўштни еганимда бир нохуш маза анда бор эди, кўнглумнинг барҳам ургонин андин хаёл қилдим. Яна бир кўнглум қўзғолиб келди. Дастурхон устида икки-уч марта кўнглум барҳам уруб, қусаёздим. Охир кўрдумким, бўлмас, қўптум. Обхонага борғунча йўлда яна бир навбат қусаёздим. Обхонага бориб, қалин қустим. Ҳарғиз ошдин сўнг қусмас эдим, балки ичганда ҳам қусмас эдим. Кўнглумга шубҳа кечти. Бовурчини сахлатиб буюрдимким, ул қайни итга бериб, итни сахлагайлар. Тонгласига бир паҳарга ёвуқ ит беҳолроқ бўлуб, қорни дам қилгондек бўлди. Ҳар неча тош била урдилар, эвруштилар, қўпмади. Кун тушгача бу ҳоли бор эди, андин сўнгра қўпти, ўлмади. Бир-икки чухра ҳам бу ошдин егандур. Тонгласига алар ҳам қалин қустилар, бирисининг худ ҳоли хароб эди, охир бори халос бўлдилар. Мисраъ: Расида буд балое, вале бахайр гузаит.

(Мазмуни: Бир бало етишган эди, бироқ яхшилик била кечди)

Шанба кун бир аёқ сут ичдим. Якишанба кун ҳам бир аёқ сут ичтим, “гили махтум”ни ҳам араққа ҳал қилиб ичтим. Душанба кун сутга “гили махтум”ни ва “тарёқи форуқ”ни эзиб ичтим, сут ичимни хейли сурди. Сешанба кун, аввалги кун сафройи сўхтадек қора-қора нималар дафъ бўлди. Шукр, ҳоло ҳеч қисса йўқтур. Жон мундоқ азиз нима эмиш, мунча билмас эдим, ул мисраъ борким:

⁶⁴ Убайдуллаев А.М. Нафас органлари касалликлари. Тошкент: Шарқ, 2004. Б. 63-72.

Ким ўлар ҳолатқа етса, ул билур жон қадрини (Б.217-218).

Кечиши: Бобур Мирзо таомни еганидан сўнг икки-уч кўнгли айниб, сўнг роса қайт қилди. Қорин ва кўкраклари қизиган, кўнгли беҳузур бўлаверган, бетоқатликдан жой топа олмаган.

Таъхис: заҳарланиш.

Даволаш: қайт қилиб заҳар аралаш овқатни чиқиб кетгани яхши бўлди. Шу куни сурғи дори берилди. Кейин ҳар куни сут берилган. “Гили махтум”ни ароққа аралаштириб берилди. Душанба куни “гили махтум”ни сутга аралаштириб берилди, “тарёқи форуқ”ни эзиб ичирилди. Сут ичларини анча сурди. Ойнинг бошида, сешанба куни куйган сафродек қора-қора нарсалар йўқ бўлди. Кундан кунга ҳолатлари яхшиланиб борди.

Ҳозирги тиббиёт таъхиси: маргумушдан заҳарланишнинг енгил кўриниши.

Оғир металлар бирикмалари ва маргумуш билан заҳарланиш ҳолатлари қадим замонлардан бери маълум.

“Тирик кумуш” (сулема) билан заҳарланиш IV асрда қайд қилинган. Ўрта асрларда сулема ва маргумуш энг кўп тарқалган ноорганик заҳарлар бўлиб, сиёсий ўйинлар ва маиший ҳаётда криминал мақсадларда ишлатилган. Италия уйғониш даврида Папа Александр VI ва унинг ўғли Цезар Борджиа буйруғига асосан қилинган кўплаб буюртма қотилликлар маргумуш ёрдамида қилинган (бир вақтлар маргумуш “Борджиа заҳари” деб ҳам аталган).

Баъзи бир тарихчилар маргумуш билан заҳарланганлар қаторида Наполеон, француз математиги Кондерс, инглиз шоири Честертон ва бошқаларни киритадилар.

Умумий токсикологик маълумот: Оғир металлар группасига юқори атом оғирлик ва солиштирма оғирлиги 6,0 дан юқори бўлган 40 дан ортиқ элемент киради (симоб, мис, кадмий, олтин, темир, қалай, маргумуш ва ҳ.к.).

Оғир металларнинг органик ва ноорганик бирикмалари, шу жумладан маргумуш бирикмалари кўплаб саноат ва қишлоқ хўжалигида жабҳаларида хом ашё, қолдиқ маҳсулотлар, гирбицид ва инсектицидлар сифатида ишлатилади. Маргумуш ва баъзи оғир металлар (мисс, симоб, висмут) кўплаб дорилар таркибига киради. Сулема эритмалари, симобнинг оксияцианийлиги ва диоцид анти-

септиklar сифатида ишлатилади. Оғир металлар бирикмалари ва маргимуш организмга, оғиз, нафас, тери, шиллик пардалар ва парентерал орқали кириши мумкин.

Касаллик манзараси. Оғир металлар бирикмалари ва маргимуш куйдирувчи сифатга эга бўлгани, уларнинг оғиз шиллик қавати ва йўғон ичак шиллик пардалари орқали чиққани учун ошқозон ичак йўллари зарарланиши 97,3 % учрайди. Ошқозон – ичак йўллари зарарланиши субъектив кўнгил айнаши, оғизда метал таъми сезилиши, ютинишда оғриқ бўлиши, қизилўнгачдан овқат ўтиши қийинлиги, қорин эпигастрал соҳасида оғриқ пайдо бўлиши ёки бутун қорин соҳасида оғриқ пайдо бўлиши билан характерланади.

Объектив кузатилганда қайт қилиш, томоқ ва халқумнинг юқори қисмида қизариш, пайпаслаб кўрганда қорин бўйлаб оғриқ сезилиши кузатилади. Оғир ҳолларда ич кетиши, 22 % беморларда биринчи соатдаёқ қизилўнгач, ошқозон ва ичаклардан қон кетиш белгилари кузатилади⁶⁵.

Заҳарланиш турлари. Оғир металлар бирикмалари ва маргимуш билан заҳарланиш уч хилга бўлинади: енгил, ўрта оғирлик ва оғир.

1. *Енгил заҳарланишлар* клиникаси диспептик бузилишлар сифатида, оғиз ва халқумнинг шиллик пардалари енгил куйиши, ўртача суюқлик ажратувчи стоматит сифатида кўриниш беради ва тез ўтиб кетади.

2. *Ўрта оғир* ҳолатлар ошқозон – ичак бузилишлари кўпроқ юзага чиқади, қизилўнгач, ошқозон йўлларида қон кетиши бир кеча-кундузгача давом этиши мумкин. Доимий ажралиб чиқарувчи стоматит кузатилади. Жигарнинг токсик дистрофияси ва ўрта даражадаги нефропатияга учрайди. Беморларни даволаш 10-18 кеча-кундузгача бўлади.

3. Заҳарланишнинг **оғир даражасида** ошқозон-ичак бузилишлари бир неча суткагача давом этиб, беморлар қон кетишдан вафот этиши мумкин. Кучли стоматит ва колит кузатилади. Экзотоксик шок декомпенсацияси белгилари билан бўлиб, бемор 1-2 суткадаёқ ўлиши мумкин. Гемоглабин пасайиб, қон гемолизга учрайди. Жигар, буйрак етишмовчилиги кучаяди⁶⁶.

⁶⁵ Лужников Е.А. Клиническая токсикология. Москва: Медицина, 1999. С.350-361.

⁶⁶ Голиков С.Н. Неотложная помощь при острых отравлениях. Москва: Медицина, 1977. С.271.

Хулоса: Бобур маргумушдан енгил заҳарланган. Заҳар миқдорининг озлиги, ўзи олдиндан овқатда заҳар борлигини сезиб қолгани, тановул қилган таомини тезда қайт қилиб ташлаши, сурги билан ични суриб ташлаш ва сут ичирилиши билан заҳарни танага тарқалишининг олди олинган.

14) 1526 йил. (Б-232). 43 ёш. Деҳли.

“Душанба куни Жумод ул-аввал ойининг йигирма учи сайр қила отландим. Сайр асносида хотиримга еттиким, ҳамиша тавба дағдағаси хотиримда бор эди, бу номашруъ амр иртиқобидин алла-давом кўнглимда губор эди, дедимки эй нафс:

*Чанд боши зи маосй мазакаш,
Тавба ҳам бемаза нест бичаш.*

*Мазмуни: Қачонгача гуноҳ ишлардан завқ оласан,
Тавба ҳам бемаза эмас, ундан ҳам тотиб кўр”.*

Улуғ шоҳ Аллоҳнинг инояти ила май ичишни ташлади. Ўша куни беклар, хос амалдорлардан, аскар ва аскар бўлмаганлардан уч юзга яқин киши май ичишни ташлаб қасам ичдилар. Бир зарарли одатдан (организм учун хавф омили бўлган) форуғ бўлдилар.

Хулоса: Бобур Мирзонинг кўп шамоллаш касалликларига ча-линишларини асосий сабабларидан бири организмнинг иммунитетининг пастлиги эди. Спиртли ичимликларни кўп истеъмол қилиш касалликни хуруж олишига ва иммунитетни пасайишига, жигарни ва юракни ишлаш фаолиятини сусайтирар эди. Ичкиликни ташла-ши, албатта, соғлиғи учун бир мунча фойда бўлган (ушбу ҳолатни аввалги бобларда мукаммал ёритилгани сабаб, кўп тўхталмадик).

15) 1527 йил. 44 ёш. Агра.

Ушбу касалликдан олдин Заҳириддин Бобур Ҳиндистонда ал-лақачон бошланган ва давом этаётган бунёдкорлик ишларини да-вом эттирар экан, Секрийда солган боғини зиёрат қилиб, ёзади: *“Секрийда солгон “Боғи фатҳ”нинг шимолий зарб тарафидаги тош суфа тайёр бўлуб эди. Ул суфа устида оқ уй тикиб, анда ийд қилилди”*... *“Одина, мазкур ойнинг йигирма тўртида Дўлтур сай-*

рига борилди”. Бироқ бир-икки кун ўтгандан кейин Бобурнинг баданини яна касаллик қамраб олади. Аввалги сайр ва бунёдкорлик ишлари ўрнини касалликни даволаш олади: “Одина куни, зулҳижжа ойининг иккисида қирқ бир қатла ўқур вирдни бунёд қилдим. Ушбу айёмда бу байтимни:

Кўзу қошу сўзу тилиниму дей,
Қаду хаду сочу белиниму дей, –

беш юз тўрт вазнда тақтиъ қилдим. Бу жиҳатдин рисола тартиб берилди. Бу кун яна соҳиб узр бўлдум, тўққуз кунга тортти” (Б.232).

Кечиши: Бобурнинг ютиниши қийин бўлган. Бош, томоқ оғриги безовта қилган, кўзлари қизарган. Оғриқдан овқат ейиши мушкуллашган.

Юсуфий табобати.

Ташхис: ХЎНОҚ. Томоқ оғриги. Агар қондан бўлса, белгиси: кўзнинг қизиллиги ва томирларнинг тўлаллиги.

Тўртлик:

Томоқ оғригида қон олдиргандан кейин,
Олхўри сувини нилуфар шарбати билан ич.
Тотим суви ва шунга ўхшаш нарсалар гаргараси,
Қанча кўп бўлса шунча яхши бўлади.

Даволаш: томоқни тотим суви билан гаргара қилиб турилган. Олхўри суви нилуфар шарбати билан ичирилган. Ҳолат яхшилана-вермагач, тил остидан бўлиб-бўлиб қон олинган. Кейин, гўра узум суви ва сирка, аччиқ анор суви билан гаргара қилинган. Даволаш охирига яқинлашганда ўн мисқол фулус магзини бир сир сизир сутида буғдой кепагининг ширасида ивитиб бодом ёғидан ўн мисқол қўшиб ярим қайноқ ҳолда гаргара қилинди. Қилинган муолажалар ёрдамида ўн етти кунда тузалдилар⁶⁷.

Ҳозирги тиббиёт ташхиси: ўткир фаринготонзелит.

Ўткир фаренгит – халқум шиллик пардасининг ўткир яллиғланиши. Алоҳида касаллик сифатида инфекция кўзғатувчилар, турли

⁶⁷ Ҳасаний М. Бобурнинг ҳос табиби Юсуфий табобати. – Тошкент: Фан, 1992. Б. 66.

таъсирлар (узоқ вақт оғиздан нафас олиш, совуқда кўп ва қаттиқ гаплашиш) натижасида келиб чиқади.

Ўткир фаренгитнинг вирусли келиб чиқиши 70% ва бактериялар келиб чиқиши 30%ни ташкил қилади. Спиртли ичимликларни кўп истеъмол қилиш ҳам, касалликни сурункали ҳолда тез-тез кўзғалиб туришига сабаб бўлади.

Касаллик манзараси. Томоқ оғриши, ютиниш қийинлиги, қуруқлаши, тана ҳароратининг кўтарилиши (субфебрил), бўғиндаги оғриқлар, лоҳас бўлиш. Обьектив кўрилганда, бўғиз қизарган, танглай муртаклари шишган, ҳалқумнинг орқа девори ҳам қизарган бўлади. Танглай муртаклари юзаси баъзан йиринг билан қопланган бўлса, касаллик узоқ ва оғирроқ кечади. Касалликни чақирувчи микробга қарши етарли даво чораси кўлланилмаса, касаллик узоқ давом этиши мумкин⁶⁸.

Хулоса: касалликни аввал 17 кун, сўнг яна 9 кун чўзилганлигининг сабаби яхши даволанмаганлиги, иммунитетнинг пастлиги. Танглай муртаклари юзаси йиринг билан қопланиши касалликнинг чўзилиши ва шиддатланишига ҳам олиб келган.

16) 152 8 йил. 44 ёш. Агра.

Касалликдан олдин “Бобурнома” сатрларига эътибор берсак унинг муаллифининг китобни батафсил маълумотлар билан битишга ҳафсаласи унчалик қолмаганлиги, иситма ва бошқа касалликларнинг сурункали ўтиши ва ўқтин-ўқтин кўзғалиши бунга имкон бермаганга ўхшайди: *“Чаҳоршанба Ганг дарёсидин ўтуб, Санбал кентларида қўнулди. Панжшанба кун Санбалга туштук. Икки кун Санбални сайр қилиб, шанба саҳари Санбалдин мурожсаат қилилди”* ва бошқалар. Эҳтимол, касаллик боис Бобур бу жой тасвирининг тафсилотига ўрин беришга ҳоли бўлмаган. *“Якшанба кун, муҳаррам ойининг ўн олтисиди иситтим, титрадим, навбат-навбат бўлди. Йигирма беш-йигирма олти кунга тортти. Доруйи кор ичтим. Охир басит ярашти, уйқусизлиг ва ташналигдин бисёр ташвиш торттим* (Б.233).

Кечиши: *Беҳаловатлик, безовталик ва иштаҳасизлик, уйқусизлик ва ташналик қийнаган. Берилган ўт гиёҳлардан ташқари, сурги дори ҳам берилди. Иситма хуружи қайта-қайта бўлиб, йигирма беш-йигирма олти кун давом этган.*

⁶⁸ Пальчук В.Т. Оториноларингология. Москва: Медицина, 2002. С.159-160.

Юсуфий табобати.

Кечиши: Гоҳида ҳар кун, гоҳида кун оралаб иситма чиқиб турган. Ҳар иситма тутганда қаро терга ботиб кетган. Бобурнинг ҳоли қуриб кўп чанқазган, боши оғриб, уйқусизлик беъзовта қилган, сийдиги саргайган.

Таъхис: ҲУММА САВДОИЙ.

Савдодан бўладиган иситма. У хоҳ рубъи лозим, яъни доимий, хоҳ доир, яъни икки кун тутмай, учинчи кун тутадиган, хоҳ бошқа, (масалан), таъби ҳимс, уч кун тутмай, тўртинчи кун тутадиган, туби судс, тўрт кун тутмай, бешинчи кун тутадиган, таби сабъ, беш кун тутмай, олтинчи кун тутадиган ва ҳоказо шунга ўхшаб кетаверадиган иситма бўлсин, белгиси: томирнинг қаттиқ уриши, сийдикни қоралиги, аъзоларнинг оғирлиги бўлади.

Тўртлик:

Агар иситма савдодан бўлса, ғовзабон,
Қанд ва гунафша гулидан шарбат тайёрла.
Ҳар кун бир қошиқдан сувга аралаштириб,
Райҳон уруғи билан бирга ич.

Мазкур шарбатни тайёрлаш усули: тоғ ғовзабони ва кўк гунафшанинг ҳар биридан беш мисқолдан (олиб), бир ярим пиёла сувда (сувнинг) ярми қолгунча қайнатилади ва тозаланади. Сўнг олтмиш мисқол тозаланган оқ қанддан солиб, қуюлгунча қайнатилади. Ҳар кун эрталаб бир қошиғини сувга аралаштириб, икки мисқол райҳон уруғи ва бироз гулоб кўшиб ичилади.

Маълум бўлсинки, савдовий иситманинг моддаси савдо ва қон аралашмасидан бўлса, қон олдириш керак. Сафро ёки бошқа моддадан бўлса, шунга муносиб сургидан бериш лозим.

Чала туйилган нўхат суви, жўжа товук гўшти, пўсти туширилган мош, долчин ва исмалоқдан овқат қилинади.

Даволаш: Мулло Хожасгон шаробини нарғис билан аралаштириб берилди, бир-икки марта ичдилар, фойдаси бўлмади. Томирларидан қон олинди. Қилинган муолажалар етарли энгиллик бермади. Жумод ус-соний ойининг учинчисида чоршанба кун жуллоб (гулоб, шакар ва дорилардан тайёрланган шарбат) берилди. Уч кун ичганларидан сўнг сурғи дори берилди. Аралаштирилган шароб (“Юсуфий шарбати”) берилгандан сўнг ҳолат бир оз яхшиланди. Чала туйил-

ган нўхат, пўсти туширилган мош, ҳўл качнишдан овқат қилиб, қатиқсиз ичирилди. Шундан сўнг ҳолат бирмунча яхшиланди. Бетоблиги учун тахтиравонда кўтариб юришни тавсия этилди.

Ҳозирги тиббиёт ташхиси: уч кунлик безгак, сурункали кечуви, кўзғалган даври.

Касаллик манзараси. Сурункали безгакнинг кўзғалишига сабаб томоқ, бурун ва кулоқ касалликлари инфекцияси таъсирида тез-тез шамоллаш, иммунитетнинг пасайиши, камқонлик белгилари пайдо бўлишидир. Захарланишдан кейинги ҳолат ҳам руҳиятни анча пасайтирган, бу эса организмни ташқи муҳитдан келадиган инфекцияларга қарши курашини сусайтирган.

17) 1527 йил. 44 ёш. Бангармавуд ёнидаги кўл.

Заҳириддин Бобурнинг табиатида ҳар бир янгиликни албатта ўрганиш, ундан ҳаётий хулосалар чиқаришга интилиш жуда кучли бўлган. “Бобурнома”да бундай мисоллар жуда кўп. Айниқса, у Ҳиндистон мамлакатада бўлар экан, унинг қайси бир дарёсига йўли тушмасин, албатта, унда чўмилар, эни, узунлигини неча кулоқ эканлигини ўлчаб кўрган. Адибнинг иқрорича, у Ганг дарёсининг у қирғоғидан бу қирғоғича сузиб ўтиб, 38 кулоқ эканлигини асарида алоҳида қайд қилган. Бунда ҳам Бобур агарчи жангу жадаллар, муҳорабалар билан банд бўлган пайти бўлса ҳам вақт топди дегунча “Гўйи суви”да ғусл қилади ва шамоллаб қолади: “Шанба кун, жу-модиул охир ойининг йигирма тўққузиди Лакнавни сайр қилиб келиб, Гўйи суйидин ўтуб тушулди. Ушбу кун Гўйи суйида ғусл қилдим. Билмон, қулогимга сув кирдиму, ё ҳаво таъсиридин бўлдиму, ўнг қулогим тутти, вале бир неча кун хейли оғриги йўқ эди” (Б.237).

Кечиши: қаттиқ оғрик бўлмасада, кулоқлари битган.

Юсуфий табобати.

Ташхис: ДУХУЛ ал-МОЪФИ-Л-УЗН.

Кулоққа сув кириши.

Белгиси: ғусл пайтида кулоққа сув кириши ва оғриқ пайдо бўлиши.

Тўртлик:

Тангри амри билан қулогинг ичига,
Сув кирса, эй дили саховат сарчашмаси.
Қулогингга арпабодиён чўпидан суқиб,
Сўнг сўрилса, тез чиқиб кетади.

Даволаш: Арпабадиён чўпидан олиб кулоқ ичига суқиб, кулоқдаги сув сўриб ташланади. Оғриқлар тезда ўтиб кетади⁶⁹.

Ҳозирги тиббиёт ташхиси: кулоқ чирки (серная пропка).

Кулоқ чирки – эшитиш йўлининг юпқа парда-тоғай қисми ва эпидермис соҳасида жойлашган безлар ишлаб чиқарган чиркнинг йиғилиб қолишидан келиб чиқади. Аслида бу безларнинг ажратмалари овқат чайнаганда ва гапирганда жағ бўғинлари ва эшитиш йўли деворларининг ҳаракати ҳисобига қуриган ҳолда чиқиб кетади. Тиқилмаларни пайдо бўлишига яллиғланиш жараёнлари, гугурт доналари ёки бошқа нарсалар билан кулоқ ичини тозалаш мақсадида ковлаб, кулоқ тиқимларини ичкарига суриб юборишлар сабаб бўлади.

Касаллик манзараси. Ўз вақтида чирк тиқилмалари ҳеч қандай белги бермайди. Аста-секин кулоқ битиши, шовқин бўлиши, аутофония (ўз овозини битган кулоқ томонида эшитиш), баъзан рефлектор йўтал пайдо бўлади. Кўпроқ кулоққа сув кирганда чирк тиқилмаси шишиб қолади ва эшитиш пасаяди ёки тўла эшитилмайди. Маълум вақт ўтгандан кейин нам кетиб, чирк тиқилмаси кичрайиб эшитиш яна тикланади⁷⁰.

Хулоса: Бобур Мирзо чўмилганидан кейин, ўнг кулоғига сув киради ва чирк тиқилмаси катталашиб, эшитишни пасайтиради. Бир неча кундан сўнг чирикдаги нам кетиб, эшитиш яна яхшиланган.

18) 1528 йил. 45 ёш. Агра, Гомбаийр дарёси ёқаси.

Бобурнинг Ҳиндистондаги салтанат юритиш даври юксак бунёдкорлик ишлари билан бирга олиб борилган. Айниқса, унинг учун мутлақо янгилик бўлган Ҳиндистон меъморчилигининг ўзига хос хусусиятларини тамоша қилиш, ўрганиш катта завқ берган. “Бобурнома”да ҳинд султонларининг машҳури бўлган Бикрамажит ва унинг ўғилларининг иморатлари, архитектура ёдгорликларини кўп ўрганган Бобур бу сафар ҳам қаттиқ кулоқ оғриғи бўлишига қарамасдан бу иморатларни сайр қилишга киришади: “*Ушбу кеча қулогимнинг ташвиши жиҳатидин ва моҳтоб ҳам боис эди, афюн*

⁶⁹ Ҳасаний М. Бобурнинг ҳос табиби Юсуфий табобати. – Тошкент: Фан, 1992. Б.50.

⁷⁰ Пальчук В.Т. Оториноларингология. Москва: Медицина, 2002. С.302-303.

ихтиёр қилдим. Тонгласи афюн хумори бисёр ташвиш берди. Хейли қай қилдим. Бовужуди хумор Ман Сингнинг ва Бикрамажитнинг иморатларини тамом юруб, сайр қилдим, гариб иморатлардур” (Б.238).

Юсуфий табобати.

Ташхис: **ВАЖАЪ ал-УЗН** (қулоқ оғриғи).

Тўртлик:

*Қулоқ оғриғи агар сафродан бўлса,
Юз ва кўзингда сариқлик пайдо бўлади.
Мунзиждан сўнг гунафша ҳаббидан есанг,
Даво учун муносиб ва соз бўлади.*

Кечиши: муолажадан бош тортиб қора дори (афюн) едилар. Эртаси куни қора дорини хумори кўп азоб берди. Бир неча бор қайт қилди. Шунга қарамай сайр қилишни ҳуш кўрди ва бир оз энгилаб, кўнгли очилди.

Ҳозирги тиббиёт ташхиси: ўнг ўрта қулоқнинг ўткир яллиғланиши (Отит).

Отит – эшитиш найи дисфункцияси натижасида ўрта қулоқ шиллик пардасининг катарал яллиғланиши. Ўткир отитнинг келиб чиқишига эшитиш найи функциясининг бузилиши натижасида ноғара бўшлиғидаги вентиляциянинг ўзгариши сабаб бўлади. Юқори нафас йўллари яллиғланганда инфекциянинг эшитиш найига кўтарилиши натижасида найнинг ҳалқум тешиги торайиб қолади. Эшитиш найининг яллиғланишига сабаб ўткир респиратор касалликлар ва грипп ҳисобланади.

Касаллик манзараси. Отитдаги асосий шикоятлар: қулоқ битиши, эшитишнинг пасайиши, қулоқ ичидаги оғриқдан шикоят. Умумий ҳолатда сезиларли ўзгариш кузатилмайди.

Хулоса: азалдан қулоқ оғриғи безовта қилиб юрган. Вақти-вақти билан бир сабаб билан оғрийдиган қулоқ, бу сафар тепаликда, шамолда сайр қилиб юрганда кўзғайди. Кимнингдир “афюн оғриқларга даво”, деган гапига асосан афюн истеъмол қилади ва аксинча безовта бўлади.

19) 1528 йил. 45 ёш. Агра, Гомбаийр дарёси ёқаси

Бобурнинг Ҳиндистондаги салтанат юритиш даври юксак бунёдкорлик ишлари билан бирга олиб борилган. Айниқса, унинг учун мутлақо янгилик бўлган Ҳиндистон меъморчилигининг ўзига хос хусусиятларини томоша қилиш, ўрганиш катта завқ берган. “Бобурнома”да Ҳинд султонларининг машҳури бўлган Бикрамажит ва унинг ўғилларининг иморатлари, архитектурик ёдгорликларини кўп ўрганган Бобур бу сафар ҳам қаттиқ қулоқ оғриғи бўлишига қарамасдан бу иморатларни сайр қилишга киришади: “Ушбу кеча қулогимнинг ташвиши жиҳатидин ва моҳтоб ҳам боис эди, **афюн ихтиёр қилдим**. Тонгласи афюн хумори бисёр ташвиш берди. Хейли қай қилдим. Бовужуди хумор Ман Сингнинг ва Бикрамажитнинг иморатларини тамом юруб, сайр қилдим, гариб иморатлардур” (Б.238).

Ҳозирги тиббиёт ташхиси: астеник депрессия (кучдан қолиш депрессияси ёки неврастеник меланхолия).

Касаллик манзараси. Ҳар нарсага раҳимдиллик юзасидан ёндашиш, қалб юмшоқлиги, ҳодисаларга руҳият тушган ҳолларда қараш, тез йиғлаб юбориш, ҳаракатда тез чарчаб қолиш, ҳолсизлик. Ҳар бир қилинган иш охирига етмаёпгандай, муваффақиятлардан қувонмаслик кузатилади. Келажакка ишончсизлик, қилинган ишдан қониқмастлик ҳам шу касалликни белгиси ҳиссобланади. Бемор доимий қувватсизликни, ҳолсизликни сезиб юради. Эрталаблари толиб уйғонади. Бу касаллик кўпинча оғир хасталикни бошидан ўтказиб келаётган кишиларда кўп учрайди.

20) 1528 йил. 45 ёш. Агра атрофидаги музофот.

Заҳириддин Бобурнинг охириги пайтда сурункали безгак касаллиги асоратлари қўзғаб турар, бу даврда у тез-тез Агра атрофидаги музофотларни назардан ўтказар, давлатчилик ишларидаги режаларини амалга оширилгани, кейинги режаларни бажариш иштиёқида юрган даври бўлган. Бироқ энди асорати қолган беморликлари кўп азият берар, аввалгидек шиддат билан ишлашига айнан касаллик сабаб бўлиб келарди: “Ойнинг ўнинчисида, шанба кунидан **симоб ейишни бошладим**. Одина куну ойнинг йигирма учида ҳарорате баданимда зоҳир бўлди. Андоққим, жумъа намозини масжидта ташвиш била ўтадим, намози пешин эҳтиётини қилиб, китобхонада

бир замондин сўнг машаққат била ўтадим. Индини, якшанба куну иситиб, озроқ титрадим” (Б.241).

Юсуфий табобати.

Кечиши: гоҳида ҳар куну, гоҳида кун оралаб иситма чиқиб турган. Ҳар иситма тутганда қаро терга ботиб кетган. Бобурнинг ҳоли қуриб кўп чанқаган, боши оғриб, уйқусизлик беъзовта қилган, сийдиги саргайган.

Таъхис: ҲУММА САВДОИЙ.

Касаллик ҳаққида аввал батафсил тўхталган эдик.

Симоб – қустирши ва шунга ўхшаш тадбирларни қўллагандан кейин, масалан, муррдан уч дирҳам олиб шароб билан ичириш ёки асал сувини дам-бадам ичириб туриш яхши даволардандир. Шунга ўхшаш асал сувини бурак билан қўшиб хуқна ҳам қилинсин. Ундан кейин ичак шилинишининг дорилари ва унда қўлланадиган хуқналар шилатиладиган ҳамда умумий дорилар ёрдамида кишининг юраги кучайтирилади. Алқисса, ушбу муолажа юрак қувватини кучайтириш, ошқозон-ичак хасталикларини даволашда шилатилади⁷¹.

Ҳозирги тиббиёт ташхиси. Уч кунлик безгак, сурункали кечуви, кўзғалган даври.

Хулоса: Сурункали безгакнинг кўзғалиши, яхши муолажа бўлмагани сабаб касаллик қайта-қайта кўзғалаверади. Камқонлик, руҳиятнинг сустлиги, ҳолсизликнинг кучайиб бориши, иммунитетнинг пасайиши, касалликни тез-тез шиддатланишига олиб келади. Табиблар тавсиясига кўра, симоб буюрилган бўлса керак. Юқорида айтиб ўтилганидек, Бобурнинг иммунитетни паст бўлгани сабаб, симоб юрак қувватини кучайтириш, ошқозон-ичак хасталикларини даволаш, умумий қувватни ошириш, иммунитетни кўтариш мақсадида авваллари тавсия этилган.

21) 1528 йил. 45 ёш. Ҳиндистон, Агра шаҳри.

Заҳриддин Бобур умрининг охирида тез-тез касалликларга чалиниши боис бу бетобликдан халос бўлиш йўллари кидиради ва ўзидан олдин ўтган қадриятлардаги сеҳрли ҳолатлардан нажот излаб, пири Хожа Аҳрор валининг “Римсолайи Волидийя” сани форсчадан туркий тилга таржима қилишни мақсад этади ва тар-

⁷¹ Абу Али Ибн Сино. Тиб қонунлари. 1-жилд. Тошкент: А.Қодирий номидаги нашриёт, 1992. Б.171.

жимани бошлайди. Бобур асарни ўзбекчага ўғирар экан, сеҳрли руҳий ҳолатни бошидан кечиради. Китобнинг сатрлари борган сари таржима этилиб, туркий оҳангга кирар экан, Бобур ўзини тетиклашиб бораётганини сезади. Ички ихлос, Хожа Аҳрорга бўлган юксак эътиқод, илоҳий назар унга саломатлигини қайтаради. Бобур ёзади: “*Сешанба кечаси, сафар ойининг йигирма еттисиди ҳазрат Хожа Убайдуллоҳнинг “Волидия” рисоласини назм қилмоқ хотиримга кечти. Ҳазратнинг руҳига илтижо қилиб, кўнглумга кечурдумким, агар бу манзум ул ҳазратнинг мақбули бўлур, худ нечукким, соҳиби “Қасидаи Бурда”нинг қасидаси мақбул тушуб, ўзи афлаж маразидин халос бўлди, мен доғи бу оризадин қутулуб, назмимнинг қабулига далиле бўлгусидур. Ушбу ният била рамали мусаддаси махбун, арзуз ва зарбгоҳи махбуни маҳзуф вазнидаким, Мавлоно Абдурраҳмон Жомийнинг “Субҳа”си ҳам бу вазндадур, рисола назмига шуруъ қилдим, ҳам ўшал кеча ўн уч байт айтилди. Илтизом йўсунлуқ, кунда ўн байттин камрак айтилмас эди, голибо бир кун тарк бўлди. Ўтган йил ва балки ҳар маҳал мундоқ оризаким бўлди, ақалли бир ой қирқ кунга тортти. Тенгри инояти била, ҳазратнинг ҳимматидин, панжшанба кун, ойнинг йигирма тўққузиди андаке афсурда бўлди, ўзга бу оризадин халос бўлдум. Шанба кун, рабиул аввал ойининг секкизида рисола сўзларини назм қилмоғ ихтитомига етти. Бир кун эллик икки байт айтилди” (Б.242).*

Кечиши: *безовталиқ, ора-орада иситма кўтарилиши, ҳолсизлик ва иштаҳасизлик қийнади. Уйқусизликдан қийналдилар. Берилган ўт гиёҳлардан ташқари сурғи дори ҳам берилди. Истима қайта-қайта хуруж қилиб йигирма беш-йигирма олти кун давом этди.*

Ташхис: **ҲУММА САВДОИЙ.**

Ҳозирги тиббиёт ташхиси: *уч кунлик безгак, сурункали кечуви, кўзгалган даври (юқорида батафсил тўхталганмиз).*

22) 1528 йил. 45 ёш. Агра, Гамбийр дарёси ёқаси.

“Бобурнома”даги муаллифнинг турли даврларда бўлган беморлигининг тарихига назар солсак, у дарров ўша давр халқ табобатига мурожаат этган. Бироқ ҳамма вақт ҳам табиблар ва унинг атрофдаги кишиларнинг берган дори ва воситалари ижобий таъсир кўрсатмаган. Буни Бобурнинг ўзи ҳам сезган, аммо истеъмол қилмасликка иложи бўлмаган. Касалликнинг тез-тез хуружлари, она юрт

соғинчи ва атрофдаги ғанимларнинг номардликлари Бобурнинг рухиятини тушириб юборади. Унинг рухиятини кўтариш ва асабини яхшилаш учун табиблар тавсиясига кўра дорилар буюрилади. *“Гамбийир суйининг ёқасида тушланиб, намози пешин андин отланиб, йўлда Мулло Рафиъ ясагон сафуфни кайфият учун толқон била чолиб ичтук. Бисёр бадхўр ва бемаза келди”*.

Ҳозирги тиббиёт ташхиси: астеник депрессия (кучдан қолиш депрессияси ёки неврастеник меланхолия).

Касаллик манзараси. Ҳар нарсага раҳимдиллик юзасидан ёндашиш, қалб юмшоқлиги, ҳодисаларга руҳият тушган ҳолларда қараш, тез йиғлаб юбориш, ҳаракатда тез чарчаб қолиш, ҳолсизлик. Ҳар бир қилинган иш охирига етмагандай, муваффақиятлардан қувонмаслик кузатилади. Қилинган ишдан қоникмаслик ҳам шу касалликни белгиси ҳисобланади. Бемор доимий қувватсизликни, ҳолсизликни сезиб юради. Эрталаблари толиб уйғонади. Бу касаллик кўпинча оғир хасталикни бошидан ўтказиб келаётган кишиларда кўп учрайди⁷².

23) 1529 йил. 46 ёш. Паяга.

“Бобурнома”да зикри келган юқоридаги касалликларини муолажа қилиш жараёнида муаллиф ўша даврдаги халқ табобати намуналарига бот-бот мурожаат этганки, бугунги ўқувчи, тиббиёт ходимлари учун ҳам ўта қизиқарлидир. Бобур ёзади: *“Пайагдин кўчган айёмда вужудумда обила жароҳати пайдо бўлуб эди. Бу юртта бир румий Румда эмди пайдо бўлгон муолажани қилди. Мурчни сафол қазонда қайнатти, жароҳатни анинг иссиқ бухориға туттум. Бухори камроқ бўла иссиқ суви била юдум, икки соати нужумийгача даранг бўлди”* (Б.252).

Кечииши: иситма, бел оғриғи ва уйқусида чўчиш кузатилди.

Юсуфий табобати.

Ташхис: **ЖУДАРИЙ**⁷³.

Тўртлик:

*Эй, чечакдан жони қийналган киши,
Мош ва ясмиздан (овқат) есанг яхшидур.
Жилон жийда шарбатини сув ва гулоб билан
Ичсанг соғлигинг тикланади.*

⁷² Яхно Н.Н. Болезни нервной системы. 1-том. Москва: Медицина, 2003. С.212.

⁷³ Ҳасаний М. Бобурнинг ҳос табиби Юсуфий табобати. – Тошкент: Фан, 1992. Б. 151.

Даволаш: Румда энди пайдо бўлган муолажа қўлланди. Мурчни сопол қозонда қайнатди, ярани унинг бугига тутилди. Буги камайгач, иссиқ сув билан ярани ювилди. Бу муолажа учун икки нужумий (астрономик) вақт кетди. Ўн биринчи кун ярани буглаётганда сув иссиқлик қилдими тана қавариб чиқди. Бир оз азоб чекдилар. Бир неча бор ушбу муолажани қилингандан сўнг яра битиб кетди. Мош ва ясмигдан овқат қилиб бериб турилди. Жилон жийда шарбатини суви ва гулоб билан ичиб турдилар.

Ҳозирги тиббиёт ташҳиси: чин чечак.

Чин чечак – фақат одамда учрайдиган, вирус қўзғатадиган, ҳаво – томчи ва мулоқот йўллари билан юқадиган, организмнинг оғир захарланиши, иситмалаш тери ва шиллик қаватларида ўзига хос визикюла – пустилули тошмалар тошиши билан кечадиган хавфли юқумли касаллик.

Тарихий маълумотларга кўра, чин чечак эрамиздан аввалги 3000 – йиллардан буён маълум. IV асрга оид Хитой манбаларида қайд этилган ва инсоният бошига кулфат келтирган. XVIII асрда Германияда 80000 одамнинг ўлимига сабаб бўлган бўлса, рус подшоси Пётр II, Австрия императори Иосиф, Франция кироли Людовик XIV, Англия кироличаси Анна чин чечак қурбони бўлишган. 1980 йили чин чечакни дунё бўйича тугатилгани эълон қилинган.

Касаллик манзараси. Юқиш йўли: 1. Ҳаво – томчи;
2. Ҳаво – чанг.

Чин чечак касалигини кечишига қараб қуйидаги шакллари фарқланади:

1. Оғир геморагик чечак.
2. Ўртача оғирликда кечадиган чечак – ёйилган чечак.
3. Енгил чечак⁷⁴.

Ўртача оғирликда кечадиган чечакда инкубацион давр 17 кундан 22 кунгача, ўртача 14 кун давом этади. Касаллик тўсатдан совқотиш, қалтираш билан бошланади. Тана ҳарорати 39,5 – 40,5°C гача кўтарилади. Беморнинг бели, думғазаси оғрийди. Продром вақти 3-4 кун бўлади. Дастлабки икки кун давомида бош оғриши, айланиши, қусиш, иштаҳанинг йўқолиши кузатилади. Касалликни

⁷⁴ Сапаров Х.Б. Ўта хавфли юқимли касалликлар. Ўқув қўлланма. Тошкент, 2010. Б.108-123.

2-3 кунларида тахминан 40% беморларда продромал тошмалар тошади. Тошмалар юзда, кўл-оёқларда, танада тошади ва улар ёйилган бўлади. Касаллик асоратсиз кечса 5-6 ҳафта давом этади.

24) 1529 йил. 46 ёш. Деҳли.

Муҳаммад Ҳумоюннинг бу касаллиги Бобурнинг вафотидан сал олдин бўлиб ўтган. Бу матнда Ҳумоюн касаллигидан кўра, Бобурнинг Шарқ подшоҳлари орасида юксак ҳиммати, ота Бобурнинг фарзандига бўлган чексиз фидойилиги, меҳри ўз ифодасини топган. Бундан ташқари, Бобур Шарқда ягона подшоҳки, вафот этмасдан туриб, салтанатини ўғли Ҳумоюнга топширган: *“Ва Муҳаммад Ҳумоюн Санбалгаким, анинг жойгири эди рухсат берилди. Олти ойгача анда эди: зоҳиран ани ер ва суйи хуш ёқмади. Иситма тутар экандур, бора-бора узоққа тортар. То онки биз эшиттук, фармон берилдиким, Деҳлига келтуруб, Деҳлидин кемага солиб келтурсунларким, ҳакими ҳозиқлар кўруб, дардига даво қилсунлар. Бир неча кунда дарё йўли билан келтурдилар ва табиблар ҳар неча дору дармон бердилар, яхши бўлмади. Мир Абдулқосимким, улуг киши эди, арзга еткурдиким, ушмундоқ дардларга дармон будурким, яхши нимарсалардин тасаддуқ қилмоқ керак. То инки Тенгри таоло сиҳҳат бергай. Менинг кўнглумга келдиким, Муҳаммад Ҳумоюн мендин ўзга яхшироқ нимарсаси йўқ. Мен ўзум тасаддуқ бўлайин, Худой қабул қилсун. Хожя Халифа, ўзга муқарраблардин арзга тегурдиларким, Муҳаммад Ҳумоюн сиҳҳат топар, сиз бу сўзни нечун тилингиз келтурасиз. Ғараз будурким, дунё молидин яхшисини тасаддуқ қилмоқ керак. Бас, ўшал олмоским, Иброҳимни урушида тушуб эди, Муҳаммад Ҳумоюнга иноят қилиб эдингиз, тасаддуқ қилмоқ керак. Тилга келдиким, дунё моли анинг ивазига нечук бўлзай, мен анинг фидоси қилурменким, ҳол анга мушқил бўлубтур. Ва андин ўтубтурким, мен анинг бетоқатлигини тоқат келтургаймен. Ўшал ҳолатга кириб, уч қатла бошидин ўргулуб, дедимким, мен кўтардим ҳарне дардинг бор. Ўшал замон мен оғир бўлдум, ул енгил бўлди. Ул сиҳҳат бўлуб кўпти. Мен нохуш бўлуб йиқилдим”* (Б.266, 267).

Бобурнинг фарзанди Ҳумоюн Мирзонинг тўсатдан каттиқ касал бўлгани, Бобурнинг унинг атрофида парвона бўлиб, дардини ўзига олишни Аллоҳдан истагани ҳақида олимларимиз томонидан кўплаб фикрлар билдирилган.

Бобур бу вақтда тушкунликда эди, чунки у Анвар Мирзо исмли ёш ўғлини йўқотади ва Ҳумоюннинг ташрифига мухтож бўлади. Ҳумоюн Деҳлидан унча узоқ бўлмаган Самбалга келади ва кўп ўтмай бетоб бўлиб қолади ва уни даволаш имкони бўлмайди. Уни Деҳлига олиб келиш тўғрисида Бобур фармон беради ва олиб келиб даволаш чораларини табиблар бошлаб юборишади. Барча фойдали дорилар ва даволаш усуллари ёрдам бермайди. Бобур ўғлининг ҳаётидан жуда ташвишланади. Унда фақат битта имконият қолганди, яъни ўғлининг ҳаёти учун ўз ҳаётини алмаштириш. Бобур ўғлининг умидсиз ҳолатидан хавотирланади ва албатта, дардини олишга, унинг ҳаёти Ҳумоюнга қанчалар қимматли бўлса, Ҳумоюнники ҳам унга шунчалик эканлигини хитоб қилади. У ўзининг ҳаётини хушчақчақлик билан ўғли учун жонини фидо қилгани каби бағишлайди ва Яратгандан буни қабул қилишини сўраб илтижо қилади. Кўпгина маслаҳатчилар бу вазиятда ҳаётни эмас, балки бирорта қимматбаҳо нодир нарсани таклиф қилишни маслаҳат берадилар. Улар Кўҳинур олмосини жуда қимматбаҳо эканлигини ва унинг қиммати яхши ишлар учун сарфланишини маслаҳат берадилар. Бобур бу таклифга рози бўлмайди. Бирор бир нарса ўғлининг ҳаётидай қимматли бўлмаслигини айтади. Сўнг хонага кириб ибодат қила бошлайди. У Аллоҳдан ўғлини дардига шифо сўраган ҳолда жон ўрнига жон зарур бўлса ўз жонини Ҳумоюннинг хаста жонини ўрнига алмашишни сўраб илтижо қилади. Гулбаданбегим шундай ёзади: “...У ташвишланар ва умидсизликда эди. Ҳаво жуда иссиқ эди ва унинг юраги ва жигари ёнарди (қизирди). Айланаётиб у (Бобур) илтижо қиларди: “Аллоҳим агар ҳаётни ҳаётга алмаштириб бўлса, мен ким Бобур ўз ҳаётимни ва борлигимни Ҳумоюнга бераман”. Ўша куни у касал бўлиб қолади ва Ҳумоюн соғайиб унинг тепасига келади ва отаси бетоблигини кўриб унга ёрдам бермоқчи бўлади, лекин қувватсизлиги туфайли отасига ёрдам бера олмай, унинг мулозимларига буюради ва улар Бобурни хонасига олиб боришади”.

Биз ота, шоҳ, юксак инсон Бобур томонидан кўрсатилган бу чексиз меҳрни унинг набираси, Ҳумоюннинг қизи Гулбаданбегимнинг “Ҳумоюннома” асаридан яна бир парча келтирмоқчимиз. Ана шу матн замирида Бобур гарчи давр ҳукмдори, подшоҳ бўлса ҳам, хотинларининг ўзаро **низолари, оилавий муаммолари** замирида қолганлигини ҳам кўраимиз. У ҳатто ана шу масалада ҳам тўғри йўл

топа олган, ўзининг тўнғич ўғли Ҳумоюнга тириклигидаёқ салтанатни топшириб, Шарқ давлатчилигида мисли кўрилмаган, ўзига хос ибрат дарсини берган. Бобур барча фарзандлари орасида Ҳумоюнга кўпроқ эътибор қаратган, уни беҳисоб бойликлар билан сийлаган. Шунга қарамасдан Ҳумоюннинг онаси ўз шаҳаншоҳига ўринсиз танбиҳ берган. Бобур эса жуда усталлик билан аниқ жавоб бериб, барчага маъқул ҳукм чиқарган: “Ҳазрат келиб касални кўришлари биланок нуруний чехралари кулфат ва хафаликка кўмилди ва борган сари қаттиқ хафаланар эдилар. Шу вақтда онам ҳазратлари сиз менинг фарзандимдан бепарвосиз, чунки подшоҳсиз, нима ғамингиз бор, сизнинг бошқа фарзандингиз ҳам бор, мен ғамдаманки, битта, якка-ю ягона фарзандим бор дедилар. Подшоҳ жавобан гарчи менинг бошқа фарзандларим бор бўлса-да, лекин уларнинг ҳеч бирини сенинг Ҳумоюннингдек яхши кўрмайман, шунинг учун ҳам бутун бор давлатимни, салтанатимни жаҳонда ягона, нодири замон севимли, бахтли ўғлим – Ҳумоюнга бағишламоқчиман, бошқаларга эмас”, – дедилар.

Юсуфий табобати.

Таъхис: ҒАШИ.

Ғаши, яъни у “гаши” номи билан маишхур (гаши-хушдан кетиши).

Тўртлик:

Ғаши иллатида билим кўзини оч,

Қара, сабаби нима, имиллаб ўтирма!

Агар қон сабаб бўлса, шунингдек сафро (сабаб бўлса)

Ёки бошқа модда (сабаб) бўлса, уни дафъ этишига кириши.

Яна ғашни давоси ҳақида тўртлик:

Ғаши (иллатида) кимнинг юраги сустлай бошласа,

Ҳаёти сари хатар эшиги очилган бўлса,

Совуқ гулобдан юзига уриши керак,

Шунда тезроқ ўзига келиши мумкин⁷⁵.

Ҳозирги тиббиёт ташхиси. Астеник депрессия, синкопал ҳолат. Безгак касаллиги сурункали кечиб турган ва унинг асоратлари безовта қилиб турган бир пайтда Ҳумоюннинг оғирлашиб

⁷⁵ Ҳасаний М. Бобурнинг ҳос табиби Юсуфий табобати. – Тошкент: Фан, 1992. Б.79.

қолиши Бобур Мирзонинг кучли депрессив ҳолатга тушиб қолишига олиб келади. Бутун вужудидаги кучни тўплаб Ҳумоюн атрофида айланиб бўлгач, **синкопал ҳолатга (обморок)**,⁷⁶ яъни вақтинча ҳушсизланиш ҳолатига тушади. Фарзандининг оғирлашиб қолганини кўрган ота Ҳумоюн атрофида уч марта айланиб “дардингни олдим” деб, вақтинча ҳушдан кетади. Табибларни муолажаларидан сўнг ҳушига келади, фарзандини соғайган ҳолатда кўриб шодланади. Тахт ворислигини ўз қўли билан топширгач бир неча ой яшайди.

Кўпгина тарихчиларнинг таъкидлашларича, тўнғич ўғли бўлмиш Ҳумоюннинг соғайиб кетишига кўзи етмагач, Бобуршоҳ ўз жонини эвазига ўғлининг ҳаётини қайтариб беришини сўраб, ҳудога илтижо қилган. Шундан кейин Ҳумоюн соғайиб, ўрнига Бобур касалланган ва ҳаётдан кўз юмган, деб янглиш хулосалар беришган. Доктор С.Р.Шарма ва доктор Р.П.Трипатий бу фикрга шубҳа билан қарайдилар. Уларнинг фикрича, Ҳумоюннинг соғайиши билан ундан олти ой ўтгач, касалланган Бобурнинг бетоблиги орасида ҳеч қандай боғлиқлик йўқ (бизнинг фикримиз ҳам шундай).

Гулбаданбегим “Ҳумоюннома” асаида шундай ёзади: “Шу куннинг ўзидаёқ жаннатмакон ҳазрат подшоҳнинг товлари қочиб қолди. Шаҳзода Ҳумоюн эса ўз бошларидан сув қуйиб, ташқарига чиқди, ва соғайиб кетди”. Бобурнинг иситмаси тобора кўтарилар эди. Икки ёки уч ой мобайнида у дард билан олишиб ётди, аммо Оллоҳ олдида **берган онтига амал қилиб, соғайиш чорасини кидирмади**. Унинг атрофидаги аёнлар, мулозимлар бунга ишонмас эдилар. Чунки улар ўз сардорини илгари ҳам бир неча бор ярадор, бемор, захарланган ҳолда кўрган эдилар. Ҳар сафар ҳам бардош билан бирга дарддан ҳайратомуз тарзда тез форуғ бўлур эди. Бу сафар эса соғайишдан бош тортиб, юзини девор томонга ўтирганича сукут сақлаб ётарди. Подшоҳ кундан кунга заифлашиб борар экан, соғлиғи яхши бўлиб Деҳлига жўнаб кетган Ҳумоюнга мактуб жўнатадилар.

Хулоса: англашиладики, Бобур уч ой даволанмаганидан сўнг ҳолат анчагина ёмонлашган, ён атрофдагилар ва табибларни қўлидан ҳам ҳеч иш келмаган. Оллоҳ олдида берган ваъдага вафо қилиш, тушкунликка тушиш ҳам, руҳиятни пастлиги иммун ҳолатни

⁷⁶ Яхно Н.Н. Болезни нервной системы. 1-том. Москва: Медицина, 2003. С.254.

янада пасайтиради, касалликни шиддатланишига олиб келган. Даволанишдан бош тортиш билан ҳолат янада ёмонлашади. Асосий касаллик ва ҳамроҳ касалликларнинг хуружи ва асорати натижа-сида ҳолат жуда оғирлашади. Натижада ўлимни яқинлашишига сабаб бўлган.

3.3. Бобурнинг махфий васияти

Бобур Мирзонинг Ҳумоюнга ёзган махфий васияти Ҳиндистондан олиб келинган бўлиб, биринчи бор аслият ҳолида чоп этиляпти.

*Подшоҳ Баҳодир Ғозий Заҳириддин Муҳаммад Бобур
935 ҳижрий*

Алҳамдулиллоҳ

Мамлакат (салтанат)нинг пойдеворига ёзилган.

Эй, фарзанд! Ҳиндистон мамлақати турли мазҳаблардан иборат. Субҳоноллоҳ таоло ҳаққи сенга буюрилдики, ҳар бир мазҳабга пок қалб билан қарагин, ҳар бир мазҳаб ва тариқотга адолатли бўл. Хусусан, сизирни қурбон қилишдан сақлангинки, бу Ҳиндистон халқининг қалб ардоғи ва бу вилоят аҳли подшоҳга яхши назар билан боғланади. Подшоҳ фармонида бўйсунган халқни хароб қилмагин. Адолатни ихтиёр қилгин. Шунда шоҳ риятдан, раият шоҳдан хотиржам бўлади. Исломнинг тараққиёти эҳсон тизми билан яхшироқдир, зулм тизми билан эмас. Аҳли суннат ва шиаларнинг икир-чикирларидан кўзингни юм. Чунки исломга қаршилар бор. Турли эътиқоддаги халқларни тенг тутгинки, шунда салтанат турли ташвишлардан холи бўлади.

Ҳазрат соҳибқирон Амир Темурнинг иш юриштишлари доимо ёдинда бўлсин. Шунда давлатинг маъмур ва пухта бўлади.

Биз етказиб қўямиз холос.

*Жумод ул-аввал ойининг
биринчиси, 935 ҳижрий сана.*

Бобурнинг махфий васияти

الحمد لله

وصیت نامہ مخفی ظہیر الدین محمد بابر بادشاہ غازی
بشاہزادہ نصیر الدین محمد ہمایوں طول عمرہ

بہ استحکام سلطنت نوشتہ شد۔ ای فرزند مملکت ہندوستان از مذاہب
مختلفہ مامور است حق سبحانہ تعالیٰ آن بتو کرامت فرمود باید کہ تعصبات مذہبی را
از لوجہ دل پاک نموده موافق طریق ہر مذہب معذرت کن خصوصاً از قربانی گاؤ
پرہیز کہ تسخیرِ قلوب ہندوستان است و رعیت این ولایت با احسانات بادشاہی
وابستہ شود۔ و مناد و معبد گاہ ہر قومے کہ زیر فرمان بادشاہی است خراب مکن
چنان عدل گستری اختیار کن کہ شاہ از رعیت و رعیت از شاہ آسودہ شود۔ ترقی اسلام
از تیغ احسان بہتر است نہ از تیغ ظلم و از مناقشات اہل سنت و شیعو چشم پوشی کن
والا ضعف اسلام موجود است۔ و رعیت مختلف القلوب را بحکم اربع عناصر قائم
کن کہ جسم سلطنت از امراض مختلفہ ایمن باشد۔ کار نامہ حضرت امیر تیمور
صاحب قرال پیش نظر باید داشت کہ بامور شہر یاری پختہ شود
وَمَا عَلَيْنَا إِلَّا الْبَلَاغُ - یکم جمادی الاول ۹۳۵ھ

3.4. Ўлим олди саройдаги фитналар

Хумоюн соғайиб кетган бўлса-да, унинг отаси ўрнига меросхўр бўлиши хавф-хатардан холи эмас эди. Вазир ва Хожа Халифа номаълум сабабларга кўра, Хумоюнни ёқтирмас эдилар ва тахтга ворис сифатида Бобуршоҳнинг ўғилларидан ҳеч қайсисини яқинлаштирмасдан, унинг куёви ва қариндоши бўлмиш Маҳдихўжани тахтга чиқариш пайида юрар эдилар. Маҳдихўжа жасур, баланд руҳли ва кўнгли очиқ йигит эди, лекин дағаллиги ва исрофгарличикка мойнлик каби салбий хислатлари ҳам йўқ эмасди. Унинг тарафкаши Халифа туркий амирлар, беклар ва сарой аъёнлари орасида анча юқори мартабага эга бўлиб, у ўз ғояси амалга ошиб қолишига ишонарди. Табиатан бесабр бу йигит ўзини олий мартабага эришиши мумкин бўлган фитнага бош қўшди. Бобур охириги кунларини яшаётганда Халифа таъсирига учраган баъзи ҳарбийлар ҳам Маҳдихўжага энди чиқаётган куёшга сиғинаётгандек ўз шоҳлари сифатида сажда қила бошладилар. Кутилмаган бу хушомадлар унинг бошини шу даражада айлантириб қўйдикки, у ўзини шоҳлардек тута бошлади ва бу ҳол унинг тарафдорларини ранжитди. Айтишларича, Халифа уларнинг норозиликлари асосида ўз фикрини ўзгартирди ва фитнаси ошқор бўлмай туриб, Хумоюн томонга ўтиб олади. Бунинг оқибатида Маҳдихўжа ҳибсга олинади⁷⁷.

Тарихчилардан Низомиддин Аҳмад Бахшининг ҳикояси бу воқеага яна ҳам аниқлик киритиб беради. У Бобур саройидаги девон хизматчиси Муҳаммад Муқим Ҳиравийнинг ўғли эди. “Шундай бўлдики, - деб ҳикоя қилади тарихчи, – Мир Халифа Маҳдихўжани кўриш учун унга ажратилган хосхонага келди. Маҳдихўжа, Халифа ва менинг отам Муҳаммад Муқимдан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Халифа энди ўтирган ҳам эдики, ўлим тушагида ётган Бобур мирзо уни чақиртириб қолди. У уйдан чиқаётганида Маҳдихўжа ҳурмат юзасидан уни эшиккача кузатиб борди. Менинг отам эса, унинг кетидан эргашиб келди ва унинг орқасида турган эди. Шошқалок ва калтафаҳм бу йигит орқасида отам турганини сезмай, Халифа нари кетиши биланок соқолини силаб: “Худо хоҳласа, яқин орада терингни шиламан, оқсақол” – деди-да, ўгирилиб рўпарасида турган отамни кўрибди. У бутунлай ўзини йўқотиб қўйиб, бироқ дарҳол

⁷⁷ Рашбрук В. Ўн олтинчи аср бунёткори. Тошкент: Шарк, 2011. Б.203.

отамнинг қулоғидан тутиб бурабди-да, шошилиб: “Менга қара, эй тожик, тил югурги бошга етади”, – дебди.

Отам бу ердан чиқиб, Халифанинг ҳузурига борибди. Унга Маҳдихўжанинг қилмиши ҳақида гапирибди, унинг қулоғидан ўзининг норозилигини билдириб ва Халифанинг шоҳга бўлган садоқатига хоинона тарзда тахтни унинг ўғли Муҳаммад Ҳумоюндан ва унинг укаларидан тортиб олиб, бегона одамнинг боласига ҳадя қилмоқчи бўлиб хато қилаётганини айтибди. Халифа шу ондаёқ Ҳумоюнга одам юборибди. Ясовуллар келганида уйда овқатланиб ўтирган эди. Унинг эътирозига қарамай, ясовуллар уни уйига олиб бориб қўйдилар. Мир Халифа оддий фуқаронинг Маҳдихўжа уйига қатнашини ва у билан алоқа қилишни тақиқловчи фармон чиқарди. Маҳдихўжага эса саройга қадам босмаслик ҳақида буйруқ берилди”.

Агар психологик нуқтаи назардан оладиган бўлсак, Бобурнинг юракни эзадиган ҳаёти, чеккан азоб-укубатларининг меваси эди, чунки у муваффақиятсизлик ва ташвишлар алангасида қовурилар эди. Олдинлари кўп яхшилик қилган ва ундан кўп фойдаланишган қариндошлари эндиликда ўзларини четга олишаётганини сезган Бобур куюниб кечирмаларини баён қилди. Уларнинг кўпчилигини Бобур таъминлаган ва муносиб мартаба берган, афсуски, улар нонкўрлик қилиб, Бобурнинг оғир кунларида унга ёрдам беришдан бош тортишаётганини сезар эди. Бобур ҳалигача уларнинг кўрнамакликларини унутолмасди. Мана шундай аччиқ хотиралар ва ҳистуйғулар уни тарк эта олмасди.

Модомиики, шундай экан, парвардигор мукаррам айлаган бу зотнинг “толе йўқлиги”дан шиква-шикоютлари, аввало, унинг мутассир шоир дили ва дарвешона юраги билан изоҳланади. Дардманд шоир Бобур шоҳлик шавкатию мислсиз мол-дунё Ватан армони қаршисида ҳеч ва пуч нарса эканини теран англаб эди. Хазинасини беаган, оламнинг икки ярин кунлик харжига арзийдиган Кўҳинур каби олмос-гавҳарлардан кўра она юртининг бир ҳовуч тупроғини баланд кўяр эди. Оламда ватан соғинчи ва ҳасратини Бобурдек ёниб, қайғу-надоматга тўлиб куйлаган бошқа бирор шоир бормикан! Шунинг учун ҳам назаримизда:

*Қовун бирла узумнинг ҳажрида кўнглимда гам ҳар сўз,
Оқар сувнинг фироқидин кўзимдин ҳар доим оқар сув, –*

деган маҳзун сатрларни Бобур Мирзо сиёҳ билан эмас, юрагининг кони билан битилгандек туюлади⁷⁸.

Умрининг охирги кунларида, Бобур ўзининг қариндошларига юрагидаги гапларини баён қилади. Ўша пайтларда ҳеч қутилмаган, ўзи тушунмаган жуда кўплаб муаммоларга ва фитналарга дуч келарди. Уларнинг барчаси бир вақтнинг ўзида содир бўларди. Ғам келса ҳам орқама-орқа, шодлик ҳам, деб шунга айтишса керак.

Мана шу фитналардан бəхабар бўлмаса-да, аммо кўнгли сезган Бобур ўз аҳволининг кундан-кун оғирлашиб бораётганини сезиб, барча вазирлар ва дўстларини чақириб, уларга ўлим олдидан васиятларини айтишга қарор қилади. Низомиддин Хожа Али Халифа, Қамбар Алибек, Турдибек, Ҳиндубек каби Бобурнинг ҳаёт йўлидаги сўқмоқларни биргаликда босиб ўтган кишилар ҳозир бўлдилар. У бу ерга келган Ҳумоюннинг қўлини ўз қўлига олиб, қўл остидаги барча юртларда ўзининг валиаҳди ва вориси эканини эълон қилади, салтанат тахтини эгаллашни буюради. Шу пайтда Заҳириддин Муҳаммад Бобур тахтнинг қуйроғидаги кўшқда ётарди...⁷⁹

Оғир ётган Бобур Аллоҳга илтижо ила пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоҳи алайҳи вассаламнинг айтганларини қалбига жой этиб ётган бўлса ажаб эмас. Сарвари оламнинг айтганларига қулоқ тутсак, Аллоҳнинг карами кенглиги ва ўлимнинг ҳақлиги ҳақида кўп нарсаларни билиб оламиз. Улар ҳам ҳамма нарсаларидан ажраладилар ва аччиқ ҳаёт бошларига тушади. Лекин пайғамбаримиз ўзларини йўқотмайдилар ва шундай дейдилар: “Эй Худойим одамлар олдида шарманда бўлишдан ва бойликка интилишдан ўзинг асра, ўзинг меҳрибонларнинг меҳрибонисан. Заифларнинг нажоткорисан, менга ишониб топширганларингга, шафқатсиз ғанимларимга, зимдан мендан норози бўлганларга, мени ёнимда елкадош бўлганларга ўзинг инсоф бер, менга юклатилган ҳамма ишларингга ўзинг нажот бер. Сенинг чеҳрангни кўришни насиб этгин – юзингдан таралган нур жаннатни эслатади ва бу нур ҳар қандай қоронғуликни тарқатиб юборади, сен ҳаммасини кўргучи ва билгучи-дурсан. Сенинг кўрсатган йўлингдан адашмасликка имкон бер, қаҳрингдан ўзинг асра! Сендан бўлак илоҳ йўқ ва сен ягонадирсан”.

⁷⁸ Хайриддин Султон. Бобурийнома. Тошкент: Шарқ, 1997. Б.371.

⁷⁹ Болтабоев Ҳ., Отажонов Н. Хорижда бобурушностлик. Тошкент, 2008. Б.49.

3.5. Бобур Мирзонинг ўлими

Умрининг охириги палласида Бобур подшоҳлик қилган Ҳиндистон унинг учун иккинчи ватан бўлиб қолди. Бу улкан мамлакат халқларининг бошини қовуштириш, унинг бошқариш, birlik, ҳамдўстлик, камолот ва тараққиётга қойим қилиш бениҳоя оғир иш эди. Салтанат соҳиби Бобуршоҳ ҳинд мардумининг эзгу орзу-ниятларига равақ берди. Бу диёрнинг гуллаб-яшнашига ҳаракат қилди. Бошқа ҳар қандай эл-элат ва миллат кишиларида учрайдиган баъзи бир жирканч ҳамда чирик нарсаларни кўрганида ўз нафратини яшириб ҳам ўтирмади. Бироқ қанча нафратланса, шунча севди. Қанча жирканса, шунча ардоқлади. Чуқур нафрат остида битмас-туганмас меҳру муҳаббат, миннатдорчилик ҳиссиётлари барқ уриб турарди. Акс ҳолда, Бобур ва бобурийлар муаззам ҳинд тупроғида мана неча асрлардан буён кўкрак кериб турган улугвор тарихий иншоотлар, обидалар, мақбаралар, ястаниб ётган майдонлару боғ-роғларни қолдирмас эдилар. Бобуршоҳ Ҳиндни олди. Бобуршоҳ Ҳиндни фақат олмади, унга жуда кўп нарсани, балки бисотидаги ҳамма нарсани берди ҳам. У мамлакат халқларининг осойишта, тинч-тотув яшашларини орзу қилди. Онҳазратнинг бутун ҳаёти салтанат бунёд этиш йўлидаги жангу жадалларда кечди. Не ажабким, айнан у ўзининг бундай ишларидан истиғфор айлади. Муҳориблардан безди. Чунонам бездики, умрининг сўнгги фаслларида ҳукумат ишларини Ҳумоюнга топшириб, Тангри берган дардга шифо излаб, ўзи яратган боғларида тинч яшашни орзу қилар эди.

Гулбаданбегимнинг шоҳидлик беришича, ҳазрат Заҳириддин Бобурнинг вафотидан олдинги оилавий ташвишлар орасида Гулрангбегим билан Эсон Темур Султон ва Гулчеҳрабегим билан Тўхта Буға Султонинг тўйлари масаласи ҳам бор эди. Гулбаданбегим яна Мирзо Ҳиндолни кўриш иштиёқида чопар юборгани, Ҳиндол Мирзо отасининг вафотидан кейин ташриф буюргани ҳақида ёзади. Ҳеч қандай дори-дармон кор қилмаганидан сўнг, Ҳумоюнни Санбалдан чақиртириб келадилар. Отасининг ўлиmidан 4 кун олдин у Аграга етиб келади. Эртаси куни Бобур саройдаги ҳамма амирларни чақиртириб, охириги марта Мирзо Ҳумоюнни ўз меросхўри деб тайинлаб, унга бўйсунушларини, садоқат билан хизмат қилишларини васият қилган. Унинг сўзларини Абдулфазл яқунлаб шундай дейди: “Қозию уламолар билан суҳбатда бўлинди.

Худога мақбул бўлиш учун Ҳумоюнга сахий ва ҳақиқатгўй бўлишни, мулкни асраб эҳтиёт қилиш, хато ўтса узр сўраб, гуноҳкор бандаларнинг гуноҳидан ўтишдек қимматли маслаҳатлар берилди: ”Ва бу (Бобур), васиятимнинг мағзи шуки, агарда улар жазога мустаҳиқ бўлсалар-да, ҳеч қачон уламоларингга қарши чиқма. Дарҳақиқат, Аълоҳазрат жаннатошиён ўз фарзандларидан жабр кўрган бўлса ҳам, бирон марта улардан қасд олмаган”. Гулбаданбегим ўзининг “Ҳумоюннома” асарида хазратнинг васиятларини қуйидагича таърифлаган: “Эртаси куни ҳамма амирларни чақириб айтдиларким, кўп йиллардан бери Ҳумоюн Мирзога подшоҳлигимни топшириб, ўзим Зарафшон боғининг бир бурчагида турсам, деган фикрим бор эди, дедилар. Худонинг карами билан ҳамма нарса муяссар бўлди. Касал мени эзиб қўйди. Сизларга васиятим шуки, ҳаммангиз Ҳумоюнни менинг ўрнимда деб билинглари ва унинг ҳукмронлигини камситманглари. У билан мувофиқ ва ҳамжиҳат бўлинглари. Худодан умидим борки, Ҳумоюн ҳам одамларга яхшилик билан маъкул бўлади. Яна: “Ҳумоюн, ака-укаларингни, ҳамма қариндошуруғ ва ўз одамларимизни сенга, сени эса худога топшираман”, – дедилар.

Тўққиз юз ўттиз еттинчи йил жумод ул-аввал ойининг бешинчи куни рўзи душанба вафот тарихларидир. Шундан сўнг Гулбаданбегим фарзандлар, яқин қариндошлар ва бошқа одамларнинг бошларига қора кун тушганлигини ёзган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур тропик безгак касаллигини 27 ёшида Кобулда юктириб, умри давомида шу касалликни енгил ва оғир ҳолатларининг сурункали кечувини бошидан ўтказиб, безгакнинг паразит ташувчанлик (безгак касаллигини ташувчи) иллоти билан юрган. Бу касаллик иммун ҳолатларни пасайтириб, ўпканинг кичик ўчоқли шикастларга, кейинчалик камқонликка ва ҳолсизликка олиб келади. Руҳиятнинг пасайиши, тушкунликка тушиш ҳолатини янада ёмонлаштиради ва хуружни кучайтиради. Бундан ташқари қатор шамоллаш, қулоқ оғриғи, заҳарланиш, муҳорабалардан олинган шикастлар, қариндош ва бекларнинг хиёвати ва вафосизлиги безгак касаллигининг узоқ давом этиши ва асоратларини кучайиб боришига асос бўлган. Асосий касалликнинг асоратларидан ҳаракатда ҳансирашнинг сабачилари, жигар етишмовчилиги (жигар катталашини), юрак етишмовчилиги (юрак кенгайиши),

ўпка етишмовчилиги (эмфизема, пневмасклероз), умумий ҳолатни кундан-кунга ёмонлаштириб бораверган. Ана шу касаллик ва ундан келиб чиққан асоратлар Бобур Мирзони 47 ёшда оламдан ўтиб кетишига сабаб бўлган.

Ҳафтанинг душанба куни, 1530 йилнинг 26 декабрида Агра яқинидаги Чорбоғдаги саройда Бобур Мирзо оламдан ўтди. Қирк етти йиллик умрнинг 36 йилини ҳукмронликда ўтказди, ундан 26 йили Кобулда, 5 йил эса Ҳиндистоннинг катта қисмида ўтди.

Маълум вақтгача унинг вафоти сир сақланади, чунки бу хабар мамлакатда исён кўтарилишига сабаб бўлиши мумкин эди. Ҳинд бекларидан Оройишхон бу борада ўз эътирозини билдириб айтдики, агар ҳинд шоҳларидан биронтаси вафот этса, бозорларда талон-тарож бошланар экан. Ана шу анъананинг олдини олиш учун у бирон кишини қизил тўн кийдириб, филга миндириб, шаҳаншоҳ Бобур тождорликдан воз кечиб дарвишлар кийимини кийиб, тожу тахтни ўғли Ҳумоюн Мирзога топширганлигини эълон қилсин, деб таклиф қилади.

Воқеаларнинг хотимасини номаълум муаллиф томонидан ёзилган ушбу маълумотдан топиш мумкин: “...тўққуз юз ўттуз еттида жумод ул-аввал ойини олтисида Чаҳорбоғидаким, ўшул подшоҳ ўз қўли билан обод қилиб эрди, ҳоли мутагаййир бўлуб, бу олами бевафони падруд қилди... Ва маҳолдурким, ул подшоҳи қобилнинг яхшиликларини айтган билан ва битиган билан тугангай. Лекин мужаммал буқим, секкиз сифати асил анинг зотиға муттассил эди: бириси буқим нажҳати баланд эди; иккимчиси, ҳиммати аржуманд эди; учимчиси, вилоят олмоғ; тўртумчиси, вилоят сахламоғ; бешумчиси, маъмурлуғ; олтимчиси, рафоҳият нияти Тенгри таоло бандаларига; еттимчиси, черикни кўнгли қўлга олмоқ; секкизимчиси, адолат қилмоқ” (Б.267).

*Афсус надомат бўлгуси у кунга ким,
бекарон афлок қилиб, Сиз кетсангиз,
Юз надомат, афсуслар бўлсинким,
у куни биз зори ҳайрон, Сиз кетсангиз.*

Хожа Калон дафн маросимида мазкур марсияни ўқиб йиғлади, деб тарихчи Бадоуний юқоридаги сатрларни келтирган.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур жасади ҳозирги Тож Маҳал рўпарасидаги Оромбоғга дафн этилган (у вақтда Боғи Нурафшон дейилган). Хожа Муҳаммад Али Асас подшоҳ ҳазратларининг мозорига мутавалли қилиб тайинланган. Бора-бора ҳофизлар ва қарияларнинг беш вақт намозини жамоат билан ўқиб, хатми Қуръон қилиб, ҳазратнинг арвоҳига бағишлаш одат тусига кирган эди. Сикрини (у ҳозир Фатҳпур шаҳри номи билан машҳур) яна беш лак экин ери ортиғи билан онҳазрат мозори учун вақф қилиб берилган. Моҳим Бегим икки ярим йил мобайнида, ҳар куни икки маҳалдан овқат пишириб, шахсан ўзи мозорга келиб ҳазрат шарафига тарқатишга бош-қош бўлган⁸⁰.

Шундай қилиб, олийжаноб подшоҳ бу фоний дунёни тарк этди. Унинг васиятига кўра, кўм-кўк майсазор билан ўралган булоқ жойлашган сўлим ва ўзи севган Кобул тепалигига қайта дафн этишди. У амалга оширган ишлар умрбоқий давом этмоқда. Улкан давлатни бошқариш борасида Бобуршоҳ илгари сурган ғоялар бизнинг замонамизгача у ҳукмронлик қилган жойларда ҳануз амалда қўлланиб келмоқда.

3.6. Бобур Мирзонинг хос табиби Юсуфий ибн Муҳаммад Юсуф ҳақида

Юсуфий ибн Муҳаммад ибн Юсуф ат-табиб ал-Ҳаравий XVI асрнинг кўзга кўринган олими, шоири ва табибларидан бири. У XV асрнинг иккинчи ярмида Хуросоннинг Ҳоф шаҳрида машҳур олим Муҳаммад табиб оиласида таваллуд топди. Ёшлигидан отаси таъсирида бўлиб, табобат сирларини чуқур ўрганди. Кейинчалик улар Ҳиротга кўчиб келишди. Бу ерда ота ва боланинг ижоди гуркираб ўса бошлади.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, Юсуфийнинг отаси Муҳаммад ўз даврининг етук ва машҳур табиби бўлган. Биз бу ҳақда Хожи Халифанинг “Қомусу-л-аълум” ҳамда Эронда чиқарилган бир қанча фарҳанглар, Европада чоп этилган кўпгина каталоглардан маълумотлар олишимиз мумкин. “Муҳаммад ибн Юсуф машоҳири уламо (машҳур олимлар)дан бўлиб, – деб ёзади Сомибек “Қомусу-л-аълум”да, “Баҳру-л-жавоҳир” унвони (номи)ла бир китоби бор-

⁸⁰ Истиқлол йиллари: миллий-диний кадрятларнинг халққа қайтиши. – Тошкент, 2001. Б.48-53.

дур». Ҳақиқатан ҳам, унинг “Баҳру-л-жавоҳир” (“Гавҳарлар денгизи”), “Жавоҳиру-л-луғот” (“Сўз жавоҳирлари”) ва “Айну-л-ҳаёт” (“Оби ҳаёт”) деган асарлари бизгача етиб келган.

Алишер Навоий асос солган Дорушшифо (Даволаш уйи)да Муҳаммад табиб исмли киши ишлаган (Маҳмуд Ҳасаний. Навоий даври табобати, Тошкент: Ибн Сино нашрети, 1991). Баъзи тахминларга кўра, уни Юсуфийнинг отаси деб таърифлашган. Отаси билан Ҳиротга келган Юсуфий, аввало, Навоий бошлиқ Ҳирот адабий мухити таъсирида шеърят билан қизиқса, отаси ҳамда Дорушшифодаги табиблар таъсирида тиббиёт билан жиддий шуғулланиб, бу соҳага оид асарлар ёзишга киришган.

XVI асрнинг биринчи ярмида Хуросон ва Мовароуннаҳрда яшаган табиблар ичида энг ижодий сермаҳсули деб Юсуфийни кўрсатиш мумкин. Ундан ҳаммаси бўлиб табобат, одоб-ахлоқ ва иншо санъатига оид катта ёки кичик ҳажмдаги 21 та асар етиб келган. Асарларининг кўпини назмда ёзган (Табобат дурдоналари. Ҳақимлар ҳикояти. Т.: Ибн Сино, 1990).

Юсуфий ўз давридаёқ катта шуҳратга эга эди. Унинг замондоши бўлган тазкиранавис олим ва шоир Сомибек “Тухфаи Сомий” китобида, замондоши Фаҳрий Ҳиротий “Латойифнома” китобида Юсуфийнинг ғазаллари ва табобатига юқори баҳо берган эдилар. XVI асрда Бухорода ёзилган “Равзат ул-жинон” асарининг муаллифи Юсуфийни етук шоирлар қаторида тилга олиб, унинг бир ғазалини ўз китобига киритади.

Юсуфий XVI асрнинг ўнинчи йилларидаёқ машҳур табиб сифатида ном қозона бошлаган эди. Бу аср бошида Европадан Ҳиротга тарқалган заҳм касаллигини тадқиқ этиб, унга қарши дори-дармонлар ишлаб чиққанлардан биринчиси Юсуфий эди. Бундан ташқари, у янги дорилар ихтиро қилган ҳамда янги даволаш усулларини топган эди. Томирга қараб касалликни аниқлашда унинг олдида тушадиган табиб йўқ эди. Юсуфийнинг бу шуҳрати унинг Афғонистонда Заҳириддин Муҳаммад Бобур билан танишишига сабаб бўлади. Бобур Ҳиндистонни эгаллагач, хат йўллаб, Юсуфийни Ҳиндистонга чақириб олади. Бу ҳақда “Бобурнома”да: *“Мавлоно Юсуфий табибким, ани Хуросондин тилатиб эдилар, набз (томир) кўрмогдин ва ташхис қилмог анинг иши эди”* (Б.267), дейлади. Бобур 1530 йилда касал бўлиб қолганда Юсуфий унга атаб *“Қасида дар ҳифзи сиҳҳат”*

(“Соғлиқни ҳимоялаш ҳақида қасида”) рисоласини ёзади. Бобур вафот этаётганда ҳам Юсуфий унинг ёнида турган.

Юсуфий балоғат ва фасоҳат эгаси (сўз устаси) эди. Биз буни айниқса, унинг тасаввуф, одоб-ахлоқ ва турли ҳикматларни ўз ичига олган “Анвору-л-ҳикмат” (“Ҳикмат нурлари”) асарида кўрамиз. Шунинг учун у Алишер Навоий тарбиясини олиб, етук тарихчи бўлиб етишган Ғиёсиддин Хондамир ўзининг “Қонуни Ҳумоюнӣ” китобида Юсуфий ҳақида гапираркан, уни “Фасихи лабиб Мавлоно Юсуфий табиб” (доно сўз устаси Мавлоно Юсуфий табиб) деб атаган эди. Юсуфийнинг мана шу сўз амаллиги уни Бобурдан сўнг Ҳумоюннинг муншийлиги даражасига олиб чиқди. Мунший (котиб) сўзга ғоятда уста бўлиши, ҳар хил ҳодиса ва воқеаларга атаб ўзга давлат подшоҳлари ва ҳокимларига қисқа, мазмундор мактублар бита олиши керак эди. Юсуфий ҳам табиб, ҳам мутний вази-фасида ишлар экан, табобатга оид бир қанча асарлар ҳамда иншо санъатига оид “Бадойиъу-л-иншо” деган китоб ёзди. У қачон ва қаерда бўлмасин ижоддан асло тўхтамади. Унинг ўғли Рафиъуддин Ҳусайн ҳам шоир бўлгани ҳақида маълумотлар бор.

“Жомиъу-л-фавойид” (“Фойдалар мажмуаси”) ёки бошқача “Тибби Юсуфий” (“Юсуфий табобати”) деб аталувчи китобнинг асосини тиббий рубоийлар ташкил этади. Юсуфий ўзининг табобатга оид биринчи шеърий асари “Рисола дар тадбири маъкул ва машруб” (“Еб-иҷиш ҳақида рисола”, 1501)дан сўнг 1507 йилда “Фавойиду-л-аҳёр” (“Хайрли кишиларга фойдалар”) рисоласини ёзиб тугатди. Шундан сўнг бошдан оёқ касалликларни даволашга бағишланган рубоий жанри воситасида ёзилган “Иложу-л-амроз” (“Касалликлар давоси”)ни ёза бошлади. Бу китоб фойдаланишга жуда қулай бўлиб, ҳар бир рубоийда касаллик номи, белгилари, унга қарши ишлатиладиган дорилар, ейиладиган овқатлар ўз ифодасини топган эди. “Иложу-л-амроз” кўпчиликка ёқади. Бироқ Юсуфийни ёзишча, баъзи номдор фозиллар бу рубоийларга шарҳ ёзиб беришни ундан илтимос қиладилар. Юсуфий бу ишга қўл уриб, уни 1512 йилда ёзиб тугатади ва “Жомиъу-л-фавойид” деб атайди.

“Жомиъу-л-фавойид” тез орада жуда кенг тарқалгани манбалардан маълум. Ҳатто у Юсуфий ҳали тириклик пайтидаёқ Бухоро (1535) ва Самарқандда кенг тарқалган. Ҳиндистон, Эрон ва

Афғонистонда 1870 йилдан кейин ўн беш мартадан ортиқ чоп этилган. Сиёлкут шаҳрида яшовчи Абдул Алим Насруллоҳхон унга шарҳ ёзиб, “Шарҳи рубоиёти “Тибби Юсуфий” (“Тибби Юсуфий” рубоийларининг шарҳи”) номи билан чоп эттирган. Муҳаммадшоҳ исмли табиб эса “Мужарработи “Тибби Юсуфий” (“Тибби Юсуфий”нинг тажрибада синалган дорилари”) номи билан унга катта шарҳ ёзган. Ўтмиш ҳақимлари бу асардан кенг фойдаланганлар. Улар ўз асарларида “Тибби Юсуфий”дан иқтибослар келтирадilar, айримлари алоҳида боблар киритганлар.

Ўзбекистонда Юсуфийнинг бу асари икки марта эски ўзбек тилига таржима қилинган. Биринчи таржима 1881 йилда Хоразмда Муҳаммад Амин Ходим томонидан амалга оширилган бўлиб, дастхат нусхаси ЎзР ФА Шарқшунослик институтнинг кўлөзмалар хазинасида сақланмоқда. Иккинчи таржима Тошкентда 1898 йилда Муҳаммадхўжа томонидан амалга оширилган ва “Таржимаи Шоҳий” номи билан чоп этилган. Юсуфийнинг “Тибби Юсуфий” ҳамда Ҳумоюнга аталган “Риёзу-л-адвия” (“Даволар боғи”) китоблари унинг ижодида катта ўрин тутади, зеро улар ҳажм жиҳатидан катталиги ва улардан Юсуфийнинг баъзи ихтиролари, янги даволаш усуллари мавжудлиги билан қимматлидир⁸¹.

Юсуфий 1544 йилда Ҳиндистонда вафот этган.

⁸¹ Ҳасаний М. Бобурнинг ҳос табиби Юсуфий табобати. Тошкент: Фан, 1992. Б.3-8.

IV боб. БИЗ БИЛМАГАН МЕРОС

Заҳириддин Муҳаммад Бобурга бўлган ҳурматимиз, ихлосимиз, муҳаббатимизни бизга ёшлигимизда отамиз ва волидаи муҳтарамамиз Хурриятхон ҳожи она уйғотганлар. Онамиз кўп йиллар Наманган шаҳридаги 17-ўрта мактабда тарих, она тили ва адабиёт фанларидан дарс берганлар. Бўш вақтларида “Бобурнома”дан ўқиб берар, Бобурнинг ғайратлилиги, ўз ватанига бўлган муҳаббати, табиатга ошнолиги, мусиқа ва шеърятни севишини бизларга ўрнак қилиб кўрсатар эдилар.

Тиббиёт соҳасидаги илмий ишларим (докторлик диссертациямни)ни тугатгач, кунларнинг бирида “Бобурнома”ни янги чоп этилган нусхасини ўқиб қолдим. Беихтиёр Бобур бошидан ўтказган касалликларни қалам билан китоб четига белгилаб бордим. Китобнинг йигирма икки жойида хасталанганлигини белгилаб олгач, билдимки, ушбу китобимни пойдевори пайдо бўлди. Китобни ёзиш жараёнида Бобур ҳаёти ва ижодига оид китобларни, ҳар хил тиббиёт соҳасига оид асарларни, Абу Али ибн Синонинг “Тиб қонунлари” ва “Тиббий рисоалар” китобини, улуғ олим ва замонасининг энг машҳур табибларидан бири Зайниддин Абул Фазойил Исмоил ибн Ҳусайн ал-Журжоний ал-Хоразмийнинг тиббий рисоаларини, Абу Бакр Ар-Розийнинг “Касалликлар тарихи” китобини, профессор Махмуд Ҳасанийнинг “Бобурнинг хос табиби Юсуфий табобати” каби китобларини ўқиб чиқдим. Китобни ёзиш даврида Бобур Мирзонинг қиличини АҚШ давлати Нью-Йорк шаҳридаги “Метрополитан” музейидан, муҳрини Туркия давлати Истанбул университети бобуршуносларидан ва Буюк Британиянинг Лондон шаҳридаги Британия музейида сақланаётган ўзига қараб чизилган оргинал **сурат** ва **тангани** топишга муяссар бўлибгина қолмай, уларнинг нусхаларини ўзимизнинг усталаримизга тайёрлатдим.

4.1. Бобур қиличи

Барча асрларда ҳам Шарқ мамлакатларида олиб бориладиган муҳорабалар, қакшатқич урушларда жангчи, ҳарбий ишга тааллуқли аскар бек, шахзода ва султонларнинг энг ишонган қуроли ва ҳамроҳи қилич ҳисобланган. Бу уруш қуроли ҳақида ёзма ва оғзаки адабиётда жуда кўп ёзилган. Қиличнинг фазилатлари, сифати, унинг қилич бўлиб жангчи қўлига етгунга қадар бўлган устанинг машаққатлари, маҳорати ва билимдонлиги борасида дostonлар битилган, ҳамду санолар ўқилган. Буларнинг барчаси бежиз эмас, албатта. Чунки қилич жангчининг ҳаёт-мамот масаласи, унинг ҳарбий маҳоратини юзага чиқарадиган, элга кўз-кўз қиладиган, керак бўлса қилич билан боғлиқ жангчининг ҳаракатидаги ҳар бир жиҳат фазилат сифатида қаралиб, олқишланган ёки салбий ҳолат сифатида унинг эгасига бадномлик келтирган.

Агар эътибор берсак, шарқлик жуда кўп саркардалар, шоҳ ва султонлар, бек ва оддий аскарларнинг портретлари, муҳораба майдонидаги ҳолатлари, кўпинча, қилич детали билан бирга тасвирланган. Бошқача қилиб айтсак, қилич жангчи жасадининг яхлит бирлиги даражасида тасвирланган. Қиличнинг ҳолати, унинг каттаю кичиклиги, қилич соҳибининг уни қўлга тутгандаги ҳолати, бақувват гавда, билак, қилични маҳкам тутган қўллари қатори қиличнинг зеб-зийнати, ғилофининг нақшларига берилган гул ва жилollar, унинг қимматбаҳо тошлар билан безаш борасидаги юксак маҳоратни зоҳир этганлар. Ҳозиргача на ҳарбий мавзуда ва на тарихий ва адабиётшунослик асарларида жангчи ва қилич мавзуини бирликда ёки қилич таърифи ва унинг муҳорабалардаги мавқеи, жангчи ҳаётидаги ўрни ҳақида қарийб фикр билдирилмаган.

XV-XVI асрларда Хуросон, Мовароуннаҳр ва Ҳиндистонда олиб борилган беҳисоб жангу жадаллар тасвири ва ҳатто тасвирий санъат асарлари, кўплаб миниатюраларда қилич асосий тасвир воситаси сифатида келган. Айниқса, Захириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарида бу уруш қуроли ўзининг бутун жозибаси, чиройи, аскардан тортиб шаҳаншоҳгача жангларда содиқ ҳамроҳ бўлиб келганлигига оид ўнлаб мисоллар келтирилган. Бу далиллар ўта завқли. Бобур бу асарида ўзининг қиличи ҳақида кўп ўринда фикр юритганлар. Даставвал, Самарқандни забт этган Бобур аъёну бекларини тақдирлаш, аниқроғи уларни ўзига яқинлаштириш

мақсадида кўпларининг рутбаларини кўтаради, инъомлар беради. Шунда Бобурнинг энг ишонган беки, кейинчалик қарийб умрининг охиригача садоқат билан хизмат қилган, ҳарбий ишларида етук маслаҳатчи бўлган Қосимбек шу пайтларда Бобур қаламрави ва салтанати ишларига кўз олайтирган Аҳмад Танбални ҳам сийлаш дозимлиги, шу билан уни мурасага келишини осонлаштириш учун туҳфа бериш зарурлигини ва бу муносиб туҳфа фақат Бобурнинг шахсий қиличи бўлиши мумкинлигини айтади. Бобур даставвал Қосимбекнинг бу таклифига рози бўлмайди, аммо у буни қайта-қайта илтимос қилгач, кейин рози бўлиб шахсий қиличини Аҳмад Танбалга беради. Буни қарангки, тақдир тақозоси билан муҳорабалардан бирида Аҳмад томонидан зарб билан Бобурнинг бошига айнан шу қилич тушади. Бу ҳолатни Бобур асарида афсус билан қайд этиб, шахсий қуролни бировга бериш мумкин эмаслиги, хосяти йўқлигини таъкидлаган.

“Бобурнома”нинг бошқа бир ўринда муаллиф ажойиб бир ҳарбий мусобақани келтирадики, ўша даврда қиличдек қурол биринчи даражадаги аслаҳа қаторида бўлганлигини кўрсатган. Бу фақатгина мусобақа эмас, балки қиличдек ҳарбий қуролга меҳр, унинг жангдаги мавқеи ва хизмати, ҳар бир жангчининг шарафи эканлигига ёрқин мисол бўлаолади: *“Ул кун ийигитлар шўхлуқ қилиб етган била-ўқ кўргонининг тошида янги том кўпориб, соладургон кўргонни олдилар. Саййид Қосим эшикоқа бу кун борчадин яхшироқ юруб, ўзуб қилич тегурди. Султон Аҳмад Танбал ҳам қилич тегурди. Муҳаммад Дўст тағойи ҳам қилич тегурди, вале баҳодурлуқ улушини Саййид Қосим олди. Баҳодирлуқ улуши мўгулда қадимий расмдур. Ҳар тўй ва ош бўлганда ҳар кимки элдин ўзуб қилич тегургон бўлса, ул улушни ул олур*” (Б.51). Агар бу матнга эътибор берсак, темурийлар салтанатида қиличнинг мавқеи Чингизхон давридан келган, аммо унинг ҳарбий қурол сифатидаги юксак даражаси Амир Темур ва Бобур даврида юксакликка кўтарилган, эътибор бу аслаҳага баланд бўлган.

“Бобурнома”нинг бошқа бир жойида Бобурнинг муҳорабалардан бирида шахсий иштирок этиши ва унда қилич жанг масаласини ҳал этувчи детал сифатида тасвирланиши диққатга молик. Бунда келтирилган деталлар ўша даврда аслаҳасоз усталар томонидан нақадар қиличга эътибор бергани, ҳатто бир зарб билан киши боши-

дан “кафтча” (одамнинг бир қўл кафти ҳажмида) жангчи бошидаги фақат тери ва гўшти эмас, бош сўнктагини кесиб кетганлигининг тасвири бу қиличнинг қанчалик ўткирлиги, қилич соҳибининг мустаҳкам зарби ва ҳарбий маҳорати ёритилган: *“Бизнинг соридин ва Иброҳим сорунинг иниларидин Самад отлиқ алар соридин ҳисорий мўгуллардин Шаҳсувор отлиқ рубарў бўлурлар. Шаҳсувор андоқ чопарким, дубулгадин ўтуб, Самаднинг бошига қилич хейли ўлтурур. Бовужуди бу захм Самад андоқ чопарким, Шаҳсуворнинг бошидин кафи дастча парча сўнктаки қилич олиб кетар”*(Б.70)

“Бобурнома” ва ўша даврдаги тарихий обидаларда қиличнинг каромати, ҳарбий аслаҳа сифатидаги жиҳатлари ҳақида жуда кўп мисоллар келтирилган. Шулар қатори, қилични ишлатишда маҳорат кўрсатган жангчи, шахс ҳамиша ижобий баҳоланган, қадрланган. Масалан, Бобур бир неча бек ва саркардаларнинг қудрати моҳирона қилич тебратганида, душманни яқсон этганликда деб билган. Масалан, у Хуросон султони Ҳусайн Бойқарога баҳо берар экан, дейди: *“Шужоъ ва мардона киши эди. Борлар ўзи қилич тегуртур, балки ҳар маъракада борлар қилич тегуртур. Темурбек наслидин ҳеч ким маълум эмаским, Султон Ҳусайн мирзоча қилич чопмиши бўлгай”*(Б.128).

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Заҳириддин Бобурнинг барча муҳорабалардаги ютуғи, лашкарларининг қилич чопишдаги маҳорати, энг аввало, аскарнинг бу ҳарбий қурол билан муомала қила олиши, маҳорати эвазига қўлга киритилган. Кейинроқ тўпотар ҳарбий қуроллар қиличбозларни ҳимоя қилган.

Бизнинг давримизгача Бобурнинг бошқа мулки, ундан қолган барча буюмлар, бойликларни топиш, у билан қизиқиш ва дунёнинг қайси бурчагида мавжудлигини аниқлаш бу юксак адиб ихлосмандларини қизиқтириб келмоқда.

Авваламбор, ўзбек адабиёти ва тарихи билан шуғулланган ҳар бир киши Заҳириддин Бобур ижоди билан оз бўлса ҳам таниш бўлиши, бу юксак қобилият соҳибининг шахсий ҳаёти ва ижодини имкон қадар оммага етказишга интилиши керак. Кейинги пайтда Президентимиз ташаббуслари билан бу соҳага оид қилинаётган кўпгина ишлар кишини қувонтиради. Мен ҳам бу хайрли ишдан четда қолишни истамаган ҳолда узлуксиз Бобур қиличини қаердалиги ва унга оид маълумотга эга бўлишни орзу қилдим. Айрим

мутахассислар билан маслаҳатлашганимда бу қилич Франциянинг Лувр музейида эканлигини айтишди. Бу маълумот тўғри чиқмади. Жуда кўп муддат Интернет орқали мазкур музейнинг фондига киришга, орзиққан қиличга оид маълумотга эга бўлишга интилдим. Начора, мақсад амалга ошмади. Шу тарика, Туркия, Ҳиндистон, Афғонистон, Санкт-Петербург музейлари материалларини ҳам Интернетда қидирдим, тополмадим. Балки мен яхши мутахассис эмасман, аслида ҳам шундай, тиббиёт соҳаси вакилиман. Аммо “излаган имкон топади” шиори бу сафар ўзини оқлади. Мен Нью-Йоркдаги “Метрополитан” музейи фондида Бобур қиличи сақланаётганлиги тўғрисида “Мўғул қиличи” сайтида “Сабля Великого Могола Бабура” маълумотига дуч келдим ва уни тезда Интернет сайтидан кўчириб олдим.

Мазкур сайтда бу қиличдан ташқари яна бир неча қиличлар мавжуд эдики, улар билан шуғулланишга менга вақт имкон бермади. Бобур қиличига оид барча маълумотларни олиб, махсус файл папкада уларни тўпладимки, ҳозир бу маълумотлар менинг қўлимда. Бу нодир топилмага бўлган муносабат менга шу билан тугамади. Мен зудлик билан бутунги кунда Фарғона водийсида фаолият олиб бораётган қиличсозлар, пичоқчиларга мурожаат қилиб, мазкур музей маълумотлари асосида худди аслидай “Бобур қиличи”ни ясаб беришни илтимос қилдим. Бир-икки ойлик ҳаракатим зоеъ кетмаган бўлса ҳам, аслиятдек қилич ясовчи устани топа олмадим. Охири Наманганлик пичоқчилар Андижоннинг Шаҳрихон шаҳри пичоқчилари билан бирга ишга киришдилар. Бобур қиличини ясашда Шаҳрихонлик Ашурали Отанинг қимматли маслаҳатлари, уста Дилшодбек Норматов ва Наманганлик уста Маҳмуджон Нуриддинов (бу хонадоннинг уч авлоди пичоқчилик билан шуғулланиб келмоқда, қиличсозлик ҳам шу авлодга хос) ҳеч муҳоботсиз айтишим мумкинки, бу ганжинани аслича тайёрлашда уларга шогирд бўлган қатор усталар кўп заҳмат чекишди. Ишнинг мураккаблиги муносиб метални топиш (Россиядан олиб келинди), пардоз бериш, суфталаш, айнан ўша беш аср олдин яратилган қилич нусхасига имкон қадар яқинлигини асраш, даста танлаш (қиличнинг дастаси архар кийигининг шохидан тайёрландики, уни топиш жуда мушқил бўлди), нақш ва ёзувларни аслидек тушириш ва бошқа усталардан жуда катта заҳматни талаб қилди.

Мустақиллигимиз шарофати боис юртимиздан турли сабаблар билан олиб кетилган жуда кўп қимматли буюмлар, кўлёзма ва осори атиқалар имкон қадар қайтарилмоқда, халқ мулкига айланмоқда. Мана бугун манзили аниқ бўлган **Бобур қиличи** ҳам тарихнинг яхши ва ёмон кунларининг белгиси сифатида, даҳо адибимиз Бобуршоҳни бир неча ўлимдан олиб қолган қимматли буюм сифатида ватанига қайтажак.

4.2. Ахсикент қиличлари

Заҳририддин Муҳаммад Бобурнинг ҳам қиличининг тайёрланиш тарихи бизга маълум эмас, лекин қадимда Ахсикент қиличсозларининг қилич тайёрлаш маҳоратлари ҳақида **“Мозий сирлари”** номли хужжатли телефильмини телевидение орқали кўриб, ушбу қилич ҳам қуйидаги қиличларни тайёрлаган усталар кўлидан ўтган бўлса ажаб эмас, деган фикрга келдим. Ҳурматли китобхон, озгина вақтингизни олсам-да, ушбу тарихий воқеадан Сиз ҳам баҳраманд бўлишингизни хоҳладим.

XI асрнинг охиридан то XIII асрнинг охиригача ғарбий европалик рицарлар Шарқ мамлакатларига 8 марта юриш қилиб бирор марта ҳам ғалаба қозона олмадилар, аммо бу **“Салб юриши”** номи билан тарихда қолди. Кейинчалик Европа халқлари ўртасида салбчилар **Дамашқ қиличининг** сеҳру жодуси туфайли ҳар сафар мағлубиятга учраган деган афсона тарқалган. Афсонада Дамашқ қиличининг шон-шуҳрати тез орада бутун дунёга тарқалади.

Абдулҳамид Анорбоев, Ўзбекистон Республикаси фанлар академияси археология институти бўлим бошлиғи: Рицарлар яқин Шарқ жангчилари билан жанг қилганда уларнинг қиличлари синиб кетади. Бу текширишлар натижасида қаралса, Шарқда жангчилар шундай қиличга эга эканки, у эгилса ҳам синмайдиган, тошни кесадиган қиличлар, буларни қандай тайёрланганлигига Ғарб технослоглари қизиқиб қоладилар. Лекин буни фақат сотиб олиш мумкин бўлган. Дамашқ қиличи бошқа қиличлардан тўлқинсимон гуллари билан ажралиб турган, унинг тўлқинсимон гуллари унга ишлов берилаётган пайтда табиий равишда ҳосил бўлган, иккинчидан қилични эластик ҳолати сақлаб қолинган, яъни уни эгиб ёй шаклига келтириш осон бўлган. Бир ривоятда айтиладики, шаҳар камал бўлган пайтида ўзаро элчи алмашилган, шунда бир баҳодир йигитни

элчи қилиб душмани хузурига жўнатилади, албатта, у ерда элчида ҳеч нарса бўлмаслиги керак. Аммо оқсоқолларни маслаҳатига кириб, матога қилични ўраб белига бойлаб олади, кейин ўзаро келишилгандан сўнг душман аскарларининг бошлиғи бу баҳодир йигитни ўлдириш кераклигини айтади, табиийки, шу хонада беш олтита амалдорлар ва шу баҳодир йигит бўлади, шунда баҳодир йигит ичидан қилични чиқариб барчасини ўлдириб қочиб қолишга муваффақ бўлган.

Олиб борувчи: Дамашқ қиличи 900 йилдан буён дунё олимларини лол қолдириб келмоқда. Олимлар қилич Ҳиндистонда ясалган деб ўйлашади, бошқалар эса қилични ватанини Хитойда дейишса, яна бошқалар қилични номидан келиб чиқиб Дамашқда деб билганлар, рицарлар бу қилични Дамашқда кўрганликлари учун “Дамашқ қиличлари” дейишган ва шу ном билан машҳур бўлган, олимлар қилични таркибида нималар борлигини ва қандай ясалганини тасаввур қила олмаганликлари учун унинг ватани Фарғона эканлигини ҳам тасаввур қила олмаганлар.

Абдулҳамид Анорбоев. Бу қиличнинг ватани қаерда? деган савол жумбоқ бўлиб қолган. XX асрнинг ўрталарида бошланган археологик тадқиқотлар натижасида Фарғона водийсида қадимги пойтахт Ахсикент харобаларидан жуда кўп металл қолдиқлари ва чиқиндилари топилган, ўз вақтида тадқиқотчилар бу ерда жуда катта металлургия саноати бўлган деган фикрларни айтишган, лекин кейинги 20 йил ичида олиб борилган тадқиқотлар натижасида шу нарса маълум бўлдики, дунёга машҳур тошга урса синмайдиган Дамашқ қиличлари ҳақиқий ватани бизнинг Ўрта Осиё, яъни Фарғона водийсининг пойтахти Ахсикентда эканлигига биз гувоҳ бўлиб турибмиз.

Олиб борувчи. Сирли қиличнинг асл ватани аниқлангунча VIII аср вақт ўтди, дунё олимларининг тахминлар минг бир кўчасига кириб чиқишди, ниҳоят XX асрнинг иккинчи ярмига келиб, текширувлар натижасида қилич Мовароунаҳр тупроғида айнан Фарғона водийсидаги Ахсикент шаҳрида ясалгани маълум бўлди. Кўҳна Ахсикентни ўрни ҳозирда Наманган вилоятининг Тўрақўрғон туманидаги Шаҳанд қишлоғи ҳудудига тўғри келади.

Абдулҳамид Анорбоев. Ахсикентда тайёрланган қиличлар Дамашқда сотилган, Ҳиндистондан олиб келиб сотилган, шунинг

учун ҳинд қиличлари Дамашқ қиличлари деб аталган. Дамашқ қиличларининг асосий қисми Ахсикент усталари томонидан тайёрланган.

Олиб борувчи. Археологлар фикрини фақат топилмалар эмас, балки ўрта асрларда айрим илмий адабиётлар ҳам исботлайди.

Абдулҳамид Анорбоев. Бу қилични тайёрлаш учун жуда кўп вақт кетган. Буни фақат моҳир усталар тайёрлаган.

Олиб борувчи. Шундай қилиб, Ахсикент қиличи афсоналарда Дамашқ қиличи номи билан асрлардан-асрларга ўтаверган. Қилич ҳақидаги аниқ маълумотларни яхши билган шоҳлар, кўли гул темирчилар ҳамда кимё илмини билимдонлари анна шундай бир сирли қилич ясашга ҳаракат қилганлар. Бизга маълумки, буюк кашфиётлар Соҳибқирон Амур Темур назаридан четда қолмаган. Баъзи тарихчилар: Соҳибқирон Дамашқни ишғол қилганидан сўнг у ердagi усталарни Самарқандга олиб бориб шундай қиличларни ясаб беришларини сўраган дейилади. Аммо ҳақиқат шуки, ўрта асрлардан кейинги ҳеч бир асрда дунёни ҳеч бир ҳудудида афсонавий қилични ясаш ҳеч қайси темирчига насиб этмаган.

Абдулҳамид Анорбоев. Ҳар бир уста ўзини боласига маълум бир сирни қолдирган, хуллас, ишлаш технологиясини ҳеч ким билмаслиги учун бутун чиқиндиларни ҳам махсус жойга кўмилган, яъни қатъий сир сақланган.

Олиб борувчи. Удабурон темирчини кўлида тобланган темир оддий қилич ҳолига келганидан кейин уни шом тушиш арафасида 3 яшар болани пешоби билан етти кун ювадилар, ювиб бўлгач уни забардаст кўлни баданида худди чархлаган каби ости-усти билан қайрайдилар, усталар бу каби ўнлаб усулларни кўллаб кўришган, табиийки, уларга қилич ясалгандан кейинги удумлар эмас балки қилични ясаш жараёни муҳим бўлган. Натижада Дамашқ қиличинини 26 хили пайдо бўлади, аммо уларнинг бирортаси сирли қиличга айнан ўхшамаган. Шундан сўнг Дамашқ қиличи деган ном олимлар ўртасида ўз қимматини йўқотган ва улар машҳур қилични Дамашқ пўлати деб атай бошлаганлар. Унинг яна бир сабаби шундаки, энди улар қилични оддий темирдан эмас, ноёб пўлатдан ясалганлигини аниқлаб берадилар. Ажабланарли томони шундаки, қилични ясаш мураккаб бўлганидек, унинг хом ашёсини, яъни қимматбаҳо пўлатни эритиш жараёни ҳам мураккаб бўлган.

Абдулҳамид Анорбоев. Бизнинг тадқиқотларимиз шуни кўрсатдики, Ахсикент усталари қилишни шундай пўлатларни олиш учун биринчи Говасойнинг тепа қисмидаги руда конларидан металлургия рудани ичидан метални ажратиб олишган, кейин Ахсикент усталари бойитилган рудани ўзларида яна тайёрлаб кейин уни махсус идишларда эритганлар. У идишлар махсус лойдан тайёрланган.

Фарход Максудов, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Археология институти катта илмий ходими. Оддий тупрокни олиб лой қилиб, ундан идиш ясаб, ўша идишни ичига темир солсангиз лой темирдан олдин эриб йўқ бўлиб кетади. Чунки лойни эриш даражаси 950 даражага тенг, темирники эса 1300-1800 га тенг, шунинг учун темирчи усталар ўзлари тоғларга чиқиб идиш учун модда кидиришган ва улар каолин моддасини топиб олишган.

Абдулҳамид Анорбоев. Ҳозирги Ангрен худудларида шундай конлари бор, шу ердан каолин деган лойни олиб бориб ундан цилиндр шаклида идиш ясалган.

Олиб борувчи. Қимматбаҳо пўлатни рудадан ажратиб олиш алоҳида технологияни талаб қилгани каби ўша олинган пўлатдан ноёб қилишни ясаш ҳам махсус технологияни талаб қилган.

Абдулҳамид Анорбоев. Биринчи пўлатни тайёрлаш технологияси қийин бўлган, уни қўлга киритса ундан қилишни тайёрлаш жараёни ундан осон бўлган. Чунки у ҳам жуда катта жараён, лекин шунга қарамасдан пўлатни тайёрлаш жараёни қийин бўлган.

Олиб борувчи. Ўрта аср манбаларида ёзилишича олтиндан қиммат бўлган бу ноёб пўлат ўша пайтларда Фарғона водийсидаги Фориж тоғлари этагидан қазиб олинган. Маълумотларга қараганда, пўлатни бу ноёб тури Ўрта шарқ мамлакатларида учрамаган.

Юрий Буряков, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси академиги, тарих фанлари доктори, профессор. Араблар айтадиларки, Мовароунахр тоғлари Зарафшондан Шарққа Фарғона, Чоч ва Лаг орқали Қирғизгача узайган, бу тоғларни барчаси олтин, кумуш, сурма ва темир конларига бой бўлган.

Олиб борувчи. Европалик олимлар энди ўша Ахсикентда ясалган қиличларни Дамашқ пўлати деб атаётганлар. Рус, инглиз ва европалик олимлар ўзбек тилидаги пўлат сўзини булат деб талаффуз қиладилар. Металлургия соҳасини ҳар қандай бир темирчи, болалигидаёқ Фарғона пўлатини сирли хусусиятлари ҳақида

эшитарди. IX асрнинг бошларида европалик машхур олим Майкл Фарат қилични таркибини аниқлашга ҳаракат қилади. 1819 йили қилични таркибида кремний ва алюмин қотишмаси бор деган фикр-ни илгари сурди, лекин унинг аксарият фикрларини инкор қилдилар. Нима бўлганда ҳам бу таниқли олимнинг қилич ҳақидаги мақоласи франциялик олим Жон Роберт Бряни ҳаяжонга солади. Брян ҳам шунга астойдил киришиб маълум бир натижага эришади, яъни пўлат углерод билан тўйинганини аниқлайди. Маълумки, қимматбаҳо олмос углеродни маълум бир тури ҳисобланади. Фарғона пўлати етарли микдордаги углерод туфайли мустаҳкамлиги билан бирга эластик даражасини ҳам сақлаб қолган.

Кўриб турганингиздек, Фарғона водийси ўзининг учқур самовий отлари ва қиличлари билан бутун Шарқ оламига машхур бўлган. Хитой манбаларида ёзилишича, Хитой императори бир жуфт Фарғона тулпори ва Ахсикент қиличи учун бутун Цинцзян вилоятини беришга рози бўлган экан.

4.3. Бобур муҳри

Қадим замонлардан подшоҳлар муҳр, тамға ва туғро номлари билан ўз фармонини тасдиқловчи белги сифатида қўллашган. Бобомиз Амир Темурнинг ҳам ўз муҳрлари бўлган. Олий фармонларга муҳрларини қўйилгандан сўнг фуқароларга ва давлат бошқарувчиларига эълон қилинган.

XV асрларга келиб Туркий давлатларда туғро номи билан ҳар хил муҳрлар пайдо бўла бошлаган. Туғро шахсий муҳр бўлиб, кўпроқ подшоҳларда бўлган ва улар мистик аҳамиятга ҳамда илоҳий хусусиятга эга деб ҳисоблашган. Туғроларни металлдан, қаттиқ ёғочлардан, суяклардан ва махсус қоришмалардан ясашган. Туғролар шундай тузилганки, уларни қалбакилаштириш мумкин бўлмаган. Шу сабабли муҳр ва қўйилган шахсий имзоларни ўқиш қийин бўлган. Улардаги ҳарфлар бир-бирига киришиб, каллиграфик модификация қилинганидан экспертлар ўқий олишган холос. Авваллари туғроларни шахсий имзо эгалари тузишган, кейинчалик бу билан каллиграфлар шуғулланишган. Бунинг натижасида муҳрнинг илоҳий хусусияти йўқолган. Баъзи туғроларда иккита имзо туради: бири шахсан подшоҳники ва иккинчиси туғронини тузган каллиграфники. Одатда каллиграфнинг имзоси подшоҳ имзосининг паст, чап

томонида турган. Айрим подшоҳлар ўз имзосига Қуръони карим оятларини калиграфик йўл билан кўшиб тайёрлатишган⁸².

Туғролар композицияси қуйидагича бўлган: бош ҳарфлар бўртириб ёзилган, уларни ўқиш осон бўлиб, улар калиграфик имзонинг асоси ҳисобланган. Ундан кўплаб шохчалар чиқади, ўнг томондан вертикалига қараб йирик ҳалқалар чиқади. Вертикал ҳалқалар баландроқ бўлгани сари уларни ўқиш шунчалик қийин бўлиб боради.

1993 йили, америкалик шарқшунос, Ҳарвард университети профессори, форс ва араб тиллари билимдони, яқин шарқ тиллари, адабиётлари ва маданиятлари бўйича бир қатор рисола ҳамда мақолалар муаллифи Уиллер Макентош Текстон томонидан чиғатой асли, Абдурахим Хон Хононнинг форсча таржимаси ва инглизчаси билан “Бобурнома”нинг учинчи тўлиқ таржимаси университетнинг маданият бўлими томонидан чоп этилади. Мазкур таржиманинг нашр этилиши Бобур Мирзо ҳаёти, ижоди ва даври ҳақидаги маълумотларни бойитди. Бобуршуносликни янада юқори даражага кўтарди, ушбу соҳада олиб бориладиган ишларнинг кўламини кенгайтига янги имкониятлар очиб берди.

Нашрнинг бошида, таржима тарихида биринчи бор, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Баҳодур ибн Султон Умар Шайх Кўрагоний муҳри келтирилган. Мазкур муҳр Акбарнинг “Ҳиндистон тарихи” китобидан Майкл Бранд ва Глен Лаурилар томонидан компьютер ёрдамида нусха кўчириш орқали олинган. Муҳрдаги араб ёзувларни реставрация қилишда Наманган шаҳар дин уламоларининг маслаҳатларини ҳам олдик. Муҳрни Наманган шаҳридаги Полиграф колсантинг МЧЖ ходими Ахунбаев Тўлқинжон қайта дунёга келтириб ясаган бўлса, тамғанинг ушлагичига Бобур сурати билан жилвдор нақшларни чизган рассом Абдурасул Ибрагимовдир. У Наманган шаҳридан бўлиб, Камоллидин Беҳзод номидаги рассомчилик институтини тамомлаган.

Бобур Мирзо ҳам ўз даврининг етук подшоҳи бўлгани учун унинг ҳам ўз шахсий муҳри бўлган. Ҳозиргача сир бўлиб келган бу муҳрни бизга Туркия давлати Истанбул университети олимлари тарихий ҳужжатлардан бирига қўйилган “Заҳириддин Муҳаммад Бобур Баҳодир ибни Султон Умар Шайх Кўрагон” деб ёзилган

⁸² Ўрта Осиё подшоҳларининг туғролари сайти. Интернет маълумоти.

муҳр суратини топширишди. Бу муҳр кўринишини бир неча олимлар томонидан қайта реставрация қилинишига қарамай кўриниши тиниқлиги 60 фоизни ташкил қилар экан. Мен ушбу муҳрни қайта реставрация қилиб, уни асл кўринишини, араб ёзувларини тўла тиклаб ва тиниқлигини 100 фоизга етказибгина қолмай, муҳрини нусхасини тайёрлашга ҳам эришдим.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Баҳодир ибни Султон Умар Шайх Кўрагон (Муҳрнинг реставрациядан кейинги ҳолати)

4.4. Бобур портрети

1753 йилда асос солинган Британия музейи Лондонда жойлашган бўлиб, у энг йирик инглиз миллий музейидир. Унда ибтидоий ва қадимий даврлар ҳамда ўрта асрдаги санъат ва этнографияга оид ёдгорликлар, кўпроқ Шарқ санъати ва этнографиясининг ёдгорликлари, жумладан, Миср, Ассирия рельефли расмлари, Парфенон мармарлари сақланади; шунингдек, гравюра, сопол буюм, танга ва медаллар ҳам бор. Британия музейида Ўрта Осиё тарихига оид кўпгина ёдгорликлар, жумладан, ҳар хил расмлар, масалан Бобур портрети, Амир Темур ва унинг авлодлари расмлари ҳамда бошқа қимматбаҳо металлдан ишланган буюмлар, милоддан аввалги 4-2 асрга мансуб Амударё хазинаси, турли мисс асбоблар, сопол, чинни идишлар ва бошқалар жамланган.

Бобур Мирзо портретининг ўзига ҳослиги шундаки, у ўзига қараб чизилган шоирнинг расмидир. Қаламда чизилган расмда биз меҳр тўла кўзларни, маънос таббасумни, келажакка қараб турган нигоҳни ва олиму фузало, шоирнинг ва унинг кўлидаги китоб тасвирини кўрамыз.

Музейнинг кутубхонаси ҳам бор. У жаҳондаги энг йирик кутубхоналардан бири ҳисобланади. 1969 йил маълумотига кўра кутубхонада 7 миллионга яқин босма нашр, Европа тилларидаги 200 минг қўлёзма, шарқ халқлари тилларидаги 38 минг қўлёзма ва 250 минг босма китоб, шунингдек, 500 минг географик карта ва 1 миллионга яқин нусхада ноталар ҳамда, Навоий, Бобур, Саккокий, Лутфий, Низомий, Хоразмий, Яқиний, Хўжандий, Юсуф Амирий, Аҳмадий ва бошқа ўзбек, тожик шоирларининг ноёб, безакли қўлёзмалари ҳам шу кутубхонада сақланмоқда. Бундан ташқари, бу музейдан Миср, Греция, Рим папируслари, 10 мингдан ортиқ инкунабула (дастлабки босма китоблар) ҳам ўрин олган⁸³.

Мен Бобур Мирзо портретини чизишни Наманган шаҳридаги таниқли рассом **Зоҳиджон Ҳусановга** буюрдим. У Камоллидин Беҳзод номидаги рассомчилик институтини тамомлаган. Аввалига иккиланган рассом Зоҳиджонга Заҳириддин Бобур ҳақида гапириб берганларимдан кейин унда расмни чизишга иштиёқ ортди ва бамаслаҳат кўрилган ишдан сўнг ипак матога расмни ўхшаш нусхаси чизди.

Узоқ юртлардаги музейда мусофирлардек турган бобомизни, менинг назаримда, Наманганга таклиф қилиб олиб келгандек бўлдим. Бу китобни ўқиган барча юртдошларимиз ҳам ўз уйларига таклиф қилсалар, ҳамсухбат бўлсалар, шеърларидан баҳраманд бўлсалар ажаб эрмас.

4.5 Бобур тангаси

Динор атамаси ҳақида, унинг XV-XVII асрларда Мовороуннаҳр ва Хуросондаги тарихий аҳамияти кўп вақтлар ноаниқ бўлиб қолган.

В.В.Бортольднинг айтишича, Туркистонда XVI асрда динор деб мис тангаларга айтилган. У ўзининг “Туман” асарида иккита асосга таянган: Биринчиси, Бобурнинг Ҳисордаги аскарларга сарфини (ой-

⁸³ Халқ сўзи. Тошкент. 1995. 24 июнь. № 120.

лик маошни ва озик-овқатга бўлган сарфни) ва иккинчиси, Шайбонийхоннинг Самарқанддаги мадрасага XVI асрнинг биринчи ярмидаги “Вақфнома”сида ёзган харажатларига асосланган: “Бу терминни тушуниш ва онгли англашнинг асосий калити – бу тангалар ва улардаги ёзувлардир. Биз “динор” терминини XVI асрда турли йилларида ва турли шаҳарларнинг тангаларида, шунингдек овоза қилинмаган турли топилмаларнинг мис тангаларида учратдик. Баъзи ёзувларда “динор” термини бор, баъзиларида тангадаги ёзувлар йўқ”, деб ёзади В.В.Бортольд.

Ҳозирча “динор” термини билан икки хил тангалар маълум:

Ҳисор 907 (1501 – 1502 й.й.) бир динор;

Ҳисор, Қундуз, Термез 907 (1501–1502) ва шу уч шаҳарнинг бир хил тангалари чиқарилган йилисиз – икки динор;

Марв 912 (1506 – 1507 й.й.) – бир динор;

Самарқанд 914 (1508 – 1509 й.й.) – бир динор;

Марв ва Самарқанд тангаларида динор термини ёнида фулус термини ҳам бўлган.

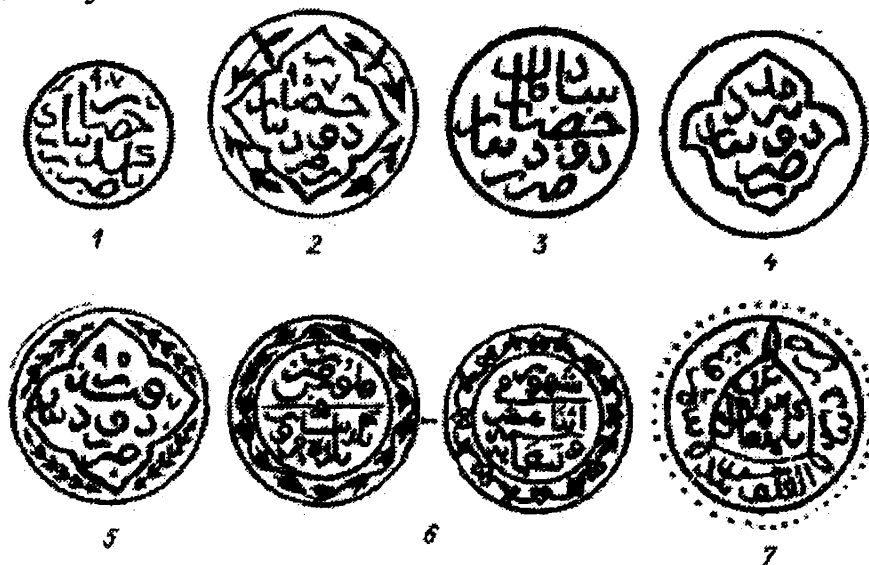

Рис. 2. Монети с термином «динор» в надписях: 1, 2, 3— Хисор 907/1501-02 г.; 4— Термез 907/1501-02 г.; 5— Қундуз 907/1501-02 г.; 6— Марв 912/1506-07 г.; 7— Самарқанд 914/1508-09 г.

Интернет орқали топилган, кумушдан ясалган, оғирлиги 4,39 грамм, диаметри 23 миллиметр Бобур тангаси Англиянинг Британия музейида № 1911,0709.7 рақам остида сақланади. Танганинг бир тамонига “Подшоҳ Заҳириддин Муҳаммад Бобур”, деб ёзилган. Айланасига “Ас-Султон Ал Аъзамхон халладаллоҳу таъала мулкаҳу” (таржимаси: Подшоҳликларини ва мулкларини Аллоҳ доимий қилсин). Иккинчи томонига, “Ла илаҳа иллаллоҳ

Мухаммадун Расулulloх”, деб ёзилган. Айлана бўйлаб “Ҳазрати Умар, Ҳазрати Усмон, Абу Бакр Сиддиқ ва Ҳазрати Али”ларнинг номлари улуғланиб ёзилган⁸⁴.

4.6 Бобурийлар кутубхонаси

Бобур Мирзо ва унинг аждодлари даврида Ҳиндистон маданияти тарихнинг барча босқичларидаги каби ривожланган. Ҳинд олими К.М.Юсуф шундай ёзади: “Бобурийлар илм-фанга катта ҳомийлик қилганлар. Уларнинг қулай сиёсат тутганликлари сабабли Ҳиндистонда санъат ва адабиёт гуркираб яшнаб кетган”.

Ўша даврлардаёқ Андижонда сарой кутубхонаси бўлган. Бобур Мирзо Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий ва бошқа адибу олимларнинг асарларини тўплаб юрган. Юртма-юрт сафардалиқ вақтларида ҳам ўзининг кутубхонасини хуржунларга солдириб, авайлаб олиб юрган ва кўп фойдаланганлиги ҳақида маълумотлар бор.

Захириддин Бобур ўзининг бўш дамларини, айниқса, умрининг охириги вақтларини ўз кутубхонасида ўтказган. Кўп мутоалалар қилиб, шеърлар ёзиб, узоқларга термилиб, ватан соғинчи билан яшар экан, уни ора-орада касаллик хуружи қийнаб ҳам турган. Мана шундай хуружлардан бири 1528 йили бўлади. Бобур ёзади: “*Одина куну, ойнинг йигирма учида ҳарорате баданимда зоҳир бўлди. Андоқким, жумъа намозини масжидта ташвиш била ўтадим, намози пешин эҳтиётини қилиб, китобхонада бир замондин сўнг машаққат била ўтадим. Индини, якшанба куну иситиб, озроқ титрадим*” (Б.242).

⁸⁴ Интернет маълумоти. Британия музейи” сайти.

Бобур давлатни бошқариш, сиёсат, адабиёт ва санъат билан бир қаторда китоб ва кутубхонага айрича муҳаббат билан қараган. Гулбаданбегимнинг ёзишича, Бобур, доимо бўш вақтини ўзининг Аградаги кутубхонасида ўтказган. Бобурнинг сарой кутубхонасидан бўлак шахсий кутубхонаси ҳам бўлган. Мазкур кутубхонада унинг она юртидан олиб келган китобларидан ташқари турли жойларга қилган саёҳат ва ҳарбий юришлари пайтида келтирилган китоблар ҳам бўлган.

Бобурийлар сулоласидан чиққан ҳукумдорлар тафаккурни ривожлантириш бобида Қардуб (Кардова) халифаларидан қолишмаганлар ва уларнинг адабиёт соҳасидаги муваффақиятлари салмоқлидир. Бобурийлар саройида йиғилган олимлар, шоирлар, рассомлар доимо рағбатлантириб турилган. Покистонлик олим Шайх Муҳаммад: “Ҳиндистонда Бобурийлар давлатининг ташкил топиши билан ислом маданияти тарихида янги давр бошланди”, – дейди.

Бобурнинг ворислари Насриддин Муҳаммад Ҳумоюн ва Комрон Мирзо кутубхона ишига алоҳида аҳамият берганлар. Улар кутубхонани китоблар билан бойитибгина қолмай, аждодларига катта бадий ва илмий мерос қолдирганлар.

Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг машҳур набираси Акбаршоҳ ўз аждодлари орасида энг бой кутубхонага эга бўлган. Унинг улкан кутубхонаси Агра Фортининг саккиз бурчакли минора томонида жойлашган.

Маълумки, Акбаршоҳ даврида илм-фан ва санъат гуллаб-яшнаган. Абул Фазл, Мавлоно Файзий, Фатҳулла Шерозий, Ҳаким Абу Али Гилоний, Ҳаким Абулфат Гилоний, Ҳаким Ҳамам Абдурахим хони хонон, Мавлоно Абдулқодир Бадоуний, Мулла Муборак ва Низомиддин Бахши сингари истеъдодли кишилар Акбар саройига йиғилганлар. Уларнинг ҳар бирининг ўз кутубхонаси бўлган.

Акбаршоҳнинг ўғли “Тузукий Жаҳонгирий” муаллифи Жаҳонгир (Салим) ҳам бу ишга меҳр билан қарагани тўғрисида маълумотлар бор. У саёҳатда юрган пайтларида ҳам шахсий китобларини бирга олиб юрган экан.

Дунё меъморчилик санъатига Тож Маҳал саройини совға қилган Шоҳ Жаҳон кутубхонаси ниҳоятда бой бўлиб, унда махсус кутубхоначилар ишлаган. Жумладан, нозим (иш тақсимловчи) лаво-

зимида Сайид Жалол ибн Сайид Муҳаммад Мақбул Аълам ишлаган. У Аҳмадобод шаҳридан бўлиб, лавозимга акаси Сайид Жаъфар бадр Аълам тавсияси билан келган. Ундан аввал бу лавозимда Эътимадхон ва Иноятхон исмли шахслар ишлаган. Кутубхонанинг доруғаси Абдурахим Хушнавис исмли хаттот бўлган экан. Ундан сўнг шу мансабни Муҳаммад Солиҳ Абдуллоҳ Мушкин Рақам ўғли эгаллаган. Бобур авлодларидан Гулруҳбегимнинг кизи Салима Султона ҳам ўз кутубхонасига эга бўлган. Салима Султонанинг олима ва шоиралик истеъдодини Жаҳонгир юқори баҳолаган. У ўзининг “Тузуки Жаҳонгирий” асарига Салима Султонанинг катта ҳисса қўшганини алоҳида таъкидлайди. Шунингдек, Жаҳонгиршоҳнинг умр йўлдоши Нуржаҳонбегимнинг ҳам шахсий кутубхонаси бўлган. У кутубхонасини китоб сотиб олиш билан бойитган. Масалан, Комрон Мирзо девонини 3 муҳрга олгани маълум. Мазкур китобнинг биринчи бетида қуйидагиларни ўқиймиз: *“Мазкур хазинанинг баҳоси 3 муҳрдир. Нуринисобегим”*. Бу Нуринисобегим мазкур китобни Нуржаҳон тахаллусини олмасдан аввал сотиб олганидан дарак беради.

Маълумотларга қараганда, бобурий подшоҳларнинг сарой аъёнлари ҳам ўз кутубхонасини ташкил этган экан. Масалан, Жаҳонгир шоҳнинг энг севган сарой аҳллари билан бири шайх Фарид Бухорий, Лаҳор ва Аҳмадобод ҳокими, шоир ва фозил Абдурахим хони хонон бой кутубхонага эга бўлган. Унинг кутубхонасида китобларни муқова қилувчи варрақ, саҳҳоф, рассомлар хизмат қилган. Мавлоно Наққош ҳам шу кутубхонада ишлаган. У ажойиб хаттот, музаҳҳиб – тилла ҳал берувчи, муқовачи ва кесувчи вазифаларини бажарган. Ўзининг шоирлик ва мусаввирлик қобилияти билан шуҳрат қозонган.

Таржимонлардан Мулла Муҳаммад Али Кашмирий номини эслаш жоиздир. У араб ва форс тилларида шеър ёзган, Ҳожи Зиёуддиннинг асарини араб тилидан форс тилига таржима қилган.

Мавлоно Сўфи мазкур кутубхонада, асосан, таҳрир ишларини бажарган. Абдурахим хони хонон кутубхонасида Мулла Муҳаммад Амин, Муҳаммад Ҳусайн Камий, Бакнай ва Ҳамдамий номли жадвалсозлар ишлаган. Шунингдек, кутубхонада нозим вазифаси жорий қилинган. Бу вазифадаги киши кутубхона ходимларига иш тақсимлаб берган. Келиб чиқиши туркистонлик саййидлардан бўлган

Мир Боқий нозимлик вазифасини бажарган. Унинг қўл остида 95 киши ишлаган⁸⁵.

Шундай қилиб, келтирилган маълумотлар Бобурийлар саройи ҳамда уларнинг аъёнлари кутубхоналарида фан ва маданиятнинг турли соҳаларидаги кишилар хизмат қилганини кўрсатади. Улар меҳнати самараси муқовачилик, хаттотлик, рассомлик, музаҳҳиблик намунаси бўлмиш китоблар буюк аجدодларимиз бобурийларнинг инсоният маънавиятитаракқиётига, хусусан, кутубхоначилилик ишига қўшган ҳиссасини баҳолашда, Узоқ ва Яқин Шарқ мамлакатларининг бой тарихини, маданиятини, ўзаро алоқасини ўрганишда катта аҳамият касб этади.

⁸⁵ Қориева Н. Тошкент. Гулистон 1998. 1-сон. Б.24.

ХОТИМА

Қимматли китобхон! Сиз билан бирга Шарқ тарихида улкан из қолдирган, касалликлар боис жуда қисқа умр кўрган, аммо ўзидан кейин улкан бадий, тарихий, илмий мерос қолдирган Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг умр дафтари варақладик. Унинг жуда қизиқ, айна пайтда мураккаб, жуда ранг-баранг, айна пайтда гоҳ-гоҳида бўлса ҳам фароғатли, аммо асосан хиёнат ва зулм, қариндошлар, беку аъёнларнинг ҳисобсиз алдовлари муҳитида орттирган касалликлари, ўз иқрорига биноан умри давомида фақат бир марта Наврўз байрамини бир жойда ўтказиб, қолган умри юртма-юрт саргардонлик билан ўтганини кузатдик.

Аслида, гап кишининг қанчалик умр кўришида эмас, бу умрнинг аввало ўзига, кейин инсониятга нақадар фойдалилиги билан ўлчанади. 47 йилгина умр кўрган Заҳириддин Бобурнинг ҳаёт тарзи 530 йилдан кейин бугунги ёшларни юксак инсонийлик, мардлик, ростгўйлик, аёл зотига таъзим, муҳими умрни бекор ўтказмасдан яшашга ундаганлиги билан ҳам биз учун ибрат ижод нашидасини сурганлиги билан муҳимки, юксак тарбия намунасидир. Бобур касалликларига қарамасдан уни енгиш, таъсирига берилмаслик ва нажиб мақсади сари борганлиги ҳам кишини ўз устидан ғолиб келишга ундайди, мардлик хислатлари сари парваришлайдики, бу бизлар учун ўта муҳимдир.

Китобни тугатар эканмиз, мукамал санъатининг хикмат қонуни билан турли хил касалликларни даъф этувчи ва ҳар хил аразларни йўқотувчи Ҳаким, беҳад мақтовлар ва умматларининг айбига табиб ва миллат юрагига даво бўлган Расулига Тангрининг лутфи ва осойишталиги насиб этсин – дурудлар ёғилсин, деб қоламан.

Фойдаланилган адабиётлар

I. Манбалар

1. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз. Т.8. – Т.: Ўзбекистон, 2000.
2. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т.9. – Т.: Ўзбекистон, 2001.
3. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т.10. – Т.: Ўзбекистон, 2002.
4. A.Paver de Courteil, Memoirs de Baber (Zahired-din Mohammed), fondateur de la dynastie mongole dans l, Hindoustan. Traduits pour la premiere fois sur le texte djagatai. - Paris, 1871.
5. Заҳириддин Муҳаммад Бобир. Бобирнома / Нашрга тайёрловчилар П.Шамсиев, С.Мирзаев. – Т.: ЎзФан, 1960.
6. Бобур З.М. Бобурнома. – Т.: Шарқ, 2002.
7. Бабур-намэ. Полный текст. Перевод М. Салье, предисловие С. Азимджановой. – Т.: Уздавнашр, 1958.
8. The Baburnama. Memoirs of Babur, Prince and Emperor. Translated, edited and annotated by Wheeler M.Thackaston, Oxford University Press. New York-Oxford, 1996.
9. History of India. By Elliott and Dowson. – London, 1867.
10. History of Baber. By W.Erskine. – London, 1854.
11. Шарма Л.П. Бобурийлар салтанати Инглиз тилидан Ғ.Сотимов таржимаси. – Т.: Маънавият, 1998.
12. Эрскин У. Ҳиндистонда Бобур давлати Инглиз тилидан Ғ.Сотимов таржимаси. – Т.: 1997.

II. Монография, дарслик ва тўпламлар

1. Азимджанова С. Индийский диван Бабура. – Т.: Фан, 1966.
2. Бабар-наме. Записки Бабура. Перевод М.Салье, ответственный редактор и предисловие С.А.Азимджановой. – Т.: Акаднаук, 1958.
3. Babirname. (Babir's Reminiscence). Reshit Rahmati. Works on a thousand Basic Series, 2000.
4. Бобир лирикаси. А.Қаюмов ва С.Азимжонова томонидан нашрга тайёрланган. – Т.: ЎзФан, 1958.

5. Бобир: Танланган асарлар. Нашрга тайёрловчилар: С.Азимжонов, А.Қаюмов. – Т.: Ўқитувчи, 1958.
6. Бобур. Асарлар Нашрга тайёрловчилар П.Шамсиев, С.Мирзаев. Уч жилдлик. 2-жилд. – Т.: Фан, 1965.
7. Бобир. Шеърлар. Ўзбек классиклари кутубхонаси А.Қаюмов томонидан нашрга тайёрланган. – Т.: Ўзадабийнашр, 1959.
8. Бобир Заҳириддин Муҳаммад. Мухтасар Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971.
9. Бабур. Трактат об арузе. Подг. И.Стеблевой. – Москва: Наука, 1972.
10. Бобур. Девон. Нашрга тайёрловчи А.Абдуғафуров. – Т.: Фан, 1994.
11. Бобур. Мубаййин. Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Халқ мероси, 2000.
12. Болтабоев Ҳ. Мумтоз сўз кадри. – Т.: Адолат, 2004.
13. Зоҳидов В. Бобирнинг фаолияти ва илмий-адабий мероси ҳақида // Бобир. Бобирнома. – Т.: 1960.
14. Дмитриева Л.В., Муминов А., Муротов А. Описание тюркских рукописей института народов Азии. – Москва: Наука, 1965.
15. Ёқуб Ҳ. Бобир. – Т.: ЎзФан, 1941.
16. Иброҳимов А. “Бобурнома” – буюк асар. – Т.: Адабиёт ва санъат, 2002.
17. Иброҳимов А. Бобурчилар мероси. – Т.: Меҳнат, 1993.
18. Иброҳимов А. “Бобурнома”даги ҳиндча сўзлар. – Т.: ТошДУ, 2002.
19. Иномхўжаев Р. Араб-ўзбек ёзуви ўқув дастури. – Т.: Ўзб. Халқ таълими, 1989.
20. Кожабекулы Б. Бабирнома. – Алматы: Наука, 1993.
21. Воҳидов Р. Биз билган ва билмаган Бобур. – Т.: Маънавият, 1999.
22. King L., Leyden J. & W.Erskine. Memoirs of Zehir-ed-Din Muhammed Baber, Emperor of Hindustan. London, 1826, Annoted and Revised ed. by L. King. 2 Vols. Milford, 1921.
23. Lane-Poole. Babar. Oxford, 1899.
24. Муниров Қ. Шарқ қўлёзмалари. – Т.: ЎзФанакаднашр, 1962.

25. Отажонов Н. “Бобурнома” жаҳон кезади. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1984.
26. Рейсер С.А. Основы текстологии. Изд. 2-е. Учебное пособие для студентов педагогических институтов. Просвещение. Ленинград, 1978.
27. Ғ.Саломов, Н.Комилов, Н.Отажонов. Таржимон маҳорати. Монография. – Т.: Фан, 1979.
28. Ҳасанов С. Бобурнинг «Рисолайи аруз» асари. – Т.: Ўқитувчи, 1986.
29. Файзиёв Т. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг авлодлари. – Т.: Ёзувчи, 1996.
30. Ҳасанов С. Заҳириддин Бобир олим ва сайёҳ. – Т.: Ўзадабийнашр, 1960.
31. Шарофиддинов О. Адабиёт дарслиги. IX синф – Т.: Ўқувпеддавнашр, 1939.
32. Шамсиев П. Матншуносликка оид тадқиқотлар. – Т.: Фан, 1986.
33. Эркинов А.С. Матншуносликка кириш. – Т.: Нашриётсиз, 1997.
34. Каримов Ғ. Ўзбек адабиёти тарихи. Ўрта мактабларнинг 8-9-синфлари учун дарслик. таҳрири остида. – Т.: Ўқувпеддавнашр, 1948.
35. Қудратуллаев Ҳ. Бобурнинг адабий-эстетик қарашлари. – Т.: Фан, 1983.
36. Ғайбуллоҳ ас-Салом, Отажонов Н. Жаҳонгашта “Бобурнома”. – Т.: 1996.
37. Хайриддин Султон. Бобурийнома. – Т.: Шарқ, 1996.
38. Бабур-намэ. Полный текст в двух томах, перевод и предисловие. Пер. М.Салье. – Т.: Госиздат УзССР, 1948.
39. Заҳириддин Муҳаммад Бобир. “Бобирнома” (Тарихий кўлёзма). – Т.: Ўздавнашр, 1948.
40. Григорьев В.В. Энциклопедический лексикон. Петербург: издание С.Плюшара, Zahiruddin Muhammed Babur. Vekayi. Babur'un hatirati, jilt I-II -Ankara, 1944-1946.
41. Рио Ч. Британия музейида сақланаётган форсий кўлёмалар каталоги. – Лондон, 1879, 1881, 1883 (1-, 2-, 3-қисмлар).

42. Стори Ч.А. Персидская литература. Ч.1. – Москва: Наук, - 1972, Ч.2. -1972.
43. Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари. 1-жилд. – Т.: Ўздавнашр, 1928.
44. Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси. II том. Тузувчи О.Шарофиддинов. - Т.: Ўздавнашр, 1945.
45. Ўзбек адабиёти. Хрестоматия. III том. – Т.: Ўздавнашр, 1959.
46. Умматов Р. Ахсикент. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2009.
47. Юсупов И. Наманган шаҳри тарихидан лавҳалар. – Наманган, 2010.

III. Диссертация ва авторефератлар

1. Азимджанова С. Ферганский удел Омара-Шейха и Бабура (в XV и начале XVI вв.): дисс. канд... ист. наук. – Т., 1958.
2. Азимджанова С. Государство Бабура в Кабуле и в Индии. Дисс... к.ф.н. – Т., 1969.
3. Алиев С. Бобир лирикаси. Филол. фанлари номзоди... дисс. – Т., 1948.
4. Атаджанов Н. Художественный перевод и научное комментирование: Автореф. дис... канд. ист. наук. – Т., 1978.
5. Благова Г.Ф. Характеристика грамматического строя (морфология староузбекского литературного языка конца XV века по «Бабур намэ»): Дис... канд. филол. наук. – Москва, 1954.
6. Джамалов С.О. Художественных особенностях “Бабурнаме”. Дисс... канд. филол. наук. – Т., 1971.
7. Кароматов Х. Ўзбек адабиётида Куръон мавзулари: Филол. фанлари д-ри... дис. – Т., 1993.
8. Каримов Р. “Бобурнома”даги шеърлар хорижий таржималарнинг қиёсий таҳлили. Филология фанлари номзоди ... дисс. – Т., 2003.
9. Отажонов Н. “Бобурнома” жаҳон адабий жараёнида. Филол. фанлари доктори ... дис. – Т., 1994.
10. Собиров М. “Бобурнома”нинг инглизча таржималарида муаллиф услуби ва бадииятини қайта тиклаш муаммолари (Лейден-Эрскин, Бевериж ва Текстон таржималарининг қиёсий таҳлили асосида): Филол. фанлари номзоди ... дисс. – Т., 2002.

11. Ходжаева Л. Проблемы перевода: характер, стиль и интерпретация текста “Бабурнаме” (Литературоведческий аспект). Дисс... канд. филол. наук. – Т., 1986.

12. Шукруллаева С. Воссоздание художественного своеобразия “Бабурнаме” в его английских переводах (Дж. Лейдена-У.Эрскина и А.Беверидж). Дисс... канд. филол. наук. – Т., 1989.

13. Кудратуллаев Ҳ.С. “Бобурнома”нинг тарихий-адабий ва услубий таҳлили (Навоий, Бобур, Хондамир ва Восифий насрининг қиёсий таҳлили). Филол. фанлари доктори ... дисс. – Т., 1998.

IV. Журнал ва вақтли матбуот мақолалари

1. Абдуғафуров А., Ўринбоев А. Япон олимнинг илмий жасорати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1996. 15 март.

2. Азимжанова С. Бобур – буюк тарихчи олим // Саодат. 1990.

3. Азимжанова С. Бобурнома қандай ёзилган // Гулистон. 1990.

4. Akhilesh Mithal. Babur: An Emperor and a Gentleman. // The Asian Age. 1996. 14 february.

5. Beveridge A.S. Notes on MSS. Of the Turki text of Babar’s Memoirs. Journal of the Royal Asiatic Society, 1900.

6. Beveridge A.S. The Bābar-nāma. The Material Now Available for a Definite Text of Book // JRAS. - 1908.

7. Beveridge A.S. Further Notes on the Babar-nama MSS // The Elphiniston Codex, Journal of the Royal Asiatic Society, 1907.

8. Beveridge A.S. Further Notes on the MSS, Turki Text of Babar’s Memoirs // Journal of the Royal Asiatic Society, 1902.

9. Beveridge A.S. The Haydarabad codex of the Babar-nama or Waqī’at-i-babari of Zahiru-d-din Muhammad Babar, Barlas Turk // Journal of the Royal Asiatic Society, 1905.

10. Буюк аждодларимизга эҳтиром // Ўзбекистон овози. – 2004. 3 янв.

11. Ёқуб Ҳ. Захириддин Муҳаммад Бобир // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1941. – № 2.

12. Ёқубов Ҳ. Улуғ шоир ва адиб // Қизил Ўзбекистон. – 1940. – 26 дек.

13. Зоҳидов В.Ю. Захириддин Бобур // Материалы первой Всесоюзной научной конференции востовиков в Ташкенте. – Т., 1958.

14. Зоҳидов В.Й. Бобирнинг адабий фаолияти // Ўзбекистон маданияти. – 1958. – 12 апр.
15. Зоҳидов В.Й. Бобирнинг фаолияти ва адабий, илмий мероси ҳақида // Шарқ юлдузи. – 1958. – № 11.
16. Иккинчи умр // XXI аср. – 2005. – 10 февр.
17. Мадраимов А. “Бобурнома”нинг форс тилидаги қўлёзма нусхалари // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1974. – № 1.
18. Машрабов З. Замонини яхши ўткарди // Ўзбекистон овози. – 2005. – 12 февр.
19. “Халқ сўзи” газетаси. 1995. 24 июнь. № 120.
20. Муродов М. Бобур ҳақида афсоналар // Меҳнат ва турмуш. – 1976. – № 12.
21. Отажонов Н. Мукамал нашр йўлида // Шарқ юлдузи. – 1990. – № 10.
22. Сатимов У. Немис адабиётида Бобур ва Алишер Навоий ижоди // Адабий мерос. – Т., 1984. – № 2 (30).
23. Сулаймонова Ф. Олам кезган асар // Совет Ўзбекистони. – 1990. – 21 окт.
24. Саламов Ғ., Отажонов Н. Биз билган ва билмаган Бобур // Ўзбекистон овози. – 1997. – 13 февр.
25. The «Bābar-nāma: Dr. Kehr’s Version and a view Letter by Bābar // JRAS, 1908.
26. Ҳасанов С. След в веках. К 460-летию Бабур-наме. // Правда Востока. – 1990. – 19 окт.
27. Ҳасанов С. Бобур куллиётининг Техрон нусхаси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2005. – 1 янв.
28. Шайхзода М. Бобир ва Навоий // Қизил Ўзбекистон. – 1940. – 23 дек.
29. Шайхзода М. Заҳириддин Бобир // Гулистон. – 1940. – № 1.
30. Шукруллаева С. “Бобурнома” нинг инглиз тилига таржимаси // Шарқ юлдузи. – 1978. № 11.
31. Шукруллаева С. “Бобурнома”нинг қисқартирилган инглизча нашрлари // Адабий мерос. – 1977. – № 9.
32. Қаюмов А. Бобир лирикасининг ғоявий-бадиий хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – 1958. – № 2.
33. Қаюмов А. Заҳириддин Муҳаммад Бобир // Фан ва турмуш. – 1958. – № 2.

34. Қудратуллаев Ҳ. Бобурнома: янги нашр // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2003. – 17 янв.

35. Қаюмов А. Камронга мактуб // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1990. – 19 окт.

36. Қаюмов А. Ўзбек адабий манбашунослиги // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1987. – № 5.

37. Холбеков М.Н. Парижининг Миллий кутубхонасида сақланган Шарқ кўлёмалари каталоги // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1985. – № 5.

38. Холбеков М.Н. Бобур Фарангистонда // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1990. – 19 окт.

39. Хақимов М. Шарқ кўлёмаларига доир терминларнинг қисқача луғати // Адабий мерос. – 1985. – № 2.

V. Илмий тўпламлар ва анжуман материаллари

1. Благова Г.Ф., К вопросу о подлинности текста “Бабур-наме” по Керовскому списку. // Краткое сообщения института народов Азии, – 1961. – XLIV.

2. Благова Г.Ф. К истории изучения “Бабур-наме” в России. // Тюркологический Сборник. К. шестидесятилетию А.Н.Кононова. – Москва, 1966.

3. Жамолов С. Захириддин Муҳаммад Бобир ижодини ўрганиш тарихига оид. Наманган. 1964.

4. Назарова Х. “Бобурнома”да кесимнинг ифодаланиши //Тошкент давлат педагогика институти “Илмий асарлар”. – Т., 1963.

5. Захидов В.Ю. Захираддин Бабур // Материалы первой Всесоюзной научной конференции востоковедов в Ташкенте. – Т., 1958.

6. Сулаймонова Ф. Бобур кўлёмалари хорижий фондларда. З.М.Бобур таваллудининг 520 йиллик юбилейига бағишланган илмий анжуман материаллари. – Т., Ёзувчи 1994.

7. The Original Title of the Memoirs of Babur, Proceedings of the 35th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference (Taipei, 1993).

8. The Weeping-willows Passage in the Babur-nama, Proceedings of the 27th Meeting of the Haneda Memorial Hall: Symposium on Central Asia and Iran, August 30, 1993 (Kyoto, 1994).

VI. Тиббиёт ва таобат адабиётлари

1. Абу Али Ибн Сино. Тиб қонунлари. – Тошкент: Абдулла Қодирий нашр., 1993. 3-жилд.
2. Абу Али Ибн Сино. Тиббий рисоалар. Тошкент: Фан, 1987.
3. Абу Бакр Ар-Розий. Касалликлар тарихи. Тошкент: Абдулла Қодирий нашр., 1994.
4. Асланов А.М. Асаб касалликлари. Тиббиёт институтлари талабалари учун ўқув адабиёти. Тошкент, 1998.
5. Бадалян Л. О. Детская неврология. – Москва, 2000.
6. Голиков С.Н. Неотложная помощь при острых отравлениях. – Москва: Медицина, 1977.
7. Коновалов А.Н., Л.Б.Лихтерман. Клиническая руководства по черепно-мозговой травме. Москва, 1998.
8. Краснов А.Ф., Аршин В.М. Справочник по травматологии. – Москва: Медицина, 1984.
9. Лисенко А.Я., Кондратен А.В. Малярияология. Ўқув методик қўлланма. Бутун дунё соғлиқни сақлаш ташкилоти, Женева, 1999.
10. Лужников Е.А. Клиническая токсикология. – Москва, Медицина, 1999.
11. Маҳмуд Ҳасаний. Бобурнинг хос табиби Юсуфий таобати. – Тошкент: Фан, 1992.
12. Маҳмуд Ҳасаний. Навоий даври таобати. – Тошкент: Ибн Сино, 1991.
13. Маҳмуд Ҳасаний. Таобат хазинаси дурдоналаридан. – Тошкент, 1987.
14. Мамасолиев Н.С. Терапия. – Тошкент: Кураш, 2006.
15. Окороков А.Н. Ички аъзо касалликлари. - 12 том. Москва: Медицина, 2005.
16. Пальчук В.Т. Оториноларингология. - Москва: Медицина, 2002.
17. Сапаров Х.Б. Ўта ҳавfli юқимли касалликлар. – Тошкент, 2010.
18. Стручков В.И. Умумий хирургия. – Москва, 2002.
19. Содик Сайхун. Наманган афросиёби бу қадимий пойтахт Ахсикентдир. – Тошкент, 2012.

20. Табобат дурдоналари. Ҳақимлар хикояти. – Тошкент: Ибн Сино, 1990.

21. Убайдуллаев А.М. Нафас органлари касалликлари. – Тошкент: Шарқ, 2004.

22. Юсубжанов М.М. Ўта ҳавфли юқумли касалликлар. Ўрта тиббиёт ходимлари учун қўлланма. – Наманган, 2006.

23. Яхно Н.Н. Болезни нервной системы. – Москва: 1-том. Медицина, 2003.

24. Шомансуров Ш.Ш. Методик тавсиялари. Диагностика острых вялых параличей у детей. – Ташкент, 1998.

25. Ўзбекистон Республикасида безгак касаллиги устидан эпидемиологик назоратни такомиллаштириш тўғрисида Миллий буйруқ. Тошкент. 14.04.2005.

26. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2-жилд. – Тошкент, 2001.

27. Ҳудайбердиев Ҳ.Ҳ. Асаб жарроҳлигидан амалий қўлланма. Тошкент, 1998.

МУНДАРИЖА

Муаллифдан.....	3
Сўзбоши ўрнида.....	5

I боб. Биз билган Бобур Мирзо

1.1. Бобур таржимаи ҳолига бир назар.....	7
1.2. “Бобурнома” – буюк асар.....	13
1.3. Бобур – тилшунос ва адабиётшунос олим.....	18
1.4. Бобурнинг кўлёзма мероси.....	23
1.5. Бобур – саховатпеша подшоҳ.....	26
1.6. Бобур – фикҳшунос олим.....	30
1.7. Бобурнинг икки буюк фармони.....	35

II боб. Мен Сиздан шифо топдим

2.1. “Бобурнома” да шахарлар ва табиат тавсифи.....	42
2.2. Шифобахш ўтлар таърифи.....	47
2.3. Бобурнинг дардига шифо – унинг эътиқоди.....	49
2.4. Дардга даво “Хатти Бобурий”.....	56
2.5. Бобур даврида табобат ва шифохона.....	60
2.6. Бобурнинг зарарли одатдан воз кечиши.....	64

III боб. Дард, табобат ва ўлим

3.1. “Бу навбат ёмон беҳузур бўлдум” ⁷¹	
3.2. Захириддин Муҳаммад Бобурнинг касаллик тарихи баёни – “Амбулатор карта”си.....	82
3.3. Бобурнинг махфий васияти.....	133
3.4. Ўлимолди саройдаги фитналар.....	135
3.5. Бобур Мирзонинг ўлими.....	138
3.6. Бобур Мирзонинг хос табиби Юсуфий ибн Муҳаммад Юсуф ҳақида.....	141

IV боб. Биз билмаган мерос

4.1. Бобур қиличи.....	146
4.2. Ахсикент қиличи.....	150
4.3. Бобур муҳри.....	154
4.4. Бобур портрети.....	156

4.5. Бобур тангаси.....	157
4.6. Бобурийлар кутубхонаси.....	159
Хотима.....	163
Фойдаланилган адабиётлар.....	164

Адабий-бадний нашр

Нашриёт муҳаррири: Файзи Шоҳисмоил
Мусаҳҳиҳа: Камола Болтабоева
Техник муҳаррир: Беҳзод Болтабоев

«MUMTOZ SO‘Z»
масъулияти чекланган жамияти
нашриёти

Нашриёт лицензияси АІ № 103. 15.07.2008
Теришга берилди: 01.05.2013
Босишга рухсат этилди 28.05.2013
Қоғоз бичими 60x84 1/32. Офсет қоғози
Times New Roman гарнитураси. Ҳисоб-нашриёт тобоғи 10,0
Шартли босма тобоғи 11,0. Адади 300
Баҳоси келишилган нарҳда

«MUMTOZ SO‘Z»
масъулияти чекланган жамиятининг
магбаа бўлимида чоп этилди. Буюртма 07-13
Манзил: Тошкент, Навоий кўчаси, 69.
Тел: 241-81-20